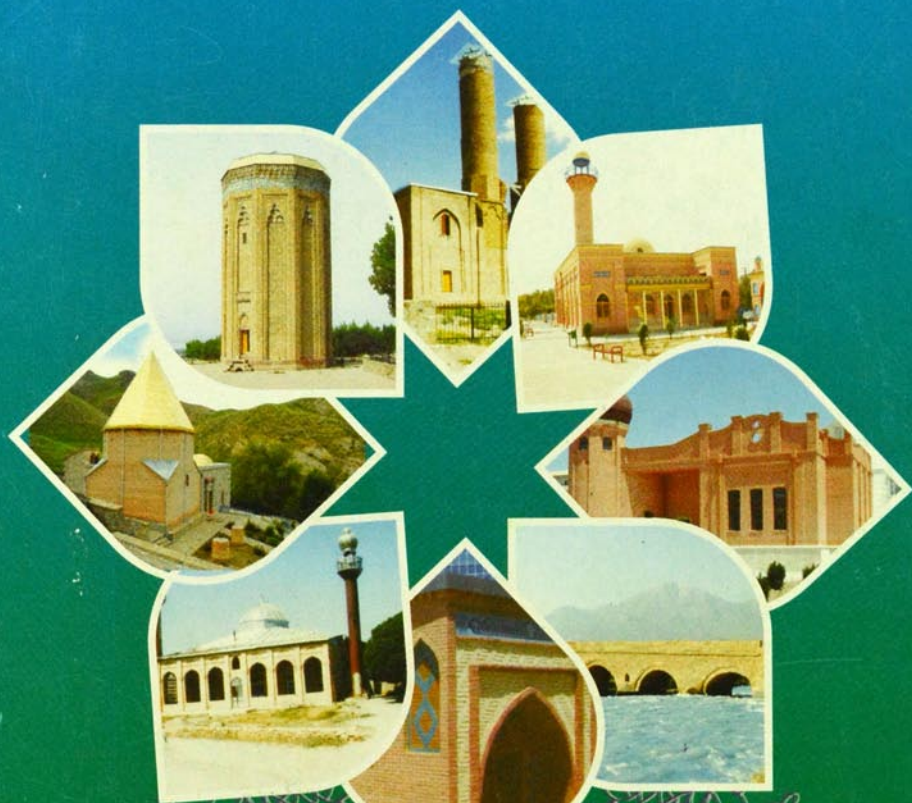

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

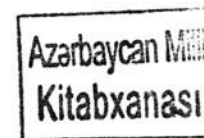
**NAXÇIVANIN
TÜRK-İSLAM
MƏDƏNİYYƏTİ
ABİDƏLƏRİ**

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

108444

**NAXÇIVANIN TÜRK-
İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ
ABİDƏLƏRİ**

Naxçıvan – 2017

TY (2A-6 Max) 4-4293 + 10 (2A-6 Max) 4-4

AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 10 yanvar
2017-ci il tarixli, 01/11 sayılı qərarı ilə (protokol № 01)
çapa tövsiyə olunmuşdur.

Elmi redaktoru: İsmayıl Hacıyev,
akademik

*Hacıfəxrəddin Səfərli. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti
abidələri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi,
2017, 216 s.*

*Monoqrafiyada Naxçıvan bölgəsində zamanəmizədək
gəlib çatan bir sıra türk-islam mədəniyyəti nümunələri, o
cümlədən məscidlər, mədrəsələr, türbələr, imamzadələr, kör-
pülər, karvansaralar, qalalar, hamamlar, mülki tikintilər,
buzxanalar və bu abidələri inşa edən bəzi memarlar haqqında
yığcam şəkildə məlumat verilir. Haqqında bəhs olunan
memarlıq nümunələrinin fotosəkilləri və onların üzərində
qalan kitabələrin qrafik təsvirləri əlavə olunmuş monoqrafiya
maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi ilə məşğul olan
tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş-
dur.*

4700000000
053-2017

© "Əcəmi" 2017.

ARXIV

*Bakı şəhərində 2009-cu ilin oktyabr
ayında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv
dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin
VI konfransında Naxçıvan şəhərinin
2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin
paytaxtı elan olunmasına dair qərar qəbul
edilmişdir. Həmin qərar sivilizasiyalar-
arası dialoqa mühüm töhfələr verən
Azərbaycanın bu qədim diyarındakı
zəngin mədəni-mənəvi irsə yüksək qiymətin
təzahürüdür. Tarixən Yaxın və Orta Şərqi
əzəmətli şəhərlərindən biri kimi Naxçıvan
bütün böyük keçmişi ərzində İslam
mədəniyyətinin çoxəsrlik nailiyyətlərinin
layiqincə qorunub yaşadılmasında
özünəməxsus rol oynamışdır.*

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

MÜƏLLİFDƏN

Yaxın Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan ərazisi qədim və orta əsrlər zamanı yaradılmış tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən müxtəlif təyinatlı memarlıq nümunələri ilə çox zəngindir. Ərazidə qədim zamanlardan memarlıq sahəsində başlanan inkişaf orta əsrlər zamanı yüksək səviyyəyə çatmışdır. VII yüzilliyin ortalarından başlayaraq islamlaşan Azərbaycanda bütün quruculuq işləri, o cümlədən memarlıq abidələri özündə yerli türk ənənələrini saxlamaqla bərabər həm də islami xarakter daşımağa başlamışdır. Memarlıqda yaranan qədim ənənələri qoruyub saxlayan və yaradıcılıqla inkişaf etdirən orta əsr Azərbaycan sənətkarları yaranmış yeni şəraitdə bu ənənələri ümumislam mədəniyyətinə xas çalarlarla bacarıqla zənginləşdirmiş, onların sintezinə nail olmuş, nəticədə Azərbaycan memarlığı abidələri həm də ümumislam mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi ili" elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2017-ci ildə imzaladığı Sərəncamın preambula hissəsində qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri islam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. O islam dininin yayılmasında və eyni zamanda müsəlman intibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan islam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır".

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvanda da yaranmış, bir qismi zəmanəmizədək salamat və ya yarımdayılmış vəziyyətdə

gəlib çatan bu irsə keçən yüzillikdə, ateizm təbliğatına geniş meydan verilən sovet hakimiyyəti illərində biganə və ögey münasibət bəslənilmiş hətta şəxsiyyətə pərəstiş illərində onların bir qismi qəsdən dağıdılmışdır. Bu abidələrə soyuq və laqeyd münasibət sonralar da, Sovet İttifaqının dağılmasınadək davam etdirilmişdir. Ancaq Azərbaycan 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən, "Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun" qəbul edildikdən, xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada hakimiyyətə qayıdışından sonra xalqımızın keçmiş mədəni irsinə münasibət dəyişmişdir. Beləliklə, tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən memarlıq nümunələri, geniş mənada ümumislam mədəniyyətinə aid olan bütün abidələr lazımi dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu qayğının nəticəsi olaraq həmin abidələrin böyük bir qismi yüksək səviyyədə bərpa olunaraq xalqa qaytarılmış, ölkədə və beynəlxalq miqyasda geniş təbliğ olunmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da çox böyük işlər görülmüşdür. Bu sıradan həyata keçirilən digər işlərlə yanaşı ilk növbədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 6 dekabr 2005-ci ildə imzaladığı "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan 1200-dən artıq tarix-mədəniyyət abidəsinin qeydə alınaraq pasportlaşdırılmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Böyük bir qismi orta əsrlər dövrünə, başqa sözlə desək Azərbaycanda islamın qəbul edilməsindən sonrakı vaxtlara aid olan bu abidələr əsasında "Naxçıvan abidələri ensiklopediyası" hazırlanaraq 2008-ci ildə Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr etdirilmişdir. Yarandıqları vaxtdan keçən müddət ərzində bu abidələrin əksəriyyəti təbii qüvvələrin təsirindən və başqa səbəblərdən aşınaraq

məhv olmuş, zəmanəmizədək yarımdağılmış vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin diqqət və qayğısı ilə 60-dan artıq müxtəlif təyinatlı tarix-mədəniyyət abidəsi bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə salınmış, onlara yeni həyat verilmiş, tədqiqi və təbliği sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu abidələrin əksəriyyəti məscidlər, imamzadələr, xanəqahlar, türbələr və s. islamla sıx əlaqədar olan abidələrdir. Buna ən gözəl nümunə kimi Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı ilə bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə qaytarılmasını göstərmək olar. Bu iş indi də sistemli şəkildə uğurla davam etdirilir. Qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə 2016-cı ildə Azərbaycan xalqının məğlubedilməzlik rəmzi olan Culfa rayonundakı Əlincəqalada, XII əsr Azərbaycan memarlığının təkrar olunmaz nümunələrindən sayılan Güllüstan türbəsinə, Şərur rayonunun Xanlıqlar (Parçı) kəndindəki imamzadə bərpa işləri başa çatdırılmış, Babək rayonunun Nehrəm kəndində möhtəşəm məscid inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, Kəngərli bölgəsində XII-XIV yüzilliklərə aid Qarabağlar Türbə Kompleksində bərpa işlərinə başlanmışdır. Həmçinin son illərdə muxtar respublikada bir sıra yaşayış məskənlərində möhtəşəm islam memarlığı abidələri, xüsusilə məscidlər inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət və ehtiramla yanaşan muxtar dövlətimizin başçısının hər il hicri-qəməri təqviminin ramazan ayında iftar süfrəsi açması, məhərrəm ayında hökumət üzvləri ilə birlikdə Aşura mərasimində iştirak etməsi əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Bütün bunlar isə dünyanın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən müsəlman ölkələrindən muxtar respublikaya gələn alimlərin, turustlərin, dövlət nümayəndələrinin və başqa insanların diqqətindən yayınmır. Məhz bütün bunların nəticəsi olaraq İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin

mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox böyük əhəmiyyəti olan bu tədbirlərin keçirilməsi münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2 iyun 2016-cı ildə “Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamın preambula hissəsində qeyd olunur ki, “həmin qərar sivilizasiyalararası dialoqa mühüm töhfələr verən Azərbaycanın bu qədim diyarındakı zəngin mədəni-mənəvi irsə yüksək qiymətin təzahürüdür. Tarixən Yaxın və Orta Şərqi əzəmətli şəhərlərindən biri kimi Naxçıvan bütün böyük keçmişində islam mədəniyyətinin çoxəsrlik nailiyyətlərinin layiqincə qorunub yaşadılmasında özünəməxsus rol oynamışdır”.

Şübhəsiz ki, ölkə başçısı İlham Əliyev cənablarının imzaladığı bu Sərəncam 2018-ci ildə islam mədəniyyətinin paytaxtına çevriləcək Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində son illərdə geniş meydan verilən milli-mənəvi dəyərlərin, əsrlərdən bəri qorunub yaşadılan və yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunan islami dəyərlərin, islam mədəniyyəti abidələrinin qorunub saxlanması, bərpası, inkişaf etdirilməsi və təbliği sahəsində aparılan işlərin daha yüksək səviyyəyə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Sərəncamla Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun sədrliyi ilə yaradılan Təşkilat Komitəsinin 25 noyabr 2016-cı ildə ilk iclası keçirilmişdir. İclasda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təşkilat Komitəsinin sədri Vasif Talıbov çıxış edərək Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün islam mədə-

niyyətinin paytaxtı elan olunmasına dair qəbul olunan qərar haqqında demişdir: “Bu qərar əsaslıdır. Ona görə ki, Azərbaycanın 5 min illik tarixə malik qədim şəhəri olan Naxçıvan islam mədəniyyəti nümunələri ilə zəngindir və bəşər sivilizasiyasına dəyərli töhfələ vermişdir”.

Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Təşkilat Komitəsinin sədri Vasif Talıbov çıxışında bu möhtəşəm tədbirlə əlaqədar qarşıda duran vəzifələrdən bəhs edərkən bir sıra məsələlərlə yanaşı muxtar respublikanın türk-islam mədəniyyət nümunələri, dini abidələrlə zəngin olduğunu, bu abidələrin tanınması ilə bağlı onlardan bəzilərinin İSESKO-nun siyahısına salınması istiqamətində iş aparılmasını, muxtar respublikanın dini abidələri, məscid və ziyarətgahları haqqında kitablar nəşr olunmasının nəzərdə tutulduğunu da vurğulamışdır.

Bu vəzifələrin müəyyən bir hissəsinin yerinə yetirilməsi alimlərin, xüsusilə tarixçilərin üzərinə düşür. Ona görə də bütün Azərbaycan alimləri, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan və çalışan tədqiqatçılar, həmçinin aid təşkilatların nümayəndələri yubanmadan öz qüvvələrini səfərbərliyə almalı, qarşıda duran vəzifələrin icrası və uğurlu həllinə nail olmaq üçün səylə çalışmalıdırlar.

Geniş oxucu kütləsinin diqqətinə təqdim olunan bu monoqrafiya Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təkilat Komitəsinin sədri Vasif Talıbovun qarşıya qoyduğu həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi və xalqa tanınması sahəsində atılmış kiçik bir addımdır. Əlbəttə, monoqrafiyada Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək qalan türk-islam mədəniyyətinə məxsus abidələrin hamısı haqqında bəhs etmək imkan xaricindədir. Ona görə də əsərdə bu abidələrin müəyyən bir hissəsi haqqında yığcam şəkildə məlumat verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

2018-Cİ İL ÜÇÜN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN PAYTAXTI – NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ

VII əsrin əvvəllərində tarix səhnəsinə çıxan İslam dini qısa müddət ərzində Ərəbistan yarımadası çərçivəsində hakim ideologiyaya çevrildi. 632-ci ildə islamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra ərəblərin tutduğu torpaqlar hesabına yaranan Xilafət adlı imperiya dünya tarixində xüsusi iz buraxdı. Xilafətin yaranması ilə onun tərkibinə daxil olan müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini özündə birləşdirən islam mədəniyyəti formalaşdı. Özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən, dünya mədəniyyətinin müəyyən bir dövrünü, xüsusilə VIII əsrdən XIII əsrə qədər bir zaman çərçivəsini əhatə edən mərhələsində islam mədəniyyəti özünü daha çox qabarıq göstərdi və bütün mədəniyyətləri inkişaf səviyyəsi baxımından geridə qoydu. Müsəlman adı altında birləşən, ancaq müxtəlif xalqların içərisindən çıxmış adamlar tərəfindən yaradılan ədəbi-mədəni nümunələr, xüsusilə bədii əsərlər Xilafətin dövlət dili olan ərəb dilində yazıldığından və yayıldığından o zaman olduğu kimi, bəzən müasir dövrdə də həmin mədəniyyətə ərəb mədəniyyəti də deyilir. İslam mədəniyyəti X əsrdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı, çiçəklənmə dövrü keçirdi, Himalay dağlarından Pireney yarımadasınadək, Qara dənizdən Ədən körfəzinə qədər yayılan bütün islam dünyasına nüfuz etdi.

VII yüzilliyin ortalarından etibarən bir sıra ölkələr kimi Azərbaycan ərazisi də ərəblər tərəfindən tutuldu, VIII yüzilliyin əvvəllərindəkə olan müddətdə əhali islam dinini qəbul etdi və islamlaşdı. Beləliklə, Azərbaycan yenidən tarix səhnəsinə çıxmış Xilafət adlı imperiyanın tərkibinə daxil oldu. Bununla əlaqədar

xalqımızın həmin vaxtadək minilliklər boyu əldə etdiyi elmi-mədəni nailiyyətlər də xilafətin yaranması ilə formalaşan ümumislam mədəniyyətinə inteqrasiya olundu və onun tərkib hissəsinə çevrildi. Bundan sonra Azərbaycanda əldə olunan mədəni-elmi nailiyyətlər həm də islami mahiyyət kəsb etdi. Bu cəhətdən Əməvi xəlifəsi Əbdülməlikin (685-705-ci illər) həyata keçirdiyi əlifba və dil islahatı xüsusi rol oynadı. Belə ki, xəlifənin fərmanına əsasən Xilafətin əhatə etdiyi ərazilərdə kargüzarlıq işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Bununla da Xilafətin tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bütün yazı işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Təhsilin də ərəb dilində keçirildiyi ərazidə bütün elmi, dini, ədəbi və mədəni nailiyyətlər ərəb dilində ərəb əlifbası ilə ifadə olunmağa başladı. Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da ərəb dili dövlət, elm və təhsil dilinə çevrildi. Əməvilər sülaləsinin süqutuna, yəni 750-ci ilədək Azərbaycanda ərəb dili ilə yanaşı fars dili də işlənsə də, bu dövrdən sonra ərəb dili hakim oldu. Xilafətə daxil olan ölkələr vahid bir din bayrağı altında sıx birləşərək islami qaydalar əsasında idarə olunduğu üçün bu dövrdə milli-etnik baxımdan sərhədlər ləğv edilərək yox olmaq səviyyəsinə çatdı. Bu isə Azərbaycanda türk dilinin inkişafı prosesini zəiflətdi. Bununla belə Xilafətin vahid dili olan ərəb dili elmi-mədəni nailiyyətlərin imperiyaya daxil olan xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında yayılmasında mühüm rol oynadı.

Xilafətin tərkibində olduğu müddətdə Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzləri ilə yaradılan və tədricən inkişaf etdirilən qarşılıqlı əlaqələr və münasibətlər Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına çox müsbət təsir göstərdi. Ona görə də orta əsr Azərbaycanının ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən bütün hadisələrdə və dəyişikliklərdə, əldə olunan nailiyyətlərdə islam ideologiyasının təsiri vardır. Ona görə də

bütövlükdə orta əsr Azərbaycan mədəniyyətini, o cümlədən elmini, təhsilini, ədəbiyyatını, memarlığını və s. islam dinindən kənarında təsəvvür etmək olmaz.

İslam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutan Azərbaycan xalqı və xalqın içərisindən çıxan mütəfəkkirlər geniş əraziləri əhatə edən Xilafətin sərhədləri daxilində səmərəli fəaliyyət göstərərək "Müsəlman intibahı" adlanan mədəni oyanışın baş verməsində yaxından iştirak etdilər. Azərbaycan müxtəlif xalqları özündə birləşdirən Xilafətin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Həmin vaxt müsəlman dünyasında yetişmiş əl-Biruni, İbn Sina, Rudəki, əl-Fərabi, Firdovsi, ət-Təbəri, əl-İstəxri, əl-Kindi, Əbül-Vəfa və onlarla başqaları kimi görkəmli mütəfəkkirlər Azərbaycanda qədərincə tanınırdılar. Həmçinin Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan çıxmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycanın, bütünlükdə Yaxın və Orta Şərqi bir sıra tanınmış elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində çalışır, fəaliyyət göstərirdilər. "Müsəlman intibahı" kimi xarakterizə edilən mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən olan Azərbaycandan çıxmış Məkki ibn Əhməd əl-Bərdəyi, Səid əl-Əzdi, Əbdüləziz əl-Bərdəyi, Bəhmənyar ibn Mərzban, Məhəmməd ibn Həsən Naxçıvani və başqaları imperiya daxilində kifayət qədər tanınırdılar. Azərbaycan artıq XII yüzillikdə dünya mədəniyyəti tarixinə Nizami Gəncəvi, Əcəmi Naxçıvani və s. kimi dahilər bəxş etmişdi.

Ərəb dili və yazısının, bununla birlikdə islam mədəniyyətinin Azərbaycan xalqının həyatına, məişətinə güclü surətdə daxil olması digər sahələrdə olduğu kimi epigrafiyada da özünü qabarıq surətdə büruzə verdi. Memarlıq və qəbirüstü xatirə abidələri üzərində yazılan kitabələr ərəb dilində ərəb əlifbası ilə həkk olunmağa başladı. Bu zaman kitabələrin mətni də dini məzmun kəsb etdi. Onların mətnlərində xarakterinə uyğun olaraq Allaha aid kəlamlardan, Qurani-Kərimin ayələrindən

geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı. Bunun ən bariz nümunəsini biz XII yüzillikdə Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən abidələrdə görürük. Naxçıvan şəhərində 1186-cı ildə ucaldılan Möminə xatın türbəsinin tağlarının baş tərəfində Qurani-Kərimdən götürülmüş “Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur!” ayəsi 10 dəfə təkrar yazılmışdır. Yaxud da Möminə xatın türbəsinin üzərində birinci dəfə I-V üzlərdə, II dəfə isə VI-X üzlərdə olmaqla Qurani-Kərimin 83 ayədən ibarət olan “Yasin” surəsi 2 dəfə təkrar yazılmışdır. Türbənin günbəzinin daxili divarında yerləşdirilən 4 ədəd iri həcmli qonçə daxilində çox ustalıqla “Allah”, “Məhəmməd”, “Əbubəkr”, “Ömər”, “Osman”, “Əli”, “Həsən” və “Hüseyn” adları həkk olunmuşdur. Ümumiyyətlə, türbə üzərində yerləşdirilən təxminən 500 metr uzunluğunda kitabə motivlərinin böyük əksəriyyəti Quran ayələrindən və dini xarakterli kəlamlardan ibarətdir.

Bu vəziyyətə Naxçıvan bölgəsindəki digər memarlıq abidələrinin üzərində yazılan kitabələrdə də rast gəlinir. Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki türbənin üzərində Qurani-Kərimdən bir neçə ayə (XL–16 ; LXVII–1-6) yazılmış, türbənin gövdəsində kaşılı kərpiclərin ustalıqla düzülməsi nəticəsində yaradılan romblar içərisində dəfələrlə təkrar olunan islam doktrinası – “Allahdan başqa Allah yoxdur! Məhəmməd Allahın elçisidir! Allah ona yar olsun!” – sözləri yazılmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə də bu ənənə özünü saxlamışdır. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən İmamzadə kompleksinin əsasını təşkil edən və Səfəvi şahı II Şah Təhmasibin dövründə (1722-1732-ci illər) inşa edilən türbənin gövdəsi dəfələrlə təkrarlanan kitabə motivi – “Allah” kəlməsi ilə doldurulmuşdur. Çox güman ki, möhtəşəm memarlıq abidələri üzərində “Allah” kəlməsinin, Allaha aid kəlmələrin, Qurani-Kərimdən müxtəlif ayələrin həkk edilməsi digər səbəblərlə

yanaşı müharibələr zamanı ərazilər əldən ələ keçərkən bu dini kəlam və Quran ayələrinin xatirinə abidələrin dağıdılmaması səbəbindən irəli gəmişdir.

Zəngin tarixi keçmişimizi vərəqlərkən bəşər sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri olan, qaynaqlarda Naksuana, Nəxcuan, Nəşəva, Nəşəvi və s. şəkildə xatırlanan Naxçıvan şəhərinin Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü ictimai-siyasi və mədəni həyatında tutduğu mühüm mövqe və yer çox aydın görünür. Naxçıvan ərazisində son illərdə aparılan tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, adını Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisinin Ordubad rayonundakı Gəmiqaya ərazisində quruya oturması və nuhçuların burada torpağa çıxmasından götürən Naxçıvan (Nuhçıxan-Naxçıvan) şəhərinin adı sonralar daha geniş mənə kəsb etmiş, böyük bir bölgənin adını bildirmişdir.

Əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşdiyi üçün Naxçıvan bölgəsi qədim zamanlardan yüksək dərəcədə inkişaf etmiş, bura “Eneolit mədəniyyəti”nin, “Boyalı qablar mədəniyyəti”nin, “Kür Araz mədəniyyəti”nin yarandığı və ətraf ölkələrə yayıldığı mərkəzə çevrilmişdir. Əsası bir yaşayış məskəni kimi daha əvvəllər qoyulan Naxçıvan təxminən beş min il əvvəl şəhər kimi formalaşmağa başlamış, burada ilkin şəhər mədəniyyəti yaranmışdır. Naxçıvanda qədim zamanlardan başlanan bu inkişaf orta əsrlər zamanı da davam etmiş, mühüm ticarət yollarının keçdiyi bir ərazidə yerləşməsi bölgənin, xüsusilə Naxçıvan şəhərinin ticarət-iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Məhz bu inkişafın nəticəsi olaraq Naxçıvan şəhəri hələ eramızın əvvəllərindən çox mühüm inzibati mərkəz kimi tanınmışdır. Adı ilk dəfə e.ə. I yüzillikdə yaşamış İosif Flavinin və miladdan sonra II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolomeyin əsərlərində xatırlanan Naxçıvan şəhəri ilk orta əsrlər zamanından başlayaraq çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, bu səbəbdən

də dövrə aid qaynaqlarda şəhər “yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur”, “Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəlallı və əzəmətli şəhər yoxdur”, “şəhərdə çoxlu saray, köşk və eyvan vardır... Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir” və s. bu kimi ifadələrlə tərənnüm olunmuşdur.

Şəhər monqolların, teymurilərin hücumları, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı böyük talanlara, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətini qismən bərpa edə bilmişdir. XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Övliya Çələbi orada 10200 ev, 70 camə məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükən olduğunu yazmışdır. Məhz bütün bu üstün cəhətlərini, xüsusilə hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir sıra hökmdarlar Naxçıvanı özlərinin mərkəzi şəhəri kimi seçmişlər. Hələ ilk orta əsrlər zamanı ərəblər bölgəni tutduqdan sonra özlərinin iqamətgahını Naxçıvan şəhərində yerləşdirməklə şəhəri hərbi-inzibati mərkəzə çevirmişdilər. Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda yaranmış bir sıra feodal dövlətlərin tərkibində olan bu ərazidə tariximizdə “Naxçıvanşahlıq” adı ilə tanınan feodal dövləti yaranmışdır. Naxçıvanşahlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri az sonra daha qüdrətli bir dövlətin - 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtına, eyni zamanda dövlətin ən mühüm elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. XIII əsrin ortalarından Hülakülərin yaratdığı yeni inzibati ərazi bölgüsünə görə yaradılan “Naxçıvan tüməni”nin də mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur.

Səfəvilər dövründə (1501-1536-cı illər) mühüm inkişaf yolu keçən Naxçıvan şəhəri Osmanlılar tərəfindən 1724-cü ildə yaradılan “Naxçıvan sancağı”nın mərkəzi olmuşdur. Bölgənin ən inkişaf etmiş ticarət, iqtisadi, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri sonralar da öz qabaqcılığını

saxlamış, 1747-1828-ci illərdə mövcud olan Naxçıvan xanlığının, 1918-ci ilin noyabrında yaradılan və 1919-cu ilin martınadək mövcud olan Araz-Türk Respublikasının paytaxtı olmuşdur. Hazırda şəhər 9 fevral 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtıdır.

Qeyd olunan bu faktlar təsdiq edir ki, Naxçıvan şəhəri bütün dövrlərdə, xüsusilə islamlaşmadan sonra, islamın intibah dövründə həmişə Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, ticarət-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmiş, Azərbaycan Atabəyləri, Hülakülər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə ölkənin inkişaf etmiş şəhərləri ilə bir sırada dayanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, zəngin təbiətə, gözəl və möhtəşəm memarlıq abidələrinə (türbələr, məscidlər, xanəqahlar, mədrəsələr, hamamlar, buxanalar, mülki binalar və s.) malik olan Naxçıvan şəhərini orta əsr müəllifləri obrazlı şəkildə “Nəqşi-Cahan” (“Dünyanın bəzəyi”) adlandırmışlar.

Ancaq çox təəssüflər olsun ki, Sovet hakimiyyəti illərində islam dini ilə sıx bağlı olan bu abidələrə qayğı göstərilməmiş, onlar unudulmuş, baxımsız hala düşmüş, uçub dağılmış, bir sıra hallarda qəsdən, bilərəkdən məhv edilmişlər. Ancaq Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən, ölkədə ictimai-siyasi sabitlik yaradıldıqdan sonra bütün Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də zamanəmizədək gəlib çatan Azərbaycan, eyni zamanda geniş mənada desək islam mədəniyyəti nümunələri yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuş, onların böyük bir hissəsi yüksək səviyyədə bərpa və təmir olunaraq xalqa qaytarılmışdır. Bu cəhətdən Azərbaycanın ən böyük ziyarətgahlarından olan və adı Qurani-Kərimdə xatırlanan “Əshabi-Kəhf”in, Naxçıvan şəhərindəki, Babək rayonunun Nehrəm kəndindəki, Şərur rayonunun Xanlıqlar kəndindəki İmamzadələrin, bir sıra məs-

cidlərin, xanəqahların və s. islam mədəniyyətinə mənsub abidələrin bərpa edilərək əhalinin, bölgəyə gələn qonaqların və turistlərin ziyarət yerinə çevrilməsi çox təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Hazırda bu istiqamətdə işlər davam etdirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası, həmçinin onun paytaxtı Naxçıvan şəhərində zəmanəmizədək bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri – türbələr, məscidlər, buzxanalar, körpülər, məscidlər, mədrəsələr və s. gəlib çatmışdır. Əsası çox qədim zamanlara söykənən Naxçıvan mədəniyyəti orta əsrlər zamanı, xüsusilə müsəlman intibahı dövründə daha da inkişaf etmiş, burada Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan məktəbi yaranmış, bu məktəb memarlıq tariximizə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani kimi görkəmli memar bəxş etmişdir. Əcəmi Naxçıvaninin Naxçıvan şəhərində ucaldığı Möminə xatın, Yusif Küseyr oğlu türbələri, Qoşa minarəli baştağ, Came məscidi, Hökumət evi və s. Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələri olmaqla yanaşı, həm də islam mədəniyyətinin çox gözəl örnəkləridir. Bəzi oxşar cəhətlərinə əsasən Əcəmi yaradıcılığına aid edilən Nuh türbəsinin də daxil olduğu Naxçıvan memarlıq məktəbi nəinki Azərbaycanın, hətta ətraf ölkələrin də memarlığına böyük təsir göstərmiş, Yaxın Şərqi bir sıra memarları Əcəmi Naxçıvani sənətindən bəhrələnmişlər. Hətta görkəmli türk memarı Sinan Sultan Süleyman Qanununin Azərbaycana 1535-ci il yürüşü zamanı mühəndis kimi ordunun tərkibində Naxçıvanda olarkən Əcəmi yadigarlarını görmüş və bu abidələrin təsiri Sinan yaradıcılığında özünü daima göstərmişdir. Əcəmi Naxçıvanidən sonra Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub bir çox memarlar, o cümlədən Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx Cühənnah oğlu və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar yetişmişdir. Onlar Naxçıvan bölgəsində çoxlu memarlıq nümu-

nələri, o cümlədən Qarabağlar kəndində memarlıq kompleksi, Culfa bölgəsində Əlincəçay xanəqahı, Ordubad rayonunun Darkənd kəndində türbə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində buzxana, Ordubad rayonunun Aza, Culfa rayonunun Qazançı, Ləkətağ kəndlərində körpü, Naxçıvan şəhərində, Babək rayonunun Nehrəm və Şərur bölgəsinin Parçı (hazırda Xanlıqlar kəndinə birləşmişdir) kəndlərində imamzadə və s. kimi yüzlərlə abidələr yaratmışlar.

XX yüzilliyin böyük bir hissəsini təşkil edən sovet hakimiyyəti illərində bu qəbildən olan abidələr inşa edilməsə də müstəqillik illərində Azərbaycan və islam mədəniyyəti nümunələrinin bərpası və inşasına geniş yer verilmişdir. Təkcə Naxçıvan şəhərində Möminə xatın türbəsi, İmamzadə kompleksi, Miryaqub xanəqahı, Şəhər məscidi, Pirqəmiş məscidi, Zaviyə məscid-mədrəsə kompleksi və s. bərpa olunmuş, Kazım Qarabəkir paşa və Həzrəti Zəhra məscidləri tikilib əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

Sadalanan bütün bu və digər abidələr Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Həmin abidələrin bərpası, tədqiqi sahəsində mühüm işlər görülmüş və görülməkdədir. Məhz bütün bunlara görə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması ilə əlaqədar qərar qəbul edilməsi təbii görünür. Şübhəsiz ki, belə bir mühüm, şərəfli və məsuliyyətli qərar heç də birdən-birə, göydəndüşmə şəkildə qəbul edilməmişdir. Bu qərarın qəbul olunmasında Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə muxtar respublikada iyirmi ildən bəri aparılan məqsədyönlü işlər, xüsusilə geniş miqyaslı abadlıq və quruculuq işləri, milli və dini dəyərlərə hörmət və ehtiram, yüksək dövlət qayğısı sa-

108444

yəsində onların qorunması, inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan, eyni zamanda islam mədəniyyətinə mənsub abidələrin bərpası, qorunub saxlanması, bu işlərin yüksək səviyyədə təbliği, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması xüsusi rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu qərarın qəbul edilməsində Naxçıvana gələn əcnəbi qonaqların, xüsusilə müsəlman ölkələrindən gələn dövlət xadimlərinin, turistlərin, ümumiyyətlə şəhərimizin qonaqlarının Naxçıvanda aparılan işləri yerindəcə görməsi və tanış olması da öz bəhrəsini vermişdir.

Məlumdur ki, İslam Ölkələri Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) təklifi ilə İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin 2004-cü il dekabrın 15-17-də Əlcəzairdə keçirilmiş IV konfransında təsdiqlənmiş "İslam mədəniyyətinin paytaxtları" proqramına əsasən hər hansı bir şəhərin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması üçün həmin paytaxt ölkə və region səviyyəsində mühüm tarixi keçmişə, islam və bəşər mədəniyyətində elm, incəsənət, ədəbiyyat sahəsində töhfələrə, elmi tədqiqat, arxeoloji təhsil mərkəzlərinə, fərdi və kollektiv şəkildə mədəni tədbirlər təşkil edən mədəni qurumlara malik olmalıdır. İnanırıq ki, öz qədimliyi və müasirliyi ilə bütün bu qayda və prinsiplərə cavab verən, dini, milli və etnik tolerantlıq ənənələri ilə seçilən, həmçinin artıq bir sıra beynəlxalq miqyaslı möhtəşəm tədbirlərə ev sahibliyi edən və bu sahədə böyük təcrübə qazanan Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı kimi orada keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin yüksək səviyyədə gerçəkləşməsinə nail olacaqdır.

I. MƏSCİDLƏR

İslam dininin qəbulu ilə qədim ənənələrə malik olan Azərbaycan memarlığına yeni xüsusiyyətlər və üslub daxil oldu. İslam inşaat mədəniyyəti Azərbaycanda memarlığına böyük təsir göstərdi. Şeyxülislam A.Paşazadənin yazdığı kimi bu dövrün memarlıq sənəti öz ifadəsini əsasən məscidlərin və onların nəzdindəki mədrəsələrin, zaviyələrin, məqbərələrin, türbələrin, xanəqahların, bəndlərin, körpülərin və s. tikintisində tapır (Paşazadə A., 1991, s. 144). İslamın qəbul edildiyi bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk vaxtlardan başlayaraq İslam mərasimləri, adət-ənənələri yerinə yetirməyə başlanmışdır. Bunun üçün ilk öncə yeni müsəlmanların ibadət yerlərinə – məscidlərə olan ehtiyacını ödəmək üçün ayrı-ayrı yaşayış məskənlərində məscidlər inşa edilməyə başladı. Bu məscidlər hələ tələm-tələsik inşa edildiyi üçün memarlıq baxımından o qədər də diqqətəlayiq olmurdular. Ancaq zaman keçdikcə dövrün tələblərinə uyğun olaraq xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycan ərazisində də yeni və möhtəşəm məscidlər inşa edilməyə başlayır.

Azərbaycan ərazisində ilk məscidlər əsasən mərkəzi günbəzlə örtülmüş kub şəkili binalardan ibarət olmuşdur. Bunun ən parlaq nümunəsi kimi Naxçıvanda XII yüzillikdə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş Came məscidini, Gəncə şəhərindəki Came məscidini və başqa abidələri göstərmək olar. Bu məscidlər həyət daxilində yerləşərək, ətrafı sıra tağla əhatələnmiş tikililərdən ibarət olmuşdur. Məscid komplekslərində əsas məqamlardan biri olan minarələr Azərbaycan məscidlərində əsasən binanın baş fasadı tərəfdə bir cüt olmaqla simmetrik şəkildə yerləşirdi. Şirvan-Abşeron məscidlərində isə minarələr tək olmaqla asimmetrik olurdu (ASE, VI cild, 1982, s. 529).

Azərbaycan ərazisi səlcuqlar tərəfindən tutulduqdan sonra ölkədə məscid tikintisi genişlənir. Bunun isə əsas səbəbi səlcuq

hökmdarlarının məscid tikintisinə böyük diqqət yetirməsi, bunun üçün hətta dövlət səviyyəsində çoxlu vəsait ayırması idi. Görkəmli memar Cəfər Qiyasi bu haqda orta əsr tarixçisi Əbdül Cəlil Qəzvinidən misal gətirir. Hadisələrin şahidi olmuş tarixçi yazır ki, müsəlmanlıqda came, mədrəsə, xanəgah və hər türlü xeyir və yaxşılıqların görülməsi, pisliklərin atılması səlcuqların uğurlu qılıncıları sayəsində mümkün olmuşdur (Qiyasi C., 1991, s. 41). Məhz bunun nəticəsində Səlcuq imperiyasına daxil olan digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da çoxlu məscidlər inşa olunmuşdur. Həmin məscidlərin bir hissəsi zaman keçdikcə təbii fəlakətlər, müharibələr, yanğınlar və s. nəticəsində məhv olub sıradan çıxsada onların müəyyən hissəsi zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Səlcuq dövründən sonrakı yüzilliklərdə də Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində də çoxlu məscidlər inşa edilmişdir. Orta əsr qaynaqlarında bu məscidlər, hətta onların adları və sayı haqqında məlumatlar gəlib çatmışdır. Qaynaqlar məlumat verirlər ki, 1590-cı ildə Naxçıvan şəhərində 3 came və 10 məscid (cameyi-Qızıl Arslan, cameyi-Məhməd kətxuda, cameyi-Şərif, Ağa məscidi, Hacı Xəlil məscidi, Keçəçi məscidi, Molla Əhməd məhəlləsinin məscidi, Sultan Mahmud məscidi, Hacı Sani məscidi, Bəsr məscidi, Şeyx Əminəddin məscidi, Ətməlik məscidi (?), İsmayilan məscidi olmuşdur (İrəvan əyalətinin..., 1996, s. 20).

Orta əsr səyyah və tarixçiləri bölgədə olarkən ayrı-ayrı yaşayış məskənlərini, oradakı memarlıq abidələrini, o cümlədən məscidləri görmüş, özlərinin yol qeydlərində həmin abidələrdən geniş söhbət açmış, hətta bəzi yerlərdə onların sayını da göstərmişlər. Məsələn, məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi XVII yüzillikdə Naxçıvan ərazisində olarkən Qarabağ şəhərində (indiki Qarabağlar kəndində) 70 mehrab, o sıradan minarəli

40 came, Naxçıvan şəhərində 70 came və ibadət yeri, 40 məhəllə məscidi (Çələbi Ö., 1989, s. 231-232) olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin, səyyah səyahətnaməsində şəhərdəki məscidlərin adları, onların bəzədilməsi haqqında da maraqlı məlumatlar verərək yazır ki, şəhərdə qərribə camelər vardır ki, hər biri bir cənnət bağçasıdır. Bəzi camelər zərgərlik məmulatları, çini, mina və kaşı ilə bəzədilmişdir. Səyyahın şəhadətinə görə həmin vaxt şəhərdə Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Cığaloğlu, Xadim Cəfər paşa cameləri və digər məscidlər olmuşdur. XVII yüzillikdə Naxçıvan şəhərində İstanbul minarələrinə bənzər 33 minarə ucalırmış (Челеби Э., 1983, с. 236-237).

Fransız səyyahı J.Tavernye Naxçıvan şəhərindəki məscidlərdən bəhs edərək yazırdı ki, Naxçıvan çox böyük şəhərlərdən biri olmuşdur... Orada çoxlu miqdarda gözəl məscidlərin xarabalıqları görünür (Məmmədov R., 1977, s. 127). Naxçıvan şəhərindəki məscidlərdən bəhs edən qaynaqlarda Qızıl Arslan comesi (cameyi-Qızıl Arslan) adlı məscidin adı çəkilir (İrəvan əyalətinin..., 1996, s. 20). Görünür, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş bu məscid Möminə xatun türbə-sindən sonra, Atabəy Qızıl Arslanın zamanında tikilmiş və el arasında onun adı ilə tanınmışdır.

Naxçıvan şəhər Came məscidi.

Naxçıvan bölgəsində bizə məlum olan ən qədim məscid nümunəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi, görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən Naxçıvan şəhərində XII əsrdə inşa edilmiş Came məscididir (şəkil 1). XIX yüzilliyin sonlarınaqədək mövcud olan, bizədək ancaq fotosəkli və rəsmi gəlib çatan bu məscid Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan ən möhtəşəm memarlıq nümunələrindən biri olmuşdur.

Məscid o dərəcədə möhtəşəm, gözəl və cazibədar olmuşdur ki, bu gün də öz əzəməti və gözəlliyi ilə seyr edənləri heyran qoyan Möminə xatın türbəsini kölgədə qoymuş, Naxçıvana gələn orta əsr səyyah və tarixçilərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Naxçıvan şəhərində olan əcnəbilər öz yol qeydlərində və əsərlərində Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan çoxsaylı abidələrin heç birindən deyil, məhz Came məscidindən söhbət açmışlar. Bu cəhətdən fransız səyyahı Jan Tavernyenin qeydləri çox maraqlıdır. Səyyah Naxçıvan Came məscidinin möhtəşəmliyindən, gözəlliyindən söhbət açmış və onu Asiyanın ən möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri kimi səciyyələndirmişdir: “Bu, Asiyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən idi. Deyirlər ki, Nuhun qəbrinə yadigar olaraq bina edilmişdir” (Onullahi S., 1999, s. 90). Eyni zamanda səyyah şəhərdə olarkən bu məscidin dağıdılmış və bərhad vəziyyətdə olduğunu da vurğulamışdır.

Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan Came məscidi zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Onun haqqında bizə ancaq tədqiqatçıların əsərləri, XIX əsrdən yadigar qalmış foto şəkil və XIX yüzillikdə Naxçıvana gəlmiş fransız səyyahı və arxeoloqu Jan Dyelafuanın çəkdiyi rəsm əsəri məlumat verir. Jan Dyelafua Came məscidinin şəklini çəkməklə kifayətlənməmiş, öz qeydlərində onun haqqında bəhs etmiş, hətta ehtişamına valeh olduğu Möminə xatın türbəsini onun bir hissəsi hesab etmişdir. Səyyahın yazdığına görə o, Naxçıvanda olarkən fasadı və frizi kufi kitabələri ilə bəzədilən Came məscidi dağıdılıbmış (Məmmədov R., 1962, s. 15). Alman memarı E.Yakobstalin XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda olarkən çəkdiyi fotosəkil məscid haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından daha qiymətlidir. Məhz həmin fotosəkillər və rəsmlər əsasında Naxçıvan Came məscidi haqqında müəyyən fikir yürütmək mümkün olmuşdur.

Naxçıvan şəhər Came məscidi haqqında V.A.Engelqardtın

XIX yüzilliyin ortalarında yazdığı məlumatlar diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı yazır ki, bu türk məscidi yonulmuş daşdan tağları olan nəhəng bir tikilidir. Onun daxilində gözəl oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binanın bir hissəsi uçaraq tökülmüş, qalan hissəsi isə daim uçmaq təhlükəsi altındadır. Məsciddən 50 sajen aralıda məscid kompleksinə daxil olan və hər biri 10 sajen ucalığında olan bir cüt minarəyə malik qapı vardır. Əvvəllər məscidlə qapı arasında çoxlu tikililər olsa da, indi onlar sıradan çıxmışlar və adamda elə fikir yaranır ki, həmin qapı yaxınlığındakı tək qülləyə (Möminə xatın türbəsinə) məxsusdur (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 186). Ancaq qaynaqlar təsdiq edirlər ki, Atabəylər memarlıq kompleksində bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri, o cümlədən hökumət evi, Came məscidi, onun yanında mədrəsə, türbə və s. olmuşdur. Ehtimal etmək olar ki, Naxçıvan şəhərindəki Atabəylər memarlıq kompleksinə də bizə məlum olan abidələrlə yanaşı, elmə naməlum olan başqa tikililər də daxil olmuş, haqqında bəhs olunan qoşa minarəli qapı – baştağ isə bu binaların məcmusundan ibarət olan Atabəylər memarlıq kompleksinə giriş qapısı olmuşdur.

Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan bu məscid Naxçıvanda ən əzəmətli məscid olmaqla əhalinin ən çox toplaşdığı sosial siyasi və ideoloji mərkəz kimi uzun müddət şəhərin həyatında bu cəhətdən aparıcı olmuşdur. XVII əsrdə məscid dağıntıya məruz qaldıqdan sonra öz aparıcı yerini şəhərdəki digər məscidlərə vermişdir. Bu məscid zəmanəmizədək gəlib çatmadığı, orta əsr qaynaqlarında isə onun haqqında geniş məlumatlar qalmadığı üçün bu məscidin həcmi, əzəməti və s. haqqında ancaq J. Dyelafuanın rəsmi və XIX əsrdən qalma fotosəkillərə əsaslanaraq akademik Ə.V.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadə yazırlar ki, məscidin şəkilləri onun plan quruluşu haqqında bəzi nəticələr çıxarmağa

imkan verir. Şəkildəki həcm bu binanın ancaq mərkəz hissəsidir. Planda kvadrat olan bu kubik həcm rəsmlərindən görüldüyü kimi, çatma günbəzlə örtülmüş, dörd divarında qoşa tağlar var. Salonun açıq tağ şəklində olan yan divarlarının quruluşu göstərir ki, məscidin mərkəz hissəsi bir tərəfdən otaqlar və keçidlərlə əhatə olunmuşdur (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 186-187).

Bu məscid Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, Atabəylər memarlıq kompleksində inşa edilmişdi. Bu kompleksin əsas tikililərindən biri Eldənizlər sarayı idi. Ehtimal ki, bu məscid Atabəy hökmdarlarının ibadət etməsi lüzumundan sarayın yaxınlığında inşa etdirilmişdir. Məscid inşa edilərkən Atabəylər dövlətinin qüdrəti, dövlətin başında duran Eldənizlərin əzəməti nəzərə alınmış, paytaxtın baş məscidi olmaq etibarını ilə bu məscid çox möhtəşəm tikilməli idi. Ona görə də Eldəniz hakimlərindən bu haqda göstəriş alan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Atabəylər memarlıq kompleksində belə möhtəşəm bir məscid inşa etmişdi. Məhz bu əzəmətinə və möhtəşəmliyinə görə o, digər abidələri kölgədə qoymuş və əraziyə gələn səyahların, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Akademik Ə.Salamzadə XIX əsr şəkillərinə əsaslanaraq Atabəylər kompleksinə daxil olan abidələri müqayisə etmiş və təxmini də olsa Came məscidinin həcmi haqqında müəyyən nəticəyə gəlmişdir. Alimin bu barədə fikirlərində oxuyuruq: "Şəkildə Came məscidi Möminə xatun türbəsindən xeyli hündürdür. Möminə xatun türbəsinin saxlanmış hissəsinin ümumi hündürlüyü 26 metr olduğu üçün Came məscidinin ona nisbətən hündürlüyünü nəzərə alsaq, bu məscidin hündürlüyü 30 metrə yaxın nəhəng bir tikinti olduğu aydınlaşır" (Salamzadə Ə., 1976, s. 30). Şəhərin – paytaxtın baş məscidi olmaq etibarilə bu məscidin yanında mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Atabəylər memarlıq kompleksində mədrəsə olduğunu qaynaqlar da təsdiq

edirlər. Orta əsrlər zamanı mədrəsələr əsasən məscidlər yanında təşkil edildiyi üçün bu mədrəsənin Naxçıvan şəhərinin əsas ibadət yeri olan Came məscidi ilə sıx əlaqədar olması heç bir şübhə doğurmur.

Nüsnüs pir-məscidi

Ordubad şəhərindən 7 km şimal-qərb tərəfdə yerləşən Nüsnüs kəndi ərazisində bu günə qədər gəlib çıxan çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində el arasında "Qırx kimsənə" və ya "Çeheltən" ("Çeltərən", "Çehiltənən") adlanan pir xüsusi yer tutur (şəkil 2). Kənd əhalisi bu piri Fironun zülmündən qaçmış qırx nəfərin qeyb olduğu yer kimi dəyərləndirir. Əhalinin fikrincə, həmin qırx nəfəri təqib edən adamlara yerli əhali farsca "nist", "nist" ("yoxdur") cavabını vermiş, buradan da kəndin adı yaranmışdır. Əvvəl "Nist-nist" şəklində tələffüz olunan bu söz sonralar "Nis-nis", nəhayət "Nüsnüs" şəklinə düşmüşdür. Rus alimi K.N.Smironov bu pir haqqında məlumat verərək yazır ki, monqolların hakimiyyəti dövründə Hülakü xan İsmaililərin xanəqahlarını dağıdaraq onları qırmaq haqqında əmr verdiyi üçün onlardan qırx nəfəri Nüsnüs kəndinə qaçmış və orada öldürülmüşlər (Смирнов К., 1999, s. 73). Pirin Dağ Yunus dövrünə, Əshabi-kəhflə eyni tarixə aid olduğunu söyləyənlər də vardır.

Pirin binasının ortasında daşdan hündürlüyü təxminən 5 metr olan bir sütun vardır. Rəvayətə görə qırx nəfəri təqib edənlər sütunu bir neçə dəfə dağıtmış, ancaq o, yenidən qaynayıb qalxmışdır. Məsciddə ziyarət obyektini bu sütundur.

Pirin giriş qapısı Ordubad ərazisində geniş yayılan və çox möhkəm materialı olan qoz ağacından hazırlanmışdır. Hündürlüyü 1,5, eni 1 metrdir. Üzərində calaq və quraşdırma işi aparılmayan bütöv bir taxtadır. Qapı hazırlanarkən onun üstündə ərəb

dilində doqquz sətirlik bir kitabə həkk edilmişdir (şəkil 3). Ərəb dilində süls xətti ilə yazılmış kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Peyğəmbər – ona salam olsun! – dedi: Məscidlər Yerlə Allahın əlaqəsidir (Allahın evləridir). Onlar yer sakinlərinə göylərin işığını bəxş edən ulduzlara bənzəyirlər. Allah! Allahdan başqa Allah yoxdur! Məhəmməd Allahın elçisidir! Bu məscid islam padşahı Əbu Səid Bahadur xanın səltənəti – Allah onun hakimiyyətini əbədi etsin – dövründə uca tanrının rəhmətinə möhtac, zəif qul, katib, Atabəyin candarı Sədr bin Sarim bin Səncər bin Aytəkinin əli ilə bina edilmişdir. Çərşənbə axşamı, 4 ramazan, yeddi yüz iyirmi altıncı ildə (4.08.1326) yazıldı, mübarək oldu. Allah o kəslərin günahlarını bağışlayır ki, zəif bəndələrə xeyir duası və fatihə ilə kömək edir. Amin! Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli – Allah onlardan razı olsun” (Heймат M., 2001, s.63).

Kitabədə məscidin inşa tarixi konkret şəkildə göstərilməsə də mətnə verilən məlumatdan aydın olur ki, pir-məscid Elxanilərin sonuncu hökmdarlarından Əbu Səid Bahadur xanın zamanında (1316-1335-ci illər) inşa edilmişdir. Əbu Səid Bahadur xan Ulcaytu Xudabəndənin oğludur. Atasının vəfatından sonra hicri 716-cı ildə (1316-cı il) taxta çıxan Əbu Səid gənc yaşlarında böyük hərbi müvəffəqiyyətlər əldə etdiyi üçün “Bahadur” ləqəbi almışdı. 1335-ci ildə öldürüldükdən sonra ölkədə hərəc-mərclik başlanmış, 8 il ərzində Azərbaycanda səkkiz hökmdar hakimiyyətə gəlmişdi. Ancaq onların heç biri dövləti dağılmaqdan xilas edə bilməmiş, Hülakülər səltənəti Azərbaycanda sona çatmışdı (Zeynalıoğlu C., 1992, s. 36).

Kitabə pir-məscidin inşa tarixi haqqında dəqiq məlumat verməklə, bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adını da özündə əks etdirir. Məscidin Əbu Səid Bahadur xanın səltənəti dövründə inşa edilməsinin kitabədə xüsusi vurğulanması göstərir ki, Naxçıvan ərazisi Hülakülər dövlətinin son dövrlərində də həmin

dövlətin tərkibində olmuşdur.

Məscidin kənd həyatında rolu böyükdür. Müxtəlif yerlərdən ziyarətə gələn adamlar burada qurban kəsir, ehsan verirlər. Ziyarətə gələn zəvvarların verdiyi nəzirlərlə bir sıra xeyriyyə işləri görülür. Həmin vəsaitlə pirin təmirə, avadanlığa olan ehtiyacı ödənilir, ehtiyacı olan ailələrə yardım edilir və s. Kəndin mərkəzində yerləşən orta əsrlərə aid bu pir-məscidin binası məhz orada toplanan vəsait hesabına 1992-1993-cü illərdə bərpa edilmişdir.

Ordubad şəhər Came məscidi

Naxçıvan ərazisində zəmanəmizədək gəlib çatan ilk məscid nümunələrindən biri də Ordubad şəhərindəki Came məscididir (şəkil 4). Bu məscid məscidlərin, xüsusilə məhəllə məscidlərinin çoxluğu cəhətdən nəinki Naxçıvan bölgəsində, hətta bütün Azərbaycanda əvvəllinci yerlərdən birini tutan Ordubad şəhərinin əsas məscidi olmuşdur. Əhali tərəfindən tikdirilməsi varlı bir qadının adı ilə əlaqələndirilən məscidin həcmi böyükdür. Daxili sahəsi təxminən 400 m² olan məscidin tavanı sütunlar üzərində qərar tutmuşdur. Tavanın hündürlüyü təxminən 5 metrə yaxındır. 1902-ci ildə məsciddə təmir və bərpa işləri aparılarkən onun qərb tərəfində əlavə bir salon tikilmişdir. Uzunluğu təxminən 25 metr, eni 6,5 metr olan bu salonun ayrıca mehrabı vardır. Salon qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bir neçə pəncərə ilə yüksək səviyyədə işıqlandırılır. Daxili divarlar rənglə gəc üzərində gözəl xətlərlə yazılmış Quran ayələri, hədislər, dini mətnlər və inşaat xarakterli kitabələrlə bəzədilmişdir. Bu iş təkcə qadınlara məxsus salonda deyil, ümumiyyətlə məscidin bütün salon və otaqlarının daxili divarlarında həyata keçirilmişdir.

Kişilərə məxsus salonun cənubundakı mehrabın yerləşdiyi

hissədə yazılan kitabələrin birindən (şəkil 5) aydın olur ki, məscid təmir olunarkən bu kitabələri müctəhid Ağəlinin oğlu Hacı Məhəmməd Tağı yazmışdır (Caфаров Ф., 1987, c. 34). Bərpa-təmir işləri zamanı məscidin bütün salonları, xüsusilə mehrablar nəfis şəkildə, gözəl ornament və naxışlarla bəzədilmişdir. Qadınlara məxsus salonun mehrab olan hissəsinə şərqdən giriş qapısının baş tərəfindəki kitabə (şəkil 6) məsciddə nəqqaşlıq işlərini yerinə yetirən ustanın adını təqdim edir: “Kərbəlayı Zeynalabidin Nəqqaş Abdullazadə” (Caфаров Ф., 1987, c. 34). Məscidin yeni tikilən, qadınlar üçün salonunun qərb divarında zanbaq təsviri içərisində rənglə yazılan kitabə (şəkil 7) isə xəbər verir ki, məsciddə aparılan tikinti və bərpa işləri ordubadlı Ağa Mirzəbabanın oğlu Hacı Məhəmmədqulu ağa tərəfindən yerinə yetirilmişdir (Caфаров Ф., 1987, s. 33-34). Məscidin əsas, kişilərə aid salonuna şimaldan və şərq tərəfdən giriş qapısı vardır. Şərqdən giriş qapısının baş tərəfində iri həcmli bir kitabə qoyulmuşdur (şəkil 8). Kitabə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın şəhər əhalisinin xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad edilməsi haqqında 1604-cü il tarixli fərmanının mətnidir.

Ölçüsü 157 x 52 sm olan boz rəngli daş üzərində, beş sətirdə qarışıq ərəb-fars dillərində nəsx elementli süls xətti ilə həkk edilmiş kitabə tamamilə salamat vəziyyətdə qalmışdır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Ehsanlar bəxş edənə həmd olsun, xalqları yaradana şükür olsun! Və amma bu kəlmələri yazmaqda məqsəd odur ki, pak Ordubad qəsəbəsinin – Allah onu fitnə-fəsaddan qorusun – bütün əhalisinin, böyükdən kiçiyə, kasıbdan zəifə qədər xilafət məkanlı, Cəmsid cəlalı, mələk qoşunlu şah Abbas Bahadır xanın xanədanına – Allah onun hökmdarlığını əbədiləşdirsin – nisbət bəslədikləri məhəbbət və fədakarlığın həqiqəti aşkar edildiyindən və zətən şiə olduqları üçün Azərbaycan vilayəti düşmənlərin əlinə keçdiyi zaman

onlara cürbəcür zülm və sitəm rəva görüldüyünə, bir çoxları öldürülüb və əsir alındıqlarına görə, bu camaatın ümumiyyətlə, fədakarlığı, xüsusilə yüksək Nəsiriyə-Tusiyyə silsiləsinin fədakarlığı müqabilində şahın müzaiqəsiz mərhəmətinin bir qisməti onlara bəxş edildi. Qeyd olunan vilayət, yüksək qalibiyyətli dövlətin hakimiyyətinə keçdiyi tarixdən adı çəkilən qəsəbənin malucəhat və vücuhatını, sənətkar mallarından, bağlardan, əkin yerlərindən, dəyirmanlardan alınan vergiləri, ixracat, itlaqat, nuzul, əvariz, qonalqa mükəlləfiyyətlərini Allah yolunda sədəqə olaraq ləğv etdi və Allahın razılığını qazanmaq üçün maaf etdi və Azərbaycan boniçəsində onu müstəsna buyurdu ki, onu xəzinəyə veriləcək itlaqatından çıxsın. Şah bu hədiyyəni onlar üçün daimi bəxş hesab etdi. Bu qaydanın dəyişdirilməsinə yol verilməməsinə əmr etdi. 1012-ci ilin şəban ayında (miladi ilə 4.01.-2.02.1604-cü il) yazıldı”. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas həmin fərmanı verməklə Osmanlı dövləti ilə müharibədə onu müdafiə etmiş Ordubad əhalisinin rəğbətini və hörmətini qazanmaq istəmiş, bununla da osmanlılarla gələcək müharibələrdə özünə möhkəm və etibarlı arxa yaratmaq istəmişdi. Həmçinin, şah fərmanda xüsusi olaraq qeyd olunan və Ordubad şəhərində yaşayaraq orada böyük nüfuz sahibi olan Nəsirəddin Tusi nəslinin də etibarını qazanmaq, onları həmişəlik olaraq öz tərəfinə çəkmək istəmişdi (Səfərli H., 2001-I, s. 89-92). Bu fərmanı imzalayarkən I Şah Abbas strateji məqsədlər də güdmüş və bütün Azərbaycan xalqına göstərmək istəmişdir ki, şahı müdafiə edən, onun rəğbətini qazanan hər bir kəs şah tərəfindən mükafata layiq görülə bilər.

Ordubad şəhər əhalisinin xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad edilməsi haqqında fərmanın verilməsində şahın baş vəziri, Etimad əd-Dövlə, Nəsirəddin Tusi nəslindən olan Hatəm bəy Ordubadinin də böyük rolu olmuşdur (Heymatova M., 1967, c. 105-110). Görkəmli alim I.P.Petruşevskinin fikrincə

I Şah Abbas bu fərmanı baş vəziri Etimad əd-Dövlə Hatəm bəy Ordubadinin xahişi ilə vermişdir (Петрушевский И., 1949, с. 181).

Şəhər əhalisinin bir sıra vergilərdən azad edilməsi haqqında I Şah Abbasın fərmanının mətnini özündə əks etdirən bu kitabənin Ordubadın əsas məscidinin giriş qapısının baş tərəfində qoyulması heç də təsadüfi xarakter daşımırdı. XVII əsrdə şəhərin əsas məscidi olmaqla yanaşı, bu məscid həm də şəhərin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan bir mərkəz idi. Ümumiyyətlə, bu məscidin funksiyası təkcə şəhər əhalisinin ibadət yeri olmaqla məhdudlaşmamışdır. O, həm də əhalinin ən çox toplaşdığı əhəmiyyətli bir mərkəz olmuşdur. Əhali burada namaz qılıb ibadət etməklə yanaşı, başqa adamlarla görüşür, söhbətləşir, bir-biri ilə ünsiyyət yaradırdılar. Burada adamlar ölkədə olan məlumatlardan xəbər tutur, fikir mübadiləsi edirdilər. Ordubad şəhər Came məscidinin bu çoxsahəli cəhətindən bəhs edən tədqiqatçılar yazırlar ki, bu məscid şəhərin dini və inzibati mərkəzi sayılmışdır. Dini məqsədlərlə tikilməsinə baxmayaraq o, şəhər camaatının ən çox toplaşdığı sosial-siyasi mərkəz funksiyasını da yerinə yetirmişdir (Пашаев А., 1998, с. 71).

Məscidin üzərində inşaat kitabəsi olmadığı üçün onun inşə tarixi haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq abidəni memarlıq baxımından tədqiq edən akademik Ə.Salamzadə və sənətsünəşliq doktoru K.Məmmədzadənin fikrincə özünün indiki görkəmində çox zəngin inşaat ənənələrinin məhsulu təsirini bağışlayan məscidin zahiri memarlıq siması ehtimal ki, XVII yüzilliyin əvvəllərində yaranmışdır (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 196, 200). Ancaq məscidin inşə tarixi haqqında başqa fikirlər də vardır. Seyyid Səbri “Şərq qapısı” qəzetinin 15 sentyabr 1926-cı il tarixli nömrəsində dərc etdiyi məqaləsində yazır ki, 1902-ci ildə Came məscidi

təmir edilərkən torpağın altından kərpic üzərində həkk edilmiş bir kitabə tapılmışdır. Həmin kitabədə hicri 111-ci il tarixi və “Harun” sözü yazılmışdır (Səbri S., 1926). Hicri tarixlə 111-ci il, miladi tarixlə 729-cu ilə müvafiqdir. Əgər bu tarixi məscidin inşə tarixi kimi qəbul etsək, onda onun VIII yüzilliyin əvvəllərində, Naxçıvan ərazisinin islamlaşdığı ilk vaxtlarda yarandığı fikri ortaya çıxır. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, nəinki Came məscidinin, eyni zamanda Ordubad şəhərinin özünün yaranması tarixi haqqında əsaslı və əhəmiyyətli fikir söyləməyə imkan verəcək bu kitabə indiyədək gəlib çatmamışdır və onun aqibəti də məlum deyildir.

Came məscidinin kişilər üçün salonunun mehrab olan hissəsi, diametri təxminən 5 metr olan dairə şəklində salondan ayrılmışdır. Salondan oraya qapı yeri kimi bir girişdən daxil olmaq lazım gəlir. Burada mehrab və dairəvi otağın divarları nəfis ornamentlərlə və ərəb əlifbasına məxsus gözəl xətlərlə, rənglə yazılmış kitabələr vardır. Şəhərin yaşlı əhalisi, həmçinin həmin kitabələrin bir neçəsinin axırında qeyd olunmuş tarixlər şahidlik edirlər ki, bu kitabələr məscid hicri-qəməri təqviminə il 1319-cu ildə (miladi ilə 1902-ci il) təmir edilərkən yazılmışdır.

Vənənd kənd Came məscidi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində əhalinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm yeri olan məscid-mərkəzlərdən biri də Ordubad bölgəsinin Vənənd kəndindəki Came məscididir (şəkil 9). Özünün planlaşdırılması və tikilişində orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin əlamətlərini saxlayan Vənənddə bu günə qədər qalan çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələrindən biri də Came məscididir. Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Came məscidi düzbucaqlı

formada inşa edilmişdir. Hazırkı vəziyyətdə giriş qapısı şimal tərəfdən olan məscidin hündürlüyü 7 metrə, sahəsi 400 kvadrat metrə yaxındır. Məscidin cənub divarında böyük bir mehrab vardır. Mehrab müxtəlif rənglərdən istifadə olunmaqla ornament və naxışlarla, kiçik kitabə motivləri ilə çox nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Məscidin daxili ağac və taxtalardan istifadə olunmaqla düzəldilən balkon vasitəsilə iki mərtəbəli şəklə salınmış və ikinci mərtəbə, yəni balkon qadınların ibadət etməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Balkonun mehraba baxan taxtalarından birinin üzərində qara rənglə geniş həcmli bir kitabə yazılmışdır. Ölçüsü 348 sm x 26,5 sm olan, süls elementli nəsx və şikəstə xətti ilə yazılan kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Bu səadətli məscidin yenidən bərpa edilməsinə, ibadətə layiq hökmdarın (Allahın) köməyi ilə 1145-ci ilin məhərrəmül-həram ayında səadətli cənab Əxəvi Məhəmməd Molla Zəhir ibn mərhum, bağışlanmış, bağışlayan Allahın rəhmətinə çatmış Mövlana Məhəmməd Möminin – Allah onların hər ikisini bağışlasın – səyi nəticəsində mübarək bir zamanda əmr edilmişdir. (Bu zaman) vəziyyət çətin, qəhətlik həddən aşmışdı. Məzənnəyə görə tilani çəkisi ilə bir batman buğda dörd yüz dinara, düyü səkkiz yüz dinara, yağ iki min səkkiz yüz dinara, bal üç min iki yüz dinara, doşab iki min dörd yüz dinara, pendir min altı yüz dinara, məviz iki min dörd yüz dinara, arpa üç yüz əlli dinara, (ucuzlu) qaysı səkkiz yüz dinara, soğan səkkiz yüz dinara, sarımsaq min iki yüz dinara, pambıq dörd min dinara, qovun tumu beş min dinara satılırdı. Bahalıq və qəhətlik nəticəsində zəmanə cəhənnəmi andırırdı. Zəmanə elə pis olmuşdu ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan olmuşdu. Bir çox müsəlman qadın və kişilər öldürülüb və əsir alınmışdı. Digər Allah bəndələri qaçaraq Araz çayını keçib o taydakı kəndlərdə məskən salmışdılar. O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı. Allahın dəyişməz,

böyük və yüksək dərəcəsinə ümidvarlıq ki, bütün müsəlman və möminlərin şəhərlərindən belə bəlaları qaldırar və uzaqlaşdırar. Amin. Peyğəmbərlərin ən hörmətlinin xatirəsinə (bunu) mərhum Molla Məhəmməd Mömin Vənəndinin oğlu, günahkar, yazıq, yoxsul Məhəmməd Rzadan – Allah onları peyğəmbər və onun canişini xatirəsinə bağışlasın – qəbul et. 1145-ci il” (24.6. – 23.7. 1732-ci il) (Nemətova M., 1963, s. 139-140).

Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, hicri 1145-ci ildə məscidin binası yenidən bərpa edilmişdir. Bərpa haqqında dəyərli məlumatlar verən kitabə, həmçinin yazıldığı dövrün tarixi hadisələrini izah etmək baxımından da qiymətli faktlar təqdim edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar bu kitabəyə əsaslanaraq, yanlış olaraq onun tarixini məscidin inşa tarixinə aid edirlər. Ancaq kitabənin məlumatından da aydın olur ki, məscid 1732-ci ildə inşa deyil, bərpa olunmuşdur. Əslində məscidin inşa tarixi daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Məscidin vaxtilə qərbdən giriş qapısı olmuş və həmin giriş qapısının baş tərəfində qırmızımtıl rəngli daşa həkk olunmuş bir kitabə qoyulmuşdur (şəkil 10). Həmin kitabə indiyədək salamat vəziyyətdə qalmışdır. Ancaq XVIII əsrin 30-cu illərində məscid bərpa olunarkən məscidin qərb divarından təxminən 2 metr aralı – qərb tərəfdə, məscidi genişləndirmək üçün başqa bir divar çəkilmiş və kitabə olan divar məscidin içərisində qalmışdır. Məscidə giriş qapısı isə bərpa zamanı şimal divardan qoyulduğu üçün daha qərbdəki qapıdan istifadə olunmamış və zaman keçdikcə orada olan kitabə də unudulmuşdur. Kitabənin mətnindən aydın olur ki, məscid hicri-qəməri təqviminə 725-ci ildə (miladi ilə 1325-ci ildə) inşa edilmişdir. Bu məscid Ordubad bölgəsinin daha bir kəndində, Nüsnüsdə bu günə qədər gəlib çatan pır-ziyarətgahla eyni vaxtda (1326-cı il) inşa edilmişdir. Vənənd kəndində bu gün də əsas məscid funksiyasını yerinə

yetirən bu məscid Naxçıvan şəhərində XII əsrdə Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən inşa edilən Came məscidi və Nüsnüs kəndindəki pir-məscid istisna olmaqla bölgədə bizə məlum olan üçüncü ən qədim məscid nümunəsidir.

Vənənd məscidi Naxçıvan ərazisində yeganə məsciddir ki, onun üzərində müxtəlif dövrlərə aid bir neçə kitabə qalmışdır. Artıq ikisi haqqında danışılan bu kitabələr özlərində məscidin inşa tarixi, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin qayğısı və vəsaiti ilə bərpa və təmir olunması haqqında məlumatları əks etdirirlər. Bizə bu haqda məlumat verən üçüncü kitabə məscidin cənub divarında, mehrabın sağ tərəfində gəc üzərində rənglə yazılmış kitabədir. İri hərflərlə yazılan bu kitabənin mətni “Ya Əli, kömək ol! Kömək ol, ya Əli! 1307-ci ilin mübarək ramazan ayında Mirzə Süleyman Mərəndi yazdı” sözlərindən ibarətdir. Kitabəyə əsasən aydın olur ki, məscid hicri 1307-ci ildə (miladi ilə 1890-cı il) təmir olunmuş, həmin vaxt orada yazılan kitabəni mərəndli xəttat Mirzə Süleyman yazmışdır. Məscid təmir olunarkən onun mehrabı da müxtəlif rənglərlə nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, məsciddə aparılan bütün rəng işlərini Mirzə Süleyman Mərəndi yerinə yetirmişdir (Səfərli F., 2003, s. 295-299).

Son illərdə məsciddə təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Hacı Hüseynqulu məscidi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində inşa edilmiş ən möhtəşəm və qədim məscidlərdən biri də Ordubad rayonunun Gənzə kəndinin mərkəzində inşa edilən Hacı Hüseynqulu məscididir (şəkil 11). Məscid son zamanlaradək diqqətdən kənar qalmış, geniş tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Onun haqqında yalnız 1927-ci ildə Ordubadda olan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin elmi katibi, rus alimi V.Sisoyev qısa

məlumat vermişdir (Сысоев В., 1928, с. 151). Daxildən ölçüsü 23 x 14 m olan məscidin üzərində kitabə olmadığı üçün onun banisi, inşa tarixi, memarı və s. haqqında konkret və dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq yerli camaatın dediyinə görə onu Hacı Hüseynqulu adlı nüfuzlu və imkanlı bir adam tikdirmişdir. Hacı Hüseynqulu öldükdən sonra məscidin cənub divarının qarşısında dəfn olunmuşdur. Onun qəbri hazırda məscidin qabağında qalmaqdadır. Məsciddə olduğu kimi qəbirin üstündə də heç bir epiqrafik sənəd-kitabə yoxdur. Ancaq son zamanlar məscid bərpa edilərkən qəbirin üstü də götürülmüş, üzərində mərmər başdaşı və sinədaşı qoyulmuşdur. Başdaşının üstündə ərəb əlifbası ilə “Mərhum Hacı Hüseynqulu, XVI əsr” sözləri həkk edilmişdir. Hacı Hüseynqulunun vəfat tarixinin XVI əsr kimi göstərilməsi heç bir tarixi fakta söykənmir və yaşlı sakinlərin dediyinə görə təxminən bir tarix olaraq başdaşında həkk edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində ən qədim məscid nümunələrindən olan abidənin daxili böyük salondan ibarətdir. Sonralar, deyilənə görə, 20 əsrin əvvəllərində məscidin qərb tərəfindən əlavə bina tikilərək kişilərə aid salona birləşdirilmiş və məscidin sahəsi genişləndirilmişdir. Məscidin əsas, qədim hissəsi daşdan hörülmüş, tavanı üç böyük sütunun və divarların üstündə dayanıb. Sütunların arası və sütunlarla divarların arası tağvari hörülərək birləşdirilmişdir. Divarların qalınlığı 1 metrdir. Məscidin içərisində, divarlarda 5 divariçi taxça düzəldilmişdir. Məscidə girişin önündə eyvan vardır. Eyvanın fasadı 12 tağdan ibarətdir. Məscidin yanında qonaq otağı vardır.

Məscid təmir olunarkən divarlarında gəc üzərində rənglə dini xarakterli kəlamlar yazılmışdır. Təmir zamanı cənub-qərb tərəfində gözəl bir minarə ucaldılıb. Minarənin üstündə ərəb və kril əlifbası ilə yazılmış kitabə qoyulmuşdur: “Məscidin minarəsi 2000 ildə Hacı İsrafil Sadıqlı tərəfindən tikdirilmişdir.

Memarları Kərbəlayi Səyid, Kərbəlayi Qurban". Kənddə yas mərasimləri bu məsciddə keçirilir, həmçinin məhərrəmlikdə və oruccluqda burada dini mərasimlər icra olunur. Məscidin cənubunda olan qəbiristanlıq da vaxtı ilə Hacı Hüseyinqulunun torpaq sahəsi olmuş, onu qəbiristanlıq üçün bağışlamışdır. Orada olan məzar kitabələrinin üzərində olan tarixlərə əsasən demək olar ki, Hacı Hüseyinqulu XV əsrdə yaşamış, məscidi də həmin vaxt inşa etdirmişdir (Səfərli H., 2006, s. 40-41; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 151).

Məscidin memarlıq baxımından geniş və sistemli tədqiqinə ehtiyac vardır.

Xanəgah məscidi

Naxçıvan bölgəsində memarlıq xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edən məscidlərdən biri də Culfa rayonunun Xanəgah kəndindəki məsciddir. Məscid kəndin qərb tərəfində, Əlincəqalanın şərq ətəyində, Əmirxan türbəsindən təxminən 100 metr şimalda, Əlincə dağının yamacında inşa edilmişdir. Dördbucaqlı şəkildə inşa olunan məscidin daxilində qadınların oturması və ibadət etməsi üçün xüsusi dayaqlarla ikinci mərtəbə hazırlanmışdır. Məscidin şərqdən və şimaldan giriş qapısı vardır. Şərq tərəfdən olan qapı kişilər, şimal tərəfdən olan qapı isə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məscid dağın yamacında inşa edildiyi üçün qadınlara aid qapı yüksəklikdə qoyulmuşdur. Ona görə də qadınlar həmin qapıdan birbaşa məscidin daxilində ikinci mərtəbə sayılan balkona daxil olurlar. Binaanın pəncərələrinin başlıqları yarımdairəvi formada hazırlanmışdır. Məscidin minarəsi dördkünc formada inşa olunmuşdur. Məscid binasında sonradan aparılan tikinti işlərinə əsasən demək olar ki, abidə XX əsrdə bərpa edilmişdir. Ancaq məscidin ətrafında orta əsrlərə aid tikinti qalıqları qalmaqdadır. Kəşfiyyat xarakterli

axtarışlar zamanı məscidin ətrafından orta əsrlər dövrünə aid keramika nümunələri aşkar edilmişdir.

Hazırda kənd əhalisi tərəfindən istifadə olunan məscidin üzərində epigrafiq sənəd olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir. Ancaq əldə olunan arxeoloji materiallara, məscidin tikinti texnikasına (abidə günbəzli məscidlər qrupuna daxildir. Ancaq binanın üstü qar və yağış sularından qorunmaq üçün dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən günbəz görünmür), Xanəgah kəndində XV yüzillikdə inşa edilən digər memarlıq abidələrinin olmasına, xüsusilə yaxınlıqda tarixi dəqiq məlum olan Əmirxan türbəsinin yerləşməsinə və onunla bəzi oxşar cəhətlərinə əsasən abidənin inşa tarixini XV yüzilliyə aid etmək olar.

Şah Abbas (Yuxarı Əylis) məscidi

Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində vaxtilə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən və ya onun hakimiyyəti illərində (1587-1629-cu illər) inşa etdirilən, bir neçəsi bu günədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan və şahın adı ilə adlandırılan məscid, mədrəsə və körpü kəndin orta əsrlər dövründəki inkişaf səviyyəsini göstərir. Kəndin əsas məscidinin "Şah Abbas məscidi" adlandırılması onun Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən inşa etdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş bir çox abidələr, o cümlədən məscidlər, hamamlar, körpülər, göllər və s. I Şah Abbasın adı ilə əlaqələndirilir. Naxçıvanda əhali arasında yayılan və tədqiqatçıların da təsdiq etdiyi belə bir fikir vardır ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629-cu illər) Azərbaycanda müxtəlif təyinatlı 999 abidə tikdirilmişdir (Miller K., 2002, s. 125). Bu abidələrin sayının konkret olaraq 1000 deyil, 999 kimi ifadə olunması I Şah

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Abbas dövründə Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, hərbi vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq ölkədə quruculuq işlərinə yüksək dərəcədə fikir verilməsi, bu rəqəmin daha əzəmətli səslənməsi və sonsuzluğa doğru getməsi ilə əlaqədardır. Naxçıvanda Şah Abbasın adı ilə əlaqələndirilən abidələrin, o cümlədən Yuxarı Əylis məscidinin də həmin dövrdə inşa etdirilməsi ehtimal olunur.

Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmış məscid Yuxarı Əylisin ən qədim məhəllələrindən biri olan Meydan məhəlləsində yerləşdiyinə görə “Meydan məscidi” də adlanır (şəkil 12). Girişi qərbdən olan (daxildən ölçüsü: uzunluğu 11 m, eni 7,7 m, hündürlüyü 4,2 m) məscidin şimal tərəfində məscidə bitişik təsərrüfat binası vardır. Məscidin şərq, qərb və cənub divarlarında pəncərələr qoyulmuşdur. Maraqlıdır ki, bu pəncərələrin hamısının üstündə, təxminən 30 sm yuxarıda ikinci pəncərə vardır. Görünür bunu nəzərə alaraq V.M.Sisoyev yazır ki, bina iki mərtəbəli deyil, ancaq iki işıqlıdır. Çünki ikinci mərtəbə birincidən ayrılmamış, birinci mərtəbənin pəncərələri üzərində təxminən ikinci mərtəbə yüksəkliyində əlavə bir neçə pəncərə düzəldilmişdir (СЫСОЕВ В., 1928, с. 161).

Məscidin şimal-qərb tərəfində, məscidə bitişik mədrəsə binası vardır. Bu məscid Naxçıvan bölgəsində Ordubad Came məscidindən sonra yanında mədrəsə binası olmaqla indiyədək gəlib çatan ikinci məsciddir. Yanında belə gözəl bir mədrəsənin fəaliyyət göstərməsi məscidin, eyni zamanda Yuxarı Əylisin orta əsrlər zamanındakı ehtişamından xəbər verir. Bu mədrəsədə orta əsrlərdə Əylis şəhərinin və ətraf yerlərin uşaqları təhsil almışlar.

Məscidin şimal-şərq tərəfində yenə də məscidə bitişik hamam vardır. İndiyədək nisbətən dağılmış vəziyyətdə gəlib çatan hamamın hazırkı görkəmi və ölçüləri göstərir ki, o çox möhtəşəm bir abidə olmuşdur. Hamamın məscidin yanında

..... *Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri*

inşa edilməsi onun əsasən məscidə xidmət etməsi səbəbindən irəli gəlmişdir. Ordubad bölgəsinin Gənzə kəndindəki Hacı Hüseynqulu məscidinin yanındakı, həmçinin rayonun Nüsnü kəndindəki hamam da eynilə bu hamam kimi məscidin şimal-şərqində oxşar şəkildə inşa edilmişdir. Ona görə də onların eyni usta tərəfindən inşa olunması fikrindən yan keçmək olmur (Səfərli H., 2007, s. 11-12).

Meydan (Dəstə) məscidi

Ordubad rayonunun Dəstə kəndində zəmanəmizədək dörd məscid gəlib çatmışdır: Sahib əz-Zaman məscidi, Şingiləy məscidi, Hacı Allahverdi məscidi və Meydan məscidi. Yerli əhəlinin fikrincə bu məscidlərdən ən qədimi Şingiləy məscididir. Ancaq təəssüf ki, bu məscidin heç bir qalığı qalmamışdır. Son vaxtlar məscid yenidən bərpa olunmuşdur. Bərpa zamanı məscidin üzərində qoyulan kitabədən aydın olur ki, “Məscid 1989-1992-ci illərdə yenidən inşa edilmişdir”. Məscid kənd məscidləri içərisində ən qədimi sayıldığından onun üzərində belə bir kitabə də qoyulmuşdur: “XI əsr abidəsi”.

Kəndin mərkəzində inşa edilməsi səbəbindən əhali arasında “Meydan məscidi” kimi tanınan məscid kəndin əsas məscidi olmaqla Came məscidi funksiyasını yerinə yetirmişdir (şəkil 13). Məscidin daxildən ölçüləri belədir: uzunluğu 18,5 metr, eni 12,5 metr, (ümumi sahəsi: 230 m), hündürlüyü 4 metr. Məscidin tavanı 3x6=18 ağac sütunun üzərində dayanmışdır. Binanın daxilini şərq divardakı 4, cənub divardakı 4 və qərb divardakı 2 pəncərə işıqlandırır.

Məscidin qərbdən giriş qapısının baş tərəfində iki kitabə qoyulmuşdur (şəkil 14). Boz rəngli daş lövhə (48x32sm) üzərində ərəb dilində, nəsx xətti ilə iki sətirdə həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Qurani-Kərim, LXXII-

18. Bu məscidin bina olunmasını 19-cu ildə Əbdülxan Cavad oğlu əmr etdi” (Caфаров Ф., 1987, c. 14-15).

Kitabənin tarixi mətndə 19-cu il kimi qeyd edilmişdir. Ancaq bir sıra tarixi faktlar, həmçinin kitabənin xətt xüsusiyyətləri onu hicri qəməri təqvimilə 19-cu ilə (miladi ilə 842-ci ilə) aid etməyə imkan verir. Ona görə də bəzi müsəlman epiqrafikası abidələrində tarixlər yazılaraq minliklərin buraxılması faktını (Лавров Л., 1966, c. 158) əsaslanaraq kitabənin tarixini 1019-cu il (26.03.1610- 15.03.1611-ci il) kimi qəbul edirik.

Məscidin giriş qapısının baş tərəfində bu kitabədən yuxarıda yaşılımtıl rəngli daş lövhə (51x32sm) üzərində qarışıq ərəb-fars dillərində nəsx xətti ilə üç sətirdə həkk edilmiş başqa bir kitabə də qoyulmuşdur (şəkil 15). Kitabənin məzmunu belədir: “Qurani-Kərim, IX-18. Bu məscidin və Dəstək kəndinin Tub-Basar kövşənindəki körpünün banisi Cənnətməkan Məşədi Hüseyinli Dəstəkinin oğlu, Fəxrül-Hac Hacı Məhəmmədnəqidir. 1019-cu ildə (26.03.1610-15.03.1611-ci il) yazıldı. Rus əyyamında” (Caфаров Ф., 1987, c. 13).

Bu kitabə keçən yüzilliyin 70-ci illərində anbar kimi istifadə olunan məsciddə kiçik təmir işləri aparılan zaman daxildə torpağın altından aşkar olunmuşdur. Kəndin yaşlı sakinlərinin söylədiyinə görə kitabə əvvəl məscidin qızdırılması üçün divarda düzəldilən buxarının üzərində qoyulubmuş. Nə vaxtsa yerindən düşən kitabə torpağın altında qalmış, tapıldıqdan sonra qapının baş tərəfində qoyulmuşdur.

Hər iki kitabənin verdiyi məlumatların təhlilindən aydın olur ki, məscidin bina olunmasını miladi təqviminin 1610-1611-ci ilində Əbdülxan Cavad oğlu əmr etmiş, Hacı Məhəmməd Nəqi isə bir memar kimi onu inşa etmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Ensiklopediyasının III cildində bu məscidin inşa tarixi yanlış olaraq XIX yüzilliyə aid edilir.

Dəstə Came məscidi yarandığı andan kəndin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan bir mərkəzə çevrilmişdir. Əhalinin maariflənməsində, kəndin mədəni və ideoloji həyatında müəyyən yeri olan bu məscid XX yüzilliyin əvvəllərində ermənilərin müsəlman türklərə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım zamanı dağıntılara məruz qalmışdır. 1926-cı ildə kənddə olmuş rus alimi V.M.Sısoyev məscidi dağılmış vəziyyətdə görmüş və onun vətəndaş müharibəsi (Sovet elmi ədəbiyyatında ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırım məhz belə adlandırılırdı) zamanı dağıntıya məruz qaldığını yazmışdır (Сысоев В., 1928, c. 182).

Kəndin mərkəzində yerləşən geniş həcmli bu məscid yaşayış məskəninin ən böyük məscidi olmaqla əhalinin həyatında mühüm rol oynamış, onların ən çox toplaşdığı, ibadət və zikrlə məşğul olduğu yer olmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən və insanların dini etiqadlarına azadlıq verildikdən sonra məscid yenidən təmir olunaraq dindarların istifadəsinə verilmişdir. İndi də bu məscid orta əsrlər dövründəki kimi kənddəki digər məscidlərlə müqayisədə dindarların ən çox toplandığı bir mərkəzə çevrilmiş, beləliklə, o, əvvəlki funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır.

Mingis məscidi

Tədqiqatlarımıza və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən demək olar ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində məscidlərin ən çox yayıldığı yerlərdən biri Ordubad şəhəri olmuşdur. Keçmişdə Ordubad şəhərinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan məscidlərdən biri də Mingis məscidi olmuşdur. Bu məscid şəhərin şərq tərəfində yerləşən eyni adlı məhəllənin mərkəzi hissəsində inşa edilmişdir. Şəhərin böyük bir hissəsini təşkil edən Mingis məhəlləsi (yerli əhali məhəllənin böyüklüyünü

əsas götürərək onun adının ilkin olaraq “Min kəs”, yəni min ailə yaşayan məhəllə şəklində olması, zaman keçdikcə təhrif olunaraq “Mingis” şəklinə düşməsi fikrindədir) Ordubadın ən qədim məhəllələrindəndir. Ordubad şəhərinin bütün məhəllələrində olduğu kimi, bu məhəllədə də bir neçə kiçik və bir böyük məscid fəaliyyət göstərmişdir. Əhalinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında özünəməxsus yeri olan bu məscid vaxt keçdikcə orta əsrlər zamanı olan ehtişamını itirmiş, XX yüzillikdə, xüsusilə sovet hakimiyyəti illərində baxımsız qalmış, unudulmuş, bəlkə də ateistlər tərəfindən qəsdən törədilən yanğın nəticəsində yanaraq məhv olmuşdur. Ancaq məscid yanaraq uçub dağılsa da, onun şərq divarı nisbətən salamat qalmışdı. Həmin divarda yerləşən giriş qapısının baş tərəfində məscid XVII yüzillikdə bərpa olunarkən bir inşaat kitabəsi qoyulmuşdu. Hazırda giriş qapısının sağ tərəfində divara qoyulan, boz rəngli mərmər lövhə (56x29 sm) üzərində dörd sətirdə ərəb dilində süls elementli nəsx xətti ilə həkk edilmiş həmin kitabənin (şəkil 16) mətni belədir: “Bu məscidi Əbdülhüseyn Ordubadinin oğlu Məhəməd Hadi 1088-ci ildə (miladi ilə 1677-ci il) yeniləşdirdi (bərpa etdirdi)” (Сафаров Ф., 1987, с. 21).

Orta əsr qaynaqları bizədək Əbdülhüseyn Ordubadi adlı bir şəxsiyyətin adını çatdırmışdır. I Şah Abbasın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadinin qardaşı Hacı Ədhəm bəyin Əbdülhüseyn Ordubadi adlı oğlu olmuş və o Səfəvi hökmdarı I Şah Səfinin dövründə (1629-1642-ci il) sarayın baş münşisi (sarayda fəaliyyət göstərən katiblərin rəhbəri – H.S) vəzifəsini tutmuşdur (Baxşiyev Ə., 1990, s. 46). Orta əsrlər zamanı şah sarayında yazı işləri ilə məşğul olan katiblər “münşi” adlanırdılar. I Şah Abbasın tarixçisi İskəngər bəy Türkmanın (1560/1561-1634) “Münşi” təxəllüsü ilə tanınması və məşhur olması buna parlaq misaldır. İsgəndər bəy Münşinin timsalında deyə bilərik ki,

münşilər feodalizm dövründə əsasən şahın yanında olur, yürüşlər və müxtəlif səfərlər zamanı onu müşayiət edirdilər. Bir müddət Səfəvilər dövlətinin baş münşisi olan Əbdülhüseyn Ordubadi də müəyyən maddi və mənəvi imkanlara malik olmuşdur. Fikrimizcə, Mingis məscidini 1677-ci ildə bərpa etdirən Məhəməd Hadinin atası, kitabədə adı çəkilən Əbdülhüseyn Ordubadi bu adamdır. Çünki orta əsrlər zamanı belə möhtəşəm bir məscidi bərpa etdirmək hər adama müyəssər olan iş deyildi. Görünür, Səfəvilər sarayında yüksək mənəb sahibi olan atasının hesabına Məhəməd Hadinin də maddi durumu normal olmuş, bu səbəbdən də belə bir xeyirxah işi yerinə yetirmişdir (Səfərli F., 2003, s. 285). Məscidin böyüklüyü və möhtəşəmliyi onun orta əsrlər zamanı Ordubad şəhərinin əhəmiyyətli məscidlərindən, əhalinin həyatında mühüm rolu olan mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir. Giriş qapısının sol yanında qoyulmuş kitabədən aydın olur ki, məscidin binası 2001-ci ildə Hüseyin Əli oğlu Qənbərovun övladları Səttar və Rəşid tərəfindən bərpa etdirilmiş və əhalinin ixtiyarına verilmişdir (şəkil 17).

Heydərخانlı məscidi

Babək rayonunu Cəhri kəndində zamanəmizədək beş məscid binası gəlib çatmışdır. Bu məscidlərdən bəzisi yarımuçuq vəziyyətdə olsa da nisbətən salamat qalanları da olmuşdur. Ancaq onlardan sovet hakimiyyəti illərində təsərrüfat məqsədi ilə anbar kimi istifadə olunmuşdur. Belə məscidlərdən biri kənd əhalisi arasında “Heydərخانlı məscidi” kimi tanınan məsciddir (şəkil 18). Kəndin mərkəzində, Heydərخانlı məhəlləsində yerləşən bu məscidin divarları kvadrat formalı çiy kərpicdən inşa olunmuş, fasadı bişmiş kərpiclə üzlənmişdir. Məscid qoşa mehrablıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsində qoşa mehrablı məscidlərə demək olar ki, rast gəlinməmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində Heydərşanlı məscidindən anbar kimi istifadə edilmişdir. Son illərdə bura taxıl yığılırdı. Buna görə də məscidin uçub tökülən yerləri, xüsusi ilə qərb divarı kobud şəkildə bərpa edilmişdir. Məscidin cənub tərəfdən iki giriş qapısı vardır. Qərbdəki qapı kişilər, şərq tərəfdəki qapı isə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Binanın içərisi üç sıra ağaç sütunlarla dörd yerə ayrılmışdır. Məscidin daxilində şimal və şərq divarların qarşısında kərpic hörgü ilə geniş səki düzəldilmişdir. Bu hissə qadınların oturması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mehrab cənubda yerləşən iki dərin uzunsov taxça və onları birləşdirən tağşəkili ornamentdən ibarətdir. Məscidin üstü ağac tirlərlə örtülmüşdür. Xüsusi memarlığa, qədim tarixə malik olan məscid hazırda yarımçıq vəziyyətdədir.

XV əsrə aid olan məscid son dəfə XIX əsrdə əsaslı şəkildə bərpa edilmişdir.

Hacı Şəfi məscidi

Ordubad rayonunun Üstüpu kənd məscidi də bölgənin əhəmiyyətli məscidləri sırasında özünəməxsus yer tutur. Məscid kəndin mərkəzində, “Karvansara” məhəlləsində yerləşən meydanın şimal tərəfində, üzü qibləyə inşa olunmuşdur (şəkil 19). Yerli əhəlinin dediyinə görə məscid kəndin mötəbər şəxsiyyətlərindən olan Hacı Şəfi tərəfindən inşa etdirildiyi üçün “Hacı Şəfi məscidi” adlanır.

Məscidin girişi cənub tərəfdəndir. Qadınlara və kişilərə aid olmaqla 2 qapısı vardır. Daxildən uzununu 17,4 metr, eni 10,7 metr (186 m²), hündürlüyü 4 metrdir. Binanın tavanı 4x2=8 dirəyin üstündə oturub. Şimal divarın qarşısında qadınlar üçün ikinci mərtəbə düzəldilib. Məscid binasının bayır tərəfdən cənub divarının qərb tərəfində, təxminən 2 metr yüksəklikdə divara yaşıl rəngli başdaşı üzərində həkk edilmiş kitabə qoyul-

muşdur. Kitabə güclü şəkildə aşındığı üçün mətnin tam oxunması mümkün olmamışdır. Kitabədən ancaq aşağıdakı sözlər oxunmuşdur: “Quran XVIII-88... oğlu, mərhum, günahları bağışlanmış Şeyxülislam Kərbəlayi Fəthullah... 930-cu il” (10.11.1523-28.10.1524-cü il).

Bu kitabənin tarixinə əsasən məscidin tarixini XVI əsrə aid etmək olar.

Burçunlu məscidi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən olan Ordubad rayonunun Vənənd kəndində fəaliyyət göstərən məscidlərdən biri də kəndin Burçunlu məhəlləsində inşa edilən məsciddir (şəkil 20). Məscid kəndin cənub tərəfində inşa edilmişdir. Onun girişi cənub tərəfdəndir. Məscidin cənub tərəfdəki çatma tağlı qapısından kiçik otağa, oradan isə şərq divardan böyük salona giriş qapısı vardır. Məscid binasının daxilədən uzunluğu 9,5 m, eni 9,6 m, hündürlüyü 4,2 metrdir. Binanın divarının qalınlığı 1,2 metrdir. Onun tavanı 2x2=4 sütunun üstündə oturmuşdur. Daxildən şimal divarın önündə qadınların oturması üçün ikinci mərtəbə – balkon düzəldilmişdir. Sütun başlıqları çox ustalıqla gözəl şəkildə hazırlanmışdır.

Məscidin üzərində kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi, sifarişçisi, memarı və s. haqqında tutarlı fikir söyləmək çətindir. Memarlıq abidəsini digər oxşar abidələrlə memarlıq - konstruktiv quruluşuna görə müqayisə edərək XVII əsrə aid etmək olar.

Böyük məscid

Ordubad rayonunun Dırmıs kəndinin Yuxarı məhəlləsində, Mirzə küçəsində indiyədək qalan və hazırda əhali tərəfindən kəndin əsas məscidi kimi istifadə olunan məscid binası vardır. Kənddə həcminə görə ən iri məscid olduğundan el arasında "Böyük məscid" adlanan bu məscid Came məscididir (şəkil 21). Məscidin girişi qərbdəndir. Qadınlar üçün giriş isə şərq tərəfdəndir. Tavan $5 \times 2 = 10$ dirəyin üstündə dayanıb. Şərq və şimal divarın qarşısında qadınların oturması üçün ikinci mərtəbə – balkon düzəldilib. Şərq divarda qoyulan 3, qərb divarda 2, cənub divarda isə 3 böyük pəncərə məscidin daxilini normal şəkildə işıqlandırır.

Məscidin dirəklərindən birinin sütun başlığı üzərində qara rənglə yazılan kitabədən aydın olur ki, məscid hicri 1339-cu ildə (1920-21-ci il) təmir olunmuş, təmir işlərini usta Həsən Ordubadi həyata keçirmişdir. Məscid 1999-cu ildə kənd əhalisinin vəsaiti ilə yenidən təmir olunmuş, bu zaman məscidin qərbdən giriş qapısının qarşısında balkon düzəldilmiş və minarə hörülmüşdür. Memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə məscid XVII əsrə aid edilir.

Tivi məscidi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən əhəmiyyətli kənd məscidlərindən biri də Ordubad rayonunun Tivi kənd məscididir. Məscid kəndin cənub tərəfində, Anabat məhəlləsində yerləşir (şəkil 22). Əvvəllər məscidin yerində piri olmuş, sonralar məscidə çevrilmişdir. Ona görə də bəzən yerli əhali arasında məhəllənin adı ilə məscidə "Anabat piri" də deyilir.

Məscidin girişi şərq tərəfdəndir. Kişilər və qadınlar üçün 2 qapısı vardır. Kişi salonu cənubda, qadın salonu şimal

tərəfdədir. Qadın salonuna daxil olarkən qapının ağzında bir qəbir vardır. Ancaq qəbirin üstündə epigrafik sənəd - kitabə olmadığı üçün orada dəfn olunan şəxsiyyətin mənsubiyyətini təyin etmək mümkün deyildir. Deyilənə görə əvvəllər qəbirin üstündə kitabə olmuşdur. Məscidin tavanı 5×2 olmaqla 10 sütunun üstündə dayanıb. Şimal və cənub divarların hərəsində 3 pəncərə var. Sonralar girişdə əlavə kiçik otaq tikilib.

Məscidi XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar.

Xanağa məscidi

Ordubad rayonunun Xanağa kəndində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş məscid binası vardır. Məscid kəndin mərkəzi meydanında inşa edilmişdir. Məscidə daxil olmaq üçün şərqdən giriş qapısından kiçik otağa (uzunu 3,1 metr, eni 3,5 metr, hündürlüyü 2,5 metr) daxil olduqdan sonra şimal divarda qoyulmuş qapıdan əsas salona daxil olmaq lazım gəlir. Məscidin ölçüləri böyükdür: daxildən uzununu 11,3 metr, eni 10,2 metr, hündürlüyü 4,8 metrdir. Divarların qalınlığı 1,1 metrdir. Çiy kərpicdən hörülmüş, bişmiş kərpiclə üzlənmişdir (şəkil 23).

Məscidin şərq divarında dörd qapı, hər qapının yuxarı tərəfində başdan iti bucaqla tamamlanan pəncərələr qoyulmuşdur. Qərb divarda da şərq divarda olduğu kimi dörd pəncərə, cənub divarda isə üç pəncərə vardır. Məscidin tavanı iki sırada yerləşdirilmiş 10 dirəyin (5×2) üstündə dayanmışdır. Sütun başlıqları çox yüksək sənətkarlıqla düzəldilmişdir. Şimal divarın qarşısında taxta ilə ikinci mərtəbə düzəldilmişdir. Bu yer qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məscidin qərb divarının şimal qurtaracağında həyəət çıxış qapısı vardır.

Memarlıq-konstruktiv quruluşu orta əsr abidələri üçün xarakterik olan və XIX yüzillikdə təmir olunan məscid XVII əsrdə inşa edilmişdir.

Sərşəhər məscidi

Məscidlərlə zənginliyi cəhətdən nəinki Naxçıvan bölgəsində, bütövlükdə Azərbaycanda əvvəlinci yerlərdən birini tutan Ordubad şəhərinin əsas məscidlərindən biri də Sərşəhər məscididir. Şəhərin böyük və əsas məhəllələrindən biri olan Sərşəhər məhəlləsinin mərkəzində yerləşdiyi üçün məscid belə adlanır (şəkil 24). “Sərşəhər” sözü “şəhərin başı, mərkəzi” mənasındadır. Bu məhəllədə qədim tikililərə daha çox təsadüf olunur. XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağının Azadçıran nahiyəsinə daxil olan Ordubad qəsəbəsinin məhəllələrindən birinin adı indi olduğu kimi Sərşəhər məhəlləsi olmuşdur (Naxçıvan sancağının, 2001, s. 232). Haqqında bəhs olunan məscid məhəllənin mərkəzi meydanının şimal tərəfində yerləşir. Bünövrəsi çay daşı, yuxarı hissəsi isə çiy kərpicdən tikilmiş, fasadı bişmiş kərpiclə üzlənmişdir.

Sərşəhər məscidi planda kvadrat şəkilli olub, iki mərtəbədən ibarətdir. Məscidin birinci mərtəbəsi kişilər, ikinci mərtəbəsi isə qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. İkinci mərtəbəyə və məscidin damına qərb tərəfdəki dolama pilləkənlə çıxılır. Zahiri görünüşü kifayət qədər cəlbedici olan məscidin tavanı taxta və fanerlə, döşəməsi isə taxta ilə işlənilib. Tavan 6 ağac sütun və divarların üzərində dayanıb. Məscidin şəkəkəli pəncərələri ona xüsusi gözəllik verir. Qarşısında böyük meydanı vardır. Meydanda nəhəng çinar ağacı ucalır. Məscidin ikinci mərtəbəsində kitabxana vardır. Burada dini kitablar və əlyazmalar saxlanılır. Əlyazma əsərlərin sayı 30-dan çoxdur. Məscid 1986-cı ildə bərpa və təmir edilmiş, meydan kompleksi şəklinə salınmışdır. Hazırda məhəllə məscidi kimi fəaliyyət göstərir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 422).

Məscid memarlıq baxımından XVIII əsrə xas üslubi və tipoloji xüsusiyyətləri əks etdirdiyindən XVIII yüzilliyə aid edilir.

Yuxarı Anbaras məscidi

Naxçıvan bölgəsində inşa olunan məscidlər içərisində məhəllə məscidləri xüsusi yer tutur. Belə məscidlərdən biri də Ordubad şəhərindəki Yuxarı Anbaras məscididir (şəkil 25). Ordubad şəhər əhalisi arasında yerləşdiyi məhəllənin adı ilə Yuxarı Anbaras məscidi adlandırılan məscidin inşa tarixi məlum deyildir. XIX yüzilliyin ortalarında təmir olunarkən məscidin tavanında, taxta üzərində qara rənglə yazılmış kitabə qoyulmuşdur (şəkil 26). Kitabənin mətni belədir: “Ya Məhəmməd! Ya Əli! Ağa Mirzə Cəfər məscidini Ağababanın oğlu mərhum, mərifətli Cəfərqulu 1284-cü il tarixdə (05.05.1867-23.04.1868-ci il) təmir etdirdi” (Caфapов Ф., 1987, c. 25-26).

Kitabədə verilən məlumatdan görünür ki, təmir olunan vaxt (1867-1868-ci illər) məscid “Ağa Mirzə Cəfər məscidi” adlanırmış. Bu məlumata əsasən demək olar ki, plan quruluşunun həlli, fasad hissələrinin qurulmasında tətbiq olunan memarlıq kompozisiyası üsulları XVII-XVIII əsr tikintilərinə uyğun gəlirdi üçün ehtimal ki, XVII əsrdə Ağa Mirzə Cəfər adlı şəxsiyyət tərəfindən inşa etdirilmişdir. Abidə 1284-cü ildə təmir edilərkən “Ağa Mirzə Cəfər məscidi” adlanırmış.

El arasında məscidə bəzən “Hacı Mir Cəfər ağa məscidi” də deyirlər. Kitabədə isə məscidin adı “Ağa Mirzə Cəfər məscidi” kimi qeyd olunmuşdur. Görünür, zaman keçdikcə məscidin adındakı “Mirzə” sözü “Mir” şəklinə düşmüş və məscid “Mir Cəfər ağa məscidi” kimi adlandırılmağa başlamışdır. “Hacı” tituluğunun məscidin banisinin adına əlavə olunması isə onun sonralar Həcc ziyarətində olması ilə əlaqədardır.

Təkeşiyyə (Yəhya bəy) məscidi

Ordubad şəhərinin sosial-siyasi və mədəni-ideoloji həyatında özünə məxsus yeri olan məscidlərdən biri də Təkeşiyyə (Yəhya bəy) məscididir (şəkil 27). Bu məscid şəhərin mərkəzində, keçmiş bazar meydanının qərb tərəfində, Came məscidindən təxminən 100 metr cənub-qərb tərəfdə yerləşir. Zəmanəmizədək gəlib çatmış bu məsciddən sovet hakimiyyəti illərində anbar kimi istifadə olunmuşdur. Məscid bir mərtəbəli olmasına baxmayaraq çox hündür tikilmişdir. Şəhərin baş məscidi sayılan Came məscidinin yaxınlığında belə böyük bir məscidin hansı səbəbdən inşa edilməsi və fəaliyyət göstərməsi maraq doğurur. Həqiqətən də əhalinin əsas hissəsini özünə cəlb edən Came məscidi kimi möhtəşəm bir məscidin təxminən 100 metrliyində bu məscidin inşa edilməsi hansı zərurətdən yaranmışdır?

Məscid el arasında “Təkeşiyyə” və ya “Yəhya bəy məscidi” adı ilə tanınır. Yerli əhali arasında olan fikrə görə məscidin Təkeşiyyə adı “Şiə təkyəsi” söz birləşməsinin təhrif olunmuş formasıdır. Məlumdur ki, “təkyə” müsəlman Şərqi Şərqi xanəqah, zaviyə, ribat və s. ilə birlikdə sufi məskənlərinə, müxtəlif təriqətlərə mənsub dərvişlərin yaşadığı yerlərə verilən addır. Təkyələrdə dərvişlər, hər hansı bir şeyxin müridləri toplanaraq orada yaşamış, müridlərindən dərs almış, zikrlə məşğul olmuşlar. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Osmanlı imperiyası ərazisində sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlərin yaşadığı yerlərə ərəb mənşəli “təkyə”, “təkkə” deyildiyi kimi, müasir Türkiyədə həmin vaxtdan qalma bu qəbildən olan abidələrə indi də “təkkə” deyilir. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində isə dərviş məskənlərinə əsasən fars mənşəli “xanəqah” deyilməsinə baxmayaraq, bəzi hallarda “təkyə” ifadəsindən də istifadə olunmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz məscid də bu qəbildəndir.

Nə üçün “Yəhya bəy məscidi” adlanması haqqında kitabəsində heç bir məlumat verilməyən məscid məhz bu səbəbdən, müəyyən bir təriqətə mənsub dərviş qrupuna aid olduğundan

Came məscidindən ayrıca, onun yaxınlığında fəaliyyət göstərmişdir. Görünür, burada və Təkeşiyyə məscidində fəaliyyət göstərən dərvişlər ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub olduqlarından bir yerdə deyil, müxtəlif məkanlarda fəaliyyət göstərmişlər.

Şiə dünyasının bəzi yerlərində, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində məhərrəmlik mərasimində keçirilən bəzi yığıncaqlar da təkyə adlanır. Bu baxımdan Təkeşiyyə məscidində məhərrəmliklə bağlı mərasimlərin keçirilməsi də mümkün haldır. Yəqin ki, məhərrəm ayında burada müəyyən mərasimlər keçirilmiş, təkyələr verilmişdir. Ancaq bu, Ordubad şəhərindəki “Təkeşiyyə” məscidinin sufi təriqətləri ilə bağlı olması fikrinə heç bir kölgə salmamalı və bu haqda şübhə yaratmamalıdır.

Göründüyü kimi, Ordubad şəhərindəki Təkeşiyyə məscidi məscidlərlə zəngin olan Ordubad şəhərində həm məscid, həm də sufi təriqəti mənsublarının məskəni kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bununla da o, şəhərin həyatında baş verən sosial-siyasi və ideoloji proseslərə daha dərinə nüfuz edə bilmiş, cəmiyyətin həyatında həlledici rol oynamışdır (Səfərli F., 2003, s. 286-288).

Məscidin şərqdən giriş qapısının baş tərəfində ağ marmar lövhə üzərində (88x55 sm) açılmış çərçivələr içərisində fars dilində nəstəliq xətti ilə şeirlə kitabə həkk olunmuşdur (şəkil 28). Məscidin hicri 1241-ci ildə (1825-1826-cı illər) bərpa olunmasından xəbər verən kitabədə adı indiyədək başqa mənbələrdən elmə məlum olmayan bir sənətkarın – Məhəmmədəli əl-Hüseyni əl-Qərəvi əl-Həccarın adını təqdim edir. Həmçinin kitabədən aydın olur ki, məscid bu vaxtadək daha iki dəfə təmir və bərpa etdirilmişdir (Səfərli F., 2004, s. 36; Səfərli H., 2009, s. 107, 108, 135).

Meydan (Nüsnüs) məscidi

Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində indiyədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan məscidlərdən biri də kəndin mərkəzində

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

yerləşən məsciddir. Kəndin mərkəzi meydanında yerləşməsi səbəbindən kənd əhalisi tərəfindən “Meydan məscidi” adlandırılan məscidin girişi cənub tərəfdəndir. Məscidin cənub divarı bişmiş kərpiclə üzlənmişdir. İri həcmdə (uzunluğu 16 metr, eni 10,5 metr=168m²) inşa edilmiş məscidin daxildən hündürlüyü 5 metrə yaxındır. Məscidin tavanı hər cərgədə 6 ədəd olmaqla 12 ağac sütunun üstündə oturmuşdur (2x6). Giriş qapısından sağ tərəfdə qoyulan 4 ədəd pəncərə məscidin daxilini yaxşı işıqlandırır.

“Meydan məscidi”nin giriş qapısının baş tərəfində yaşılımtıl rəngli daş lövhə üzərində fars dilində beş sətirdə oyma üsulu ilə həkk edilmiş kitabə vardır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Nüsnüs camaatı və başqaları ...adət üzrə... məscid şəban ayı, 1335-ci il tarixində, rus müharibəsi zamanı bərpa olundu... etdi”

Şəban ayı, 1335 h.i.=21.06.-21.07.1917-ci il.

Məscidin cənuba baxan pəncərələrindən birinin baş tərəfində, bişmiş kərpic üzərində oyma üsulu ilə beş sətirdə yazılmış başqa bir kitabə də vardır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Məscid şəban ayının 24-ü, 1335-ci ildə (15.06.1917-ci il), Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı təmir olundu”.

Birinci kitabədə “Rus müharibəsi”, ikinci kitabədə isə “Rusiya-Türkiyə müharibəsi” söz birləşmələri diqqəti cəlb edir. Kitabəni yazan bu xəttat və həkkak hər iki kitabədə bu fikirləri vurğulamaqla məsciddə bərpa-təmir işlərinin həmin vaxt, yəni 1917-ci ildə davam edən Birinci Dünya müharibəsi çərçivəsində Antanta bloku tərəfindən Rusiya ilə “Üçlər ittifaqı” tərəfindən Türkiyə arasında Qafqaz cəbhəsində davam edən müharibəni nəzərdə tutmuşdur. Kitabədən aydın olur ki, Azərbaycanın da Rusiyanın tərkibində olması səbəbindən I Dünya müharibəsində iştirak etdiyi dövrdə məsciddə bərpa-təmir işləri aparılmışdır.

Məscidin içərisində, cənuba baxan pəncərənin baş tərəfində,

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

gəc üzərində, qara rənglə, fars dilində dörd sətirdə yazılmış mənzum kitabə var idi. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Bu Hüseyin kimdir ki, aləm onun divanəsidir?

Bu necə şamdır ki, canlar onun pərvanəsidir.

Bu necə şurdur ki, dünya xalqlarında

Bu necə əza və necə matəmdir, bu dərd üçün ərsə yetişir”

(Caфаров Ф., 1987, с. 38-39).

Məscidin inşa tarixini XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Köhnə Kotam məscidi

Naxçıvan bölgəsinin indiki Ordubad rayonu ərazisində mövcud olan məscidlərdən biri də hazırda yaşayış olmayan və xarabalıqları qalan Köhnə Kotam kəndindəki məsciddir (şəkil 29). Dördkünc formalı böyük salondan ibarət olan məscid indiyədək qismən salamat qalmışdır. Təpənin yamacında inşa olunan məscidin salonu iki sıra ağac dirəklə üç hissəyə bölünmüşdür. Məscidin mehrabı cənub divarda düzəldilmiş tağşəkilli taxçadan ibarətdir. Ön tərəfdə şəbəkələrlə naxışlanmış dörd pəncərə var. Məscidin girişi şərqdəndir. Girişin sol tərəfində buxarı, divarların içəri tərəfində dördkünc taxçalar düzəldilmişdir.

Məscidin içərisindən mərmər lövhə üzərində həkk edilmiş bir kitabə aşkar olunmuşdur (şəkil 30). Kitabə vaxtilə məscidin giriş qapısının baş tərəfində qoyulubmuş. Zaman keçdikcə yerindən düşən kitabə məscidin içərisinə qoyulmuş və orada qalmışdır. Kitabənin mətninin tərcüməsindən aydın olur ki, Naxçıvan xanları nəslindən olan, bir müddət Ordubadın hakimi, Rusiyaya birləşdirildikdən sonra isə Ordubadın naibi vəzifəsində çalışmış Hacı Şeyxəli xanın oğlu İbrahim xan hicri 1260-cı ildə (1844-cü ildə) Kotam kəndindəki torpaq sahibliyi mənəbini Tükəzban xanıma bəxşiş etmişdir.

Bina daşdan və kvadrat formalı çiy kərpiclərdən inşa edilmiş, bir neçə dəfə bərpa olunmuşdur. Hazırda yarımdağılmış vəziyyətdədir.

Məscidin inşa tarixi XVII-XVIII əsrə aid edilir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 228).

Xok kənd Came məscidi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində özünəməxsus yeri olan sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlərdən biri də Kəngərli bölgəsinin Xok kəndinin mərkəzində yerləşən Came məscididir. Daşdan və bişmiş kərpicdən inşa edilən məscidin binası yarandığı vaxtdan indiyədək keçən müddətdə müəyyən dağıntı və aşınmalara uğrasa da, bu günədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Məscidin həcmi, möhtəşəmliyi və s. əlamətləri təsdiq edir ki, bu məscid inşa edildiyi zamandan ticarət karvan yollarının üstündə yerləşən Xok kəndinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm yer tutmuş, cəmiyyətin həyatında fəal rol oynamışdır.

Bir sıra memarlıq abidələrində olduğu kimi bu məscidin də üzərində abidə haqqında müəyyən məlumatları özündə əks etdirən bir neçə kitabə vardır. Bu kitabələrdən biri məscidin şərqdən giriş qapısının sol yanında qoyulmuşdur. Dörd sətirdə, fars dilində boz daşa həkk edilmiş kitabənin mətnindən aydın olur ki, məscid binasının təmiri 1910-cu ildə, böyük çillədə başlamış, kiçik çillənin axırında, qış dövründə tamam olmuşdur. Kitabənin sonunda qeyd edilən 17 məhərrəm 1328-ci il tarixli miladi ilə 29 yanvar 1910-cu ilə müvafiq gəlir.

Göründüyü kimi, Qur'an-i Kərimin "Allahın məscidlərini yalnız Allaha və axirət (qiyamət) gününə iman gətirənlər təmir edirlər" ayəsinə (IX surə, 18-ci ayə) uyğun olaraq Xok kənd məscidi 1910-cu ildə təmir etdirilmişdir. Təmir zamanı giriş qapısının başında daha iki ədəd kitabə qoyulmuşdur. Kitabələrdən

biri ancaq tarixdən ibarətdir: "1328". Üç sətirdə həkk edilmiş ikinci kitabədə isə Allahın və şüa aləmində "Pənc əl-Əba" adı ilə tanınan müqəddəslərin adı qeyd edilmişdir: "Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən, Hüseyin. 1328".

İnşa tarixi haqqında binanın üzərində heç bir məlumat yoxdur. Məscidin şərq divarının aşağı tərəfindəki pəncərənin sağ tərəfində boz daş üzərində kobud xətlə "Molla Abbas" şəxs adı, sol yanında isə tarix həkk edilmişdir: "1280". Hicri-qəməri təqvimilə verilən bu tarix miladi ilə 1863-1864-cü illərə müvafiqdir. Bu tarixi məscidin inşa ilinə aid etmək olmaz. Çünki məscidlər inşa edilərkən onlara aid kitabələr adətən giriş qapısının baş tərəfində qoyulurdu. Həmçinin, məscidin binasının memarlıq xüsusiyyətləri də onun XIX əsrin ortalarına aid edilməsi üçün əsas vermir. Fikrimizcə, daş üzərində çox naşlı şəkildə qazılmış 1280-ci il tarixi daşa sonralar, ehtimal ki, adı digər daşda qeyd edilən Molla Abbas tərəfindən həmin ildə yazılmışdır.

Məscidin binası son illərdə camaatın vəsaiti və köməyi ilə yenidən təmir edilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, din-darların yığıncaq yerinə çevrilmişdir. Bununla da məscidin əvvəllər daşdığı funksiya bərpa olunmuşdur. Təmir zamanı məscidin qarşısında, şərqdən girişinin önündə bişmiş kərpiclə artırma inşa olunmuşdur. Həmçinin həmin vaxt məscidin şimal və cənub tərəfində olmaqla dəmir borudan iki ədəd minarə düzəldilmişdir (şəkil 31).

Məscidin kitabələrində tikilmə tarixi haqqında bəhs edilmədiyindən onun inşa ilini dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Ancaq memarlıq-konstruktiv xüsusiyyətlərinə və Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın digər bölgələrindəki oxşar abidələrlə müqayisəsinə əsasən onu XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar (Səfərli F., 2003, s. 302-304).

Kəndin şimal hissəsində əhali arasında "Köhnə məscid" kimi tanınan başqa bir məscid də vardır. Ancaq bu məscid

zaman keçdikcə güclü aşınmaya məruz qalmış, dam örtüyü tamamilə dağılmışdır. Hazırda xarabalıqları qalmaqdadır.

Cəfəriyyə məscidi

Naxçıvan şəhərində bu gün də fəaliyyət göstərən və “Şəhər məscidi” kimi tanınan Came məscidi şəhərin həyatında mühüm rol oynayan sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlərdən biri olmuşdur (şəkil 32). Sovet hakimiyyəti illərində, ateizm təbliğatına geniş rəvac verildiyi bir dövrdə bu məscid Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən yeganə məscid idi. Həmin vaxtlar məscidin ətrafı uca divarlarla hasarlanmış, ətraf aləmdən təcrid olunmuşdu. Orada keçirilən mərasimlər məscidin daxilindən və qapalı vəziyyətdə olan həyətidən kənara çıxmırdı. Məscid sovet hakimiyyətindən əvvəlki dövrlərdə şəhərin həyatında mühüm rol oynamışdır. Ümumi sahəsi təxminən 1000 m² olan məscid inşa edildiyi zaman onun qərbdən giriş qapısının baş tərəfində bir kitabə qoyulmuşdu (şəkil 33). Əvvəli Quran ayəsi və dini xarakterli mətndən ibarət olan, gözəl nəstəliq xətti ilə, qarışıq ərəb-fars dillərində mərmər lövhə üzərində (ölçüsü: 87x57x12 sm) həkk edilmiş kitabənin mətni tərcüməsi belədir: “Allahın məscidlərini yalnız Allaha və axirət (qiyamət) gününə iman gətirənlər təmir edərlər (Qurani-Kərim, IX-18). Yaradılışın başlanğıcından sonuna qədər bağışlayan Allaha sitayiş. Sitayışdan sonra Rəfrəfə (Məhəmməd peyğəmbərin meraca gedərkən mindiyi at – H.S.) minən axırıncı peyğəmbər Məhəmmədə salam olsun! Və onun vəsisi (ardınca gələni) Heydər ləqəbli Əlini fasiləsiz çağır. Həqiqətən O, zövcü (arvadı) və on bir övladı yaranmışların ən yaxşısıdır (seçilmişidir). Bu Cəfəriyyə məscidi min üç yüz on birinci ildə bina edildi. Çay yuxarısında iki dükən qoydum. Birini mücavirlər, digərini [məscidin] məsrəfləri üçün. Allahım, Məhəmməd və ailəsi xatirinə bu kiçik

töhfəni qəbul et. Məndən sonra bu məscidin memarını soruşsalar VIII imamdan sonrakı adla adlanıram”.

Mərmər lövhənin sağ və sol kənarlarında açılmış çərçivələrdə həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Günahları bağışlanmış Hacı Novruz Naxçıvaninin oğlu, hacıların xeyirlisi (Xeyrül-Hac) Hacı Məhəmmədcəfər ağanın himayəsi ilə 1311-ci ilin rəcəb ayında (8.1-7.2.1894-cü il) tamamlandı. Onu (kitabəni) yazdı Məhəmmədnəqi, həkk etdi Məhəmməd Saleh, hər ikisi Huseyni Təbrizidir”.

Kitabədən aydın olur ki, məscid naxçıvanlı Hacı Novruzun oğlu Xeyrül-Hac Hacı Məhəmməd Cəfər ağanın səyi ilə bina edilmişdir. Həmçinin kitabədə Hacı Məhəmməd Cəfər ağanın məscidin məsrəflərini ödəməkdən və mücavirlərdən ötrü çay yuxarısında vəqf olaraq iki dükən ayırdığı da qeyd olunmuşdur (Nemətova M., 1967, s. 266-268; Сафаров Ф., 1987, с. 30-31). “Çay yuxarısında” deyərkən vaxtilə şimal şərqdən axaraq, cənub qərbdə Araza tökülən və Naxçıvan şəhərinin ortasından keçən Bazar çayı nəzərdə tutulur. Bu çay XX yüzilliyin 60-cı illərində Naxçıvan şəhərinin içərisindən axır və şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. Ancaq 60-cı illərdə çayın üstü beton plitələrlə örtüldü və görünməz oldu.

Kitabə məscidin inşa tarixi və onu tikdirən şəxs haqqında dəyərli məlumatlar verir. Məscidin kitabəsində adı başqa mənbələrdən məlum olmayan görkəmli sənətkarların da adı qeyd olunmuşdur. Bunlar məscidin memarı Məhəmməd Təqi (o, həmçinin kitabənin mətnini mərmər lövhə üzərində yazmışdır) və kitabəni həkk edən Məhəmməd Salehdir. Onların hər ikisi Təbriz memarlıq məktəbinə mənsub sənətkarlardır (Nemətova M., 1967, s. 268).

Məscidin memarının adı kitabədə açıq şəkildə verilməmişdir. Şiə imamlarından IX imamın adı Məhəmməd Təqi olduğundan kitabədə yazılan “Məndən sonra bu məscidin memarını soruşsalar

VIII imamdan sonrakı adla adlanıram” sözlərinə əsasən aydın olur ki, memarın adı Məhəmməd Təqi imiş.

Göründüyü kimi XIX yüzilliyin II yarısında Naxçıvanda yaşayan Hacı Məhəmməd Cəfər ağa belə gözəl bir məscid tikdirməklə yanaşı, onun sonrakı vaxtlarda fəaliyyət göstərməsini təmin etmək qayğısına da qalmış və məscidə vəqf olaraq iki dükan bağışlamışdır ki, onlardan birinin gəlirləri məscidin təmiri, avadanlıq alınması və s. xərcləri, ikincisinin gəlirləri isə mücavirlərin dolanışığı üçün sərf edilsin. Vəqf feodal torpaq sahibliyinin çox yayılmış bir forması olmaqla bütün feodalizm dövrü davam edərək Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasınadək mövcud olmuşdur.

Məscid Naxçıvan şəhərində keçmiş bazar meydanının qərb tərəfində, əhalinin ən çox toplaşdığı, cəm olduğu bir yerdə inşa olunmuşdur. İnşa olunarkən onun yanında bir minarə də ucaldılmışdır. 1918-ci ildə ermənilər Naxçıvan əhalisinə divan tutarkən top mərmisi ilə minarəni zədələmişdilər. Bəhrüz Kəngərlinin çəkdiyi rəsm əsərində bu zədə əks olunmuşdur. Minarə sonralar bərpa olunmuşdur. Məscid XIX yüzillikdə Naxçıvanda mövcud olan məscidlərin içərisində ən böyüyü idi. Ona görə də şəhərdə mərkəzi məscid funksiyasını yerinə yetirir, camaat və cümə namazları əsasən bu məsciddə qılınırdı. Bu baxımdan əhali buraya daha çox cəmləşirdi. Sovet hakimiyyəti illərində də bu məscid dindarların toplanış və ibadət yeri olmuşdur. Hətta burada gizli şəkildə olsa da dini nigahların qeydiyyatı aparılır, kəbin kəsilirdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan şəhər Came məscidi dövrünün mühüm sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlərindən biri olmuş, bölgənin həyatında özünəməxsus yeri olmuşdur.

Məscid 2007-ci ildə əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur.

II. MƏDRƏSƏLƏR

Keçmişdə Naxçıvan bölgəsində inşa edilən möhtəşəm tarix-memarlıq abidələrinin bir hissəsini orta əsr təhsil mərkəzləri - mədrəsələr üçün tikilmiş binalar təşkil edirdi. Məlumdur ki, orta əsrlər zamanı Azərbaycanın şəhərlərində, hətta bəzi inkişaf etmiş kəndlərində mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Savadlı adamlara yaranan ehtiyacı ödəmək məqsədi ilə yaradılan bu təhsil ocaqları dövrün sosial-siyasi, mədəni və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır.

İslam dininin yayılması ilə yaranan Xilafət adlı imperiyada bəzən elə hallar olmuşdur ki, mədrəsələr açılması məcburi şəkildə yerinə yetirilmişdir. Məsələn, Abbasi xəlifələrindən Harun ər-Rəşid fərman vermişdi ki, xilafətə daxil olan bütün ərazilərdə hər bir məscidin yanında mədrəsə də tikilsin (Ocaqnejad Ə., 2001, s. 34). Bu səbəbdən də digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində də çoxlu məktəb və mədrəsələr açılmışdı. Yarandığı andan məscidlərin içərisində, kənar bir guşədə fəaliyyət göstərən bu məktəblərdə dini dərslər, o cümlədən ilahiyyat və fiqh (müsəlman hüququ) də tədris edilirdi. Ancaq zaman keçdikcə, elmlər inkişaf etdiyindən, tələbələrin bilik dairəsi genişləndiyindən və hər hansı bir məsələnin izahında elmi müzakirə və mübahisələr yaranmağa başladığından məscidlərin yanında xüsusi təhsil müəssisələri – mədrəsələr yaradılır. Beləliklə, bu zamanlardan başlayaraq mədrəsələr üçün ayrıca binalar inşa edilməyə başlanır.

Orta əsr qaynaqları şahidlik edirlər ki, Müsəlman Şərqiində ilk mədrəsə X yüzilliyin axırlarında Nişapurda təsis edilmişdir. Elmdə ilk mədrəsənin X əsrdə Qaraxanlılar dövründə Mərvdə tikdirilməsi haqqında fikirlər də vardır (Rüstəmov F., 2002, s. 109).

Şübhəsiz ki, yaradılan ilk mədrəsələr primitiv təhsil müəssisələri olmuş, ancaq zaman keçdikcə onlar təkmilləşmiş, bir

sıra yeni mədrəsələr təsis edilmişdi. Xüsusilə Səlcuqlar dövründə mədrəsələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdı. Səlcuqların vəziri Nizamülmülk dövlətin dini siyasətini həyata keçirmək üçün mədrəsələrdə təhsil alan tələbələrə də istifadə edir və bu məqsədlə çoxlu mədrəsələr açdırırdı. Bu cəhətdən onun Bağdadda açdırdığı “Nizamiyyə” mədrəsəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu mədrəsədə müsəlman dünyasının müxtəlif yerlərindən gəlmiş 6 min tələbə təhsil alırdı. Dünyanın ilk universiteti hesab olunan bu mədrəsə nəinki Şərqi ölkələrində, həmçinin Avropa ölkələrində açılan universitetlərə öz təsirini göstərmiş, onlar Nizamiyyə mədrəsəsini özləri üçün model götürmüşlər (Seyidov F., 2003, s. 14).

Mədrəsələr iki növə – ibtidai və ali dərəcələrə bölünürdü. Məktəblər mədrəsələr üçün hazırlıq funksiyasını yerinə yetirir, orada şagirdlərə müxtəlif fənlər haqqında ilkin məlumatlar verilir. Uşaqlar 15 yaşınadək məktəbdə təhsil alır, 16 yaşından sonra isə mədrəsəyə qəbul edilirdilər. Qurani-Kərimi öyrəndikdən sonra uşaqlardan çoxu məktəbi bitirmiş hesab olunurdu. Məktəblərdə olduğu kimi, mədrəsələrdə də dini təlim əsas yer tutsa da orada eyni zamanda ərəb, fars, türk dilləri, fizika, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, nücum, fəlsəfə, məntiq, təbabət, riyaziyyat dərsləri də keçirilirdi (Əhmədov H., 2001, s. 44; Azərbaycan tarixi, III cild, 1999, s. 123).

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri sayılan mədrəsələr də var idi. Həm də bu mədrəsələr təkcə təhsil mərkəzləri kimi yox, həm də böyük elmi müəssisələr kimi fəaliyyət göstərirdilər. Zəmanənin ən görkəmli alimləri bu mədrəsələrdə dərs deməklə yanaşı, həm də elmi tədqiqatlar aparır, tədqiqatlarının nəticələrinin üzü köçürülərək artırılır və müsəlman Şərqi ölkələrində yayılırdı. Həmçinin, onlar çoxlu dərsliklər yazır, bu dərsliklərdən nəinki alimin işlədiyi mədrəsədə, digər mədrəsələrdə də tədris prosesində istifadə olunurdu. Mədrəsələrin mühüm elm mərkəzləri

olmasını təsdiq edən faktlardan biri də onların yanında zəngin kitabxanaların olması idi. Bu kitabxanaları adətən görkəmli alimlərdən biri təsis edir və getdikcə zənginləşdirirdi. Dünyanın bir çox ölkələrindən göndərilən və müəlliflər tərəfindən bağışlanan kitablar hesabına bu kitabxanalarda zəngin kitab fondu yaradılırdı (Səfəri F., 2003, s. 310).

Orta əsrlər dövründə bu cür mədrəsələr üçün gözəl memarlıq üslubuna malik binalar inşa edilirdi. Məhz həmin vaxtlarda Naxçıvan bölgəsində də belə binalar yaradılmışdı. Həmin binalardan Ordubad şəhər və Yuxarı Əylis kənd mədrəsəsinin binası zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Naxçıvan şəhər mədrəsələri

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərində inşa etdirilən möhtəşəm və çox əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidələrinin bir qismi mədrəsələr olmuşdur. Qaynaqlar təsdiq edir ki, Naxçıvan şəhəri Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin yarandığı ilk mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bölgənin ən qədim şəhəri, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi olmaq etibarilə orada ilk məktəb və mədrəsələrin yaranması təbii hal idi. XII yüzillikdə Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs edən müəlliflərin əsərlərində Naxçıvanda mədrəsələrin olması haqqında qısa məlumatlara rast gəlirik. “Əcaib-əd-Dünya” əsərinin müəllifi Naxçıvan şəhərinin XII əsrdəki təsvirini verərkən onun yanında daşdan qala, qalanın içərisində isə mədrəsələr və məscidlər olduğunu qeyd etmişdir (Əcaib-əd-Dünya, s. 209).

XII yüzillikdə Eldənizlər dövlətinin çiçəkləndiyi dövrdə Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Naxçıvan şəhərində yaradılmış Atabəylər memarlıq kompleksində mədrəsə də var imiş. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində mədrəsələr əsasən Marağa, Naxçıvan və

Gəncə şəhərlərində mərkəzləşmişdi. Onların içərisində Naxçıvan mədrəsələri, xüsusilə Atabəy Şəmsəddin mədrəsəsi daha çox tanınmışdı (Əhmədov H., 2001, s. 151).

Dövrümüzədək Naxçıvan mədrəsələri, mədrəsələrdə müəllim-tələbə münasibətləri, orada tədris olunan fənlər və s. haqqında dəyərli məlumat verən qiymətli bir sənəd gəlib çatmışdır. “Mənşur-i təqdir-i tədris-i mədrəsə-i Naxçıvan” (“Naxçıvan mədrəsəsi tədrisinin təsdiqinə dair fərman”) adlanan bu sənəd Elxani hakimləri tərəfindən imzalanmış fərmandır. Müəllifi Elxanilər sarayında baş vəzir işləmiş Şəmsəddin Məhəmməd Cüveyni olan bu fərman Azərbaycan Atabəyləri zamanında Naxçıvan şəhərində inşa edilmiş iki mədrəsə haqqındadır. (Osman Turan, 1958, s. 57-60; Hüseynzadə Ə., 1960, s. 1269-1273). Elxanilər tərəfindən verilən bu fərman Naxçıvan mədrəsələrinin çox məşhur və dövlətin himayəsində olduğunu təsdiq edir.

Müsəlman Şərqində məktəb və mədrəsələr əsasən məscidlər və məqbərələr yanında təşkil edildiyindən, onların bütün xərcləri də məscid və ya məqbərənin vəqfləri hesabına ödənilirdi. Naxçıvan şəhərindəki əsas mədrəsələr də Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Came məscidi və Möminə xatun məqbərəsi yanında təşkil olunmuş və həmin obyektlərin, həmçinin Yusif Küseyr oğlu türbəsinin vəqf gəlirləri hesabına maliyyələşmişdir (Priyev V., 2004, s. 61). Bu mədrəsələrin Atabəylər memarlıq kompleksində “Darül-mülk” (Hökumət evi), Came məscidi, Möminə xatun türbəsi və digər tikililərlə yanaşı olaraq Eldənzilər dövlətinin bir müddət paytaxtı olmuş Naxçıvan şəhərinin mərkəzi hissəsində yerləşməsi onların paytaxtın, geniş mənada isə böyük bir dövlətin maarif-təhsil və ideoloji həyatında əhəmiyyətli yer tutmasından xəbər verir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Atabəyləri dövləti təxminən 30 il məhz buradan Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanından,

mədrəsələrlə yanaşı uçalan Darül-mülkdən (Hökumət evindən) idarə olunmuşdur. Ona görə də hökumət evinə gələn Azərbaycan Atabəyləri demək olar ki, hər gün bu mədrəsələri görmüş və heç şübhəsiz ki, kompleksə daxil olan digər abidələr kimi onlara da qayğı ilə yanaşmışlar. Atabəylər sarayı ilə yanaşı olduqlarından, hətta onların dövlətin əsas təhsil müəssisələrindən biri olmasını da söyləmək olar. Orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, XII-XIII əsrlərdən sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan şəhərində çoxlu məşhur mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, XIV-XV əsr müəllifi Ə. Bakuvi Naxçıvan şəhərindən danışarkən orada mədrəsələr olmasını xüsusi qeyd etmişdir (Bakuvi Ə., 1992, s. 132). Bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da mədrəsələr Sovet hakimiyyətinin qurulmasınadək mövcud olmuşdur (Səfərli F., 2003, s. 316-325).

Yuxarı Əylis mədrəsəsi

Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində zəmanəmizədək gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrindən biri də mədrəsə binasıdır (şəkil 34). Mədrəsə Şah Abbas məscidinin şimal-şərq tərəfində, məscidə bitişik, üzü cənuba tərəf inşa edilmiş iki-mərtəbəli binadan ibarətdir. Bəzi adamlar onu yanlış olaraq “Qonaq evi” adlandırırlar. Mədrəsə binasının I və II mərtəbələri giriş və əsas salondan ibarətdir. Binanın girişi cənub tərəfdəndir.

Mədrəsə binası inşa olunarkən onun şərq divarı məscidin qərb divarına birləşdirilmişdir. Binanın alt salonun tavanı elə işlənmişdir ki, orada ağac və ya digər atmadan istifadə olunmamışdır. Tavan daşla tağvarı hörülmüşdür. Əsas salonun üç pəncərəsi var. İkinci mərtəbəyə birincinin giriş salonundan, divarda daşdan hörülmüş dolama pilləkənlə çıxılır. Vintvari bu pilləkən mədrəsənin damına qədər qalxır. İkinci mərtəbə də 2 otaqlıdır. Birinci salonda bir, ikinci salonda üç pəncərə var.

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Şah Abbas məscidinin yanında fəaliyyət göstərən bu mədrəsədə Yuxarı Əylisin və ətraf kəndlərin uşaqları təhsil almışdır.

Mədrəsə binasını Şah Abbas məscidi ilə eyni dövrə, XVI-XVII əsrlər aid etmək olar (Səfərli H., 2007, s. 12).

Ordubad şəhər mədrəsəsi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində fəaliyyət göstərən ən məşhur mədrəsələrdən biri də Ordubad şəhər mədrəsəsi idi. Zəmanəsinin məşhur təhsil ocaqlarından olan bu mədrəsə digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən böyük Came məscidinin yanında təsis olunmuş və fəaliyyət göstərmişdir. Mənsub olduğu məscidin və özünün vəqfləri hesabına maliyyələşən mədrəsə Came məscidindən təxminən 100 metr şimalda, iki mərtəbəli binada yerləşirdi (şəkil 35). Dərs otaqlarından, tələbələrin yaşaması üçün xüsusi hücrələrdən, təsərrüfat binalarından ibarət olan bu tikili tipik mədrəsə binasıdır. XX yüzilliyin 30-cu illərində baş verən zəlzələ zamanı ikinci mərtəbəyə dəyən müəyyən dağıntılar istisna olmaqla mədrəsə binası indiyədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Uzun müddət ipəkçilik idarəsi yerləşdiyindən müəyyən qondarma əlavələrə məruz qalmış mədrəsə binası özünün ilkin görkəmini saxlamışdır. Tədqiqatçıların fikrincə bu mədrəsə binası Şimali Azərbaycanda zəmanəmizədək salamat vəziyyətdə gəlib çatmış yeganə klassik mədrəsə nümunəsidir (Усейнов М., ..., 1963, c. 266). Ordubad şəhəri orta əsrlər zamanı Müsəlman Şərqi digər iri elm və mədəniyyət mərkəzləri ilə müqayisədə çox inkişaf etməsə də, burada fəaliyyət göstərən mədrəsə Azərbaycanın ən mühüm mədəniyyət və təhsil müəssisələrindən biri olmuşdur.

Bu mədrəsə Azərbaycan dövlət aparatının yüksək vəzifəli

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

adamları tərəfindən himayə və idarə olunmuşdur. Bunu bir sıra tarixi sənədlərlə yanaşı, mədrəsə kompleksinə giriş qapısının baş tərəfində indiyədək qalan kaşı üzərindəki kitabə də təsdiq edir. Zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən müəyyən hissəsi qopub düşərək məhv olmuş kitabə tünd göy rəngli kaşı üzərində sarı rənglə, gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmışdır (şəkil 36). Kitabəni ilk dəfə t.e.d, AMEA-nın müxbir üzvü H. Səfərli (Сафаров Ф., 1987, c. 15-16), ondan sonra AMEA-nın müxbir üzvü M. Nemət oxumuşdur (Неймат М., 2001, c. 90-91). Kitabənin tərcüməsi belədir: “ ... ədalətli [Hə] sən, Hüseyn. Müqəddəs tikintinin xərci cəsarət tələb etdiyinə görə, yüksək vəzifəli, hörmətli, Şah dövlətinin köməkçisi (Zəhir əd-Dövlə), rəhbərliyin müdrikliyi Məhəmməd İbrahim, ali ideya (plan) üzrə, sədaqətli məqsədlə, Allaha inam, elmin, mədəniyyətin, təhsilin və ordunun gücləndirilməsindən ötrü Ordubadda dərhal mədrəsə binasını yaratdı. Bu möhkəm binanın və ali məkanın tarixinin saxlanması üçün müdrik dedi: Abad olsun! 1126. Onu [kitabəni] Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri yazdı. Bu uğurlu binanın tikintisi Hacı Salehin sərkarlığı (tikintinin rəisi) və hökmdarın dəvətdarı (katibi) Abidin oğlu Hacı Məhəmmədin köməyi ilə başa çatdı” (Неймат М., 2001, c. 90-91).

Kitabədən görüldüyü kimi, Ordubad mədrəsəsi Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseynin (1694-1722-ci illər) dövründə bərpa etdirilmiş, onun tikintisi dövlət aparatında mühüm vəzifə tutan adamların başçılığı ilə həyata keçirilmişdir. Mədrəsə Ordubad şəhərinin sosial-siyasi həyatında mühüm rola malik olmuşdur. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndən aydın olur ki, 1727-ci ildə dəftər tərtib olunarkən mədrəsə şəhərdəki 30 dükanın hərəsindən ayda 15 ağca, Təknə hamamı gəlirinin yarısını (9 min ağca), Ordubadda olan isgələnin gəlirindən nəqd olaraq 4800 ağca vəqf olaraq almışdır. Həmin vaxt mədrəsənin gəlirlərindən müdərri üçün 30 ağca, mütəvəlli üçün 12 ağca,

qapıçı üçün 6 ağca maaş verilmiş. Həmçinin, dəftərdə mədrəsənin gəlirindən hər tələbə üçün 5 ağca verilməsi də qeyd olunmuşdur. Orta əsrlər zamanı Ordubad şəhərindən çıxmış və “Ordubadi” nisbəsi ilə tanınmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bu mədrəsədə təhsil almışlar. Mədrəsə Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək fəaliyyət göstərmişdir (Səfərli F., 2003, s. 326-338).

Zaviyə-mədrəsə Kompleksi

Naxçıvan şəhərində bu günə qədər salamat vəziyyətdə gəlib çatan orta əsr təhsil mərkəzlərindən Zaviyə-mədrəsə binası nəinki Naxçıvan şəhərinin, ümumiyyətlə bölgə əhalisinin təhsilində mühüm rol oynamışdır. Bu təhsil mərkəzi hazırda şəhərin Heydər Əliyev prospekti ilə Təbriz küçəsinin kəsişdiyi yerdə, Zaviyə məhəlləsində yerləşir (şəkil 37). Ərəbcə “guşə”, “künc”, “bucaq” mənasını verən “zaviyə” orta əsrlər zamanı müsəlman Şərqiində fəaliyyət göstərən sufi təriqətlərinə mənsub məskənlərin adlarından biridir. Xanəqahlar kimi zaviyələrdə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub dərvişlər yaşamış və ətraflarına müridlər toplayaraq öz ideyalarını yaymışlar. Orta əsrlərdə Naxçıvanda mövcud olan bəzi təriqət tərəfdarları məscidlərə getmir, özləri üçün ayrıca təkyələr, zaviyələr tikir, orada yaşayırlar və zikrlə məşğul olurdular. Hürufi təriqətçiləri belə zikr yerlərini xanəqah, bəktaşlı və nəqşibəndilər isə zaviyə adlandırırdılar.

Zaviyə mədrəsəsinin binası ilk baxışdan düzbucaqlı formada görünərsə də mürəkkəb memarlıq quruluşuna malikdir. Bina yerdən 1 metr hündürlükdəki kürsülük üzərində yerləşdirilmişdir. Ümumi sahəsi 212 m²-dir. Binanın divarlarının qalınlığı 0,9 - 1,5 metr arasında dəyişsə də əsas qalınlıq 90 sm-dir. Zaviyə mədrəsəsi bişmiş kərpic və əhəng məhlulu ilə inşa edilmişdir. Kərpiclər iki ölçüdədir. Ölçüsü 20x20x5 sm olan sarı rəngli kərpiclərdən binanın əsas tikintisində istifadə olun-

muşdur. XIX əsrin 2-ci yarısında məscidin əsaslı təmiri zamanı 26 x 13 x 5 sm-lik qırmızı rəngli kərpiclərdən daha çox istifadə edilmişdir. Bu kərpiclərə sonradan tikilən şərq və şimal divarlarda, otaqların arakəsmələrində, minarənin və binanın başına əlavə olunmuş antablementdə, parapetdə və eləcə də binanın fasadında da geniş yer verilmişdir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 483-484).

Zaviyə – mədrəsə binası istər plan quruluşu, istərsə də ayrı-ayrı hissələrin formasına görə Naxçıvandakı digər dini binalardan tamamilə fərqlənir. Çox güman ki, XIX əsrin axırlarında aparılan təmir işləri zamanı yeni tikintilər və formalar əlavə olunduğundan binanın memarlıq quruluşu xeyli dəyişdirilmiş, əvvəlki zamanların tikintisində istifadə olunan çatma tağlar və sferik günbəzlər əvəzinə, XIX əsrin mürəkkəb xətliliyi və düz dam örtüyü ilə əvəz edilmişdir. Ona görə də binanın tikilmə tarixinin dəqiqləşdirilməsi çətindir. Ancaq Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus ustalar tərəfindən inşa edilən mədrəsə – məscidin zahiri memarlıq siması, plan quruluşu və özünəməxsus kompozisiyası onun XVII-XVIII əsrlərin zəngin inşaat ənənələrinin məhsulu olduğunu göstərir. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında əvvəlki dövrün ənənələri ilə yanaşı yeni tikinti meyilləri də özünü göstərirdi. İnşaat tiplərindəki bu dəyişiklik əsasən dini tələbatın daha geniş şəkildə ödənilməsi ilə əlaqədar idi.

Zaviyə-mədrəsə binası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə 2008-ci ildə əsaslı təmir və bərpa olunmuşdur.

III. TÜR-BƏLƏR

Orta əsr Azərbaycan memarlıq nümunələri içərisində xatirə tikintiləri – türbələr xüsusi yer tutur. Əsasən iki hissədən – yeraltı sərdabə və onun üstündə ucaldılan yerüstü qülləvari türbədən ibarət olan bu abidələrin ən möhtəşəm nümunələri Azərbaycan ərazisində əsasən XI yüzilliyin II yarısından etibarən yaranmağa başlamış, XII yüzilliyin II yarısından başlayaraq geniş şəkil almışdır. AMEA-nın müxbir üzvü C.Qiyasinin fikrincə “bütövlükdə türbə anlayışı islam təliminə ziddir və islam ölkələrində türbə tikintisinin çox geniş yayılması başlıca olaraq əski türk gələneklərinin bu regionun xatirə memarlığına yönəldici təsir göstərməsi ilə bağlıdır” (Qiyasi C., 1991, s. 83).

Zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədi ilə yaradılan bu abidələr həm də möhtəşəm monumental abidələr kimi ucaldılmışdır. Bu cəhəti vurğulayaraq görkəmli memar akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadə yazır ki, bu tip türbələrin sırf dəfn vəzifəsi ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu səbəbdən də abidənin dəfn sərdabəsi yeraltı xəlvəti vəziyyət tutur, əməli məqsəd daşımayan, 35 metr və daha çox hündürlüyə çatan yerüstü hissəsi isə bir monument kimi canlandırılır. Memarlar xatirə abidələrinin bədii memarlıq surətini buna müvafiq həll edirdilər. Həcm – sahə həlli tikintinin şaqulilik meylini nəzərə çatdırır, ornament bəzəkləri və hədsiz dekorativ traktovka kitabələri ilə memarlıq hissələrinin məcmusu abidənin memorial keyfiyyətlərini həm nəzərə çarpdırır, həm də tamamlayır (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 100). Bu baxımdan Azərbaycan qülləvari türbələrinin ən gözəl nümunələrinin bir hissəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub ustalar, ilk növbədə bu məktəbin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin adı ilə bağlıdır.

Xalq arasında bəzən “məqbərə”, “günbəz”, “günbəd” kimi də xatırlanan “türbə” sözü ərəb dilində “turab” (torpaq) kökündəndir. Bu abidələr ilk zamanlar vəfat edən mərhumu ziyarət etməyə gələn insanları yağışdan, günəşin istisindən qorumaq məqsədi ilə qəbirlərin üzərində qurulan çadır, çardaq, daş və torpaqdan hazırlanmış otaq şəklində olmuşlar. Zaman keçdikcə qəbirlərin üzərində çox möhtəşəm, səthi müxtəlif ornamentlər və kitabə motivləri ilə bəzədilmiş monumental abidələr – türbələr ucaldılmışdır. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yaşayış məskənlərində də belə abidələr inşa olunmuşdur. Keçən müddət ərzində bu abidələrin bir hissəsi məhv olaraq sıradan çıxmış, müəyyən hissəsi isə indiyədək qismən salamat və yaxud yarımçıq vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Orta əsrlər zamanı, xüsusilə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı olarkən və sonrakı dövrlərdə Naxçıvan şəhəri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Həmin vaxt şəhər Azərbaycanın ən mühüm elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, məhz həmin vaxtlar Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından olan Naxçıvan məktəbi formalaşmağa başlamışdı. Bu məktəbin ən gözəl abidələri də Naxçıvan şəhərində inşa edilmişdi. Belə abidələrdən biri Naxçıvan şəhərinin cənub-şərq tərəfində, Şahab məhəlləsində yerləşən və el arasında “Atababa günbəzi” adlanan türbədir (şəkil 38). Yeraltı sərdabədən və yerüstü türbədən ibarət olan abidə zəmanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Daxildən və xaricdən səkkizguşəli şəkildə ucaldılan türbə piramida şəkilli günbəzlə örtülmüşdür. Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Naxçıvaninin qüdrətli barmaqlarının

məhsulu olan abidə Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində yeganə abidədir ki, üst piramida örtüyü yaradılmasından 855 il keçməsinə baxmayaraq zamanəmizədək tamamilə salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Bu da memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının yüksək məharətinin və mühəndislik qabiliyyətinin nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Türbə inşa edilərkən onun üzərində çoxlu kitabələr yazılmışdır. Kufi xətlə yazılmış bu kitabələr bir çox səyyah və tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məqbərənin giriş qapısının baş tərəfində 4 sətirdə belə bir kitabə (şəkil 39) vardır: “Bu məqbərə xacə, tanınmış rəis, mömin, islamın gözəlliyi, şeyxlərin başçısı Yusif Küseyr oğlundur. Şəvval, beş yüz əlli yeddinci il tarixdə” (Алескерзаде А., 1947, с. 371).

Şəvval 557 h.i. = 13.09 – 11.10. 1162-ci il

Məqbərənin frizində (qurşağında) isə Qurani-Kərimin III surəsindən 15-17-ci ayələr (Qurani-Kərim, 2015, s. 50-51) və 112-ci surə yazılmışdır (Алескерзаде А., 1947, с. 372).

Məqbərənin ikinci tağı üzərində belə bir kitabə yazılmışdır: “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əməlidir” (Алескерзаде А., 1947, с. 372).

Kitabələrdən görünür ki, türbə Yusif Küseyr oğlunun xatirəsinə özünün qəbri üzərində, 1162-ci ildə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. Digər qaynaqlarda Yusif Küseyr oğlu haqqında bizə qədər məlumatlar gəlib çatmadığı üçün onun şəxsiyyəti haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir. Ancaq kitabənin verdiyi bəzi məlumatlar onun haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Kitabədə o, “xacə, ər-rəis əl-əcəl” (“xacə, tanınmış rəis”) titulları və bir sıra epitetlərlə (“mömin”, “islamın gözəlliyi”, “şeyxlərin başçısı”) təqdim olunmuşdur.

Orta əsrlər zamanı “Xacə” titulu ilə böyük tacirlərə, görkəmli alimlərə müraciət edilirdi. Bu titulu daşması onun

tacirlər gildiyasının başçısı, tanınmış alim, “rəis” titulu isə Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən Naxçıvan şəhərinin rəisi-rəhbəri olduğunu göstərir. Eldənizlərin hakimiyyəti (1136-1225-ci illər) dövründə şəhərləri hökmdarın müavini sayılan valinin adından idarə edən rəislər bir qayda olaraq yerli, tanınmış nəsilərdən seçilirdi. Şəhərlərin ətrafında yerləşən mahal və kənd rəisləri, həmçinin, şəhər və mahalda təhlükəsizlik və sakitliyə cavabdeh olan axtarış rəisləri ona tabe idi (Bünyadaov Z., 1985, s. 182). Göründüyü kimi Yusif Küseyr oğlunun tutduğu şəhər rəisi vəzifəsi kifayət qədər nüfuzlu idi. Həmçinin kitabədə adına əlavə edilən “Şeyxlərin başçısı” sözləri isə Yusif Küseyr oğlunun şəhərdə yaşayan ali ruhani təbəqəsinə və həmin vaxt Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub xanəqahların başçılarına rəhbərlik etdiyini göstərir.

Möminə xatın türbəsi

Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin, eyni zamanda Naxçıvan şəhərinin baş memarı olmaq etibarını özünün ən möhtəşəm abidələrini də bu şəhərdə, onun mərkəzində ucaltmışdır. Şəhərin mərkəzində inşa edilmiş bir sıra abidələr bir memarlıq ansambılı yaratdığından bu ərazi memarlıq ədəbiyyatında Atabəylər memarlıq kompleksi kimi dəyərləndirilir. Kompleksə daxil olan memarlıq nümunələrindən zamanəmizədək gəlib çatan yalnız yerli əhali arasında bəzən “Atabəy günbəzi”, yaxud da “Atabəy türbəsi” adlandırılan Möminə xatın türbəsidir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, hazırda “Əcəmi seyrəngahı” adlanan ərazidə əzəmətlə ucalan Möminə xatın türbəsi də Yusif Küseyr oğlu türbəsi kimi yeraltı (sərdabə) və yerüstü (türbə) hissədən ibarətdir (şəkil 40). Daxildən dairəvi quruluşda

olan abidə xaricdən on üzlüdür. Yarandığı zaman hündürlüyü təxminən 35 metr olan türbənin yuxarı hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən aşınaraq uçub dağılmış, indiyədək yalnız 25 metr hündürlüyündə gövdə qalmışdır.

Türbənin gövdəsi kufi xətlə yazılmış kitabələr və həndəsi ornamentlərlə nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Ornamentlərinin nəfisliyi, təkmilliyi, kitabələrinin zənginliyi ilə seçilən və digər abidələri bu cəhətdən geridə qoyan türbənin kitabəsi həm də Naxçıvan bölgəsində qədimliyinə görə Yusif Küseyr oğlu türbəsinin kitabəsindən sonra bizə qədər gəlib çatan ikinci ən qədim kitabədir. Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaradıcılığının məhsulu olan Möminə xatın türbəsinin inşa ilini bizə çatdıran kitabə 1186-cı ilə aiddir.

Möminə xatın türbəsinin frizində (qurşağında) göy kaşılı kərpiclərlə, iri hərflərlə (hündürlüyü 90-sm-dən artıq), kufi xətlə yazılmış kitabənin mətni belədir: “Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə! Bu məqbərənin tikilməsini müdrik hökmdar, ədalətli, qalibiyyətli, möhkəmlənmiş, böyük, şəms əd-din (dinin günəşi), Nüsrət əl-islam vəl-müslimin Cahən Pəhləvan Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz dünyanın və dinin şöhrəti, islamın və müsəlmanların şərəfi Möminə xatının [xatirinə] – uca Allah ona rəhm etsin! – əmr etdi. Biz gedirik ancaq qalır ruzigar, Biz ölürük, əsər qalır yadigar! İlahi, bəd nəzərdən uzaq elə!” (Алескерзаде А., 1947, с. 373).

Kitabənin mətnində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə rəhbərlik etmiş iki görkəmli hökmdarın adı qeyd edilmişdir. Bunlardan birincisi Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin banisi və ilk hökmdarı Şəmsəddin Eldənizdir. Kitabədə Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvanın atası kimi təqdim olunan Şəmsəddin Eldənizin adı “Atabəy Eldəniz” kimi qeyd olunmuşdur. Həmin şəxsiyyətlərdən ikincisi isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından (1175-1186-cı illər) olan

Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvandır.

Portalin çərçivəsi üzərində belə bir kitabə (şəkil 41) gəlib çatmışdır: “Tarix: məhərrəm, beş yüz səksən ikinci il” (Алескерзаде А., 1947, с. 376-377).

Məhərrəm 582 h.i. = 24.03 – 23.04. 1186-cı il.

Portalin çərçivəsində yazılan kitabədə (şəkil 42) isə memar öz adını təqdim etmişdir: “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əməlidir” (Алескерзаде А., 1947, с. 377).

On tağlı məqbərənin tağları boyunca Qurani-Kərimin 36-cı (Yasin) surəsi haşiyə şəklində birinci dəfə 1-5-ci tağlarda, ikinci dəfə isə 6-10-cu tağlarda yazılmaqla iki dəfə (I və VI üzlərdə 1-17-ci, II və VII üzlərdə 18-34-cü, III və VIII üzlərdə 35-49-cu, IV və IX üzlərdə 50-67-ci, V və X üzlərdə isə 68-83-cü ayələr) təkrar olunmuşdur. Məqbərənin tağlarının baş tərəfində Qurani-Kərimin 10 dəfə təkrar olunan bu ayəsi yazılmışdır: “Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur”.

Məqbərənin daxilində, bir neçə metr yüksəklikdə qurşaq şəklində yazılan kitabənin izləri qalmışdır. Kitabənin mətnindən qalan bəzi sözlərə əsasən tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Kərimzadə həmin kitabənin bəzi sözlərini oxumuş və onun Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsinin 255-ci ayəsi - “Ayətəl-kürsü” olduğu fikrinə gəlmişdir.

Möminə xatın türbəsinin interyerində, daxili günbəzin səthində diametri təxminən 1,5 metr olan dörd ədəd dairəvi qönçə vardır. Onlar günbəzin şimal, cənub, şərq və qərb tərəflərindədir. Günbəzin zirvəsindəki qalıqlara əsasən burada beşinci bir qönçənin olduğunu da ehtimal etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar onları medalyon, bəziləri qönçə, bəziləri isə monoqramma adlandırmışdır. Bu kitabələri ilk dəfə mükəmməl şəkildə tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Kərimzadə tədqiq etmişdir (Kərimzadə S., 1967, s. 83-88).

Məlum olmuşdur ki, birinci qönçədə Məhəmməd pey-

ğəmbərin adı səkkiz dəfə təkrarlanmışdır. İkinci qönçənin mərkəzini beş guşəli ulduz yaradır. Ulduzun kənarları ardıcıl olaraq bu sözləri təkrar edir: “Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli”. Üçüncü qönçədə isə səkkiz ad (Məhəmməd, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Həsən, Hüseyin). Səkkizinci adı müəyyənləşdirmək hələ mümkün olmamışdır. Bu, ehtimal ki, İslam peyğəmbərinin qızı Həzrəti Fatimənin adıdır. Dördüncü qönçədə isə Məhəmməd peyğəmbərin və dörd xəlifənin adı qeyd olunmuşdur: “Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli”. Qönçələrin hamısının mərkəzində yazılış formalarında kiçik fərqlər olan “Allah” sözü yerləşdirilmişdir.

Türbənin səthi çox mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentlərlə nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Çox incə və dəqiq hesablamalar tələb edən bu ornamentlərin təhlili göstərir ki, abidənin memarı həndəsə, ümumiyyətlə riyazi elmlərə yaxından bələd olmuşdur.

Qoşa minarəli baştağ

XII əsrdə Möminə xatın türbəsinin qarşısında Əcəmi Əbu-bəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Atabəylər memarlıq kompleksinə giriş rolunu oynayan qoşa minarəli baştağ da inşa olunmuşdur (şəkil 43). XIX əsrin sonlarına qədər qalan (1882-ci ildə sökdürülmüşdür) abidənin üstündə çoxlu kitabələr olmuşdur. Bu kitabələri X.M.Fren və N.V.Xanikov tədqiq etmişdir. Ancaq bu kitabələr bizə qədər gəlib çatmamışdır. Ona görə də X.Frenin və N.Xanikovun həmin kitabələr haqqında tədqiqatı onlar haqqında məlumat verən yeganə mənbələr kimi çox qiymətli dirlər. N.V.Xanikovun məlumatından aydın olur ki, qoşa minarəli baştağın inşası 1187-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin inşasından 1 il sonra başa çatmışdır. Abidənin portalının yuxarı hissəsində belə bir kitabə olmuşdur: “Böyük, adil, alim, hökmdar Əbu

Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz – Allah onun qəbrini nurlandırсын” (Алескерзаде А., 1947, с. 378).

Bu kitabədə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümü haqqında konkret söz deyilməsə də, orada yazılan “Allah onun qəbrini nurlandırсын” fikrinə əsasən Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qoşa minarəli baştağın inşası başa çatarkən öldüyü bəlli olur. Məhz buna görə də Ə.Ələsgərzadə qoşa minarəli baştağın kitabələrini təhlil edərkən onun özünün də Möminə xatın türbəsinin sərdabəsində dəfn edilməsi fikrinə gəlmişdir (Алескерзаде А., 1947, с. 376).

Möminə xatın türbəsinin qarşısında olan qoşa minarəli baştağ Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın əmri ilə onun mütəvəllisi Nurəddin tərəfindən inşa etdirilmişdir. Bu haqda abidənin üzərində kitabə olmuşdur. Bu kitabəni də rus şərqşünası N.V.Xanikov oxumuşdur. Kitabənin mətni belə imiş: “...əl-mütəvəlli, əmir əl-ümərə, əmir Nurəddin, atlı qoşunların başçısı və Atabəy dövlətinin vergi yığanı...” (Алескерзаде А., 1947, с. 378-379).

Göründüyü kimi, Əmir Nurəddin Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin görkəmli məmurlarından olmuşdur. Bu görkəmli şəxsiyyətin adı haqqında bəhs olunan kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (Алескерзаде А., 1947, с. 378-379; Неймар М., 2001, с. 54). Kitabədə o “əl-mütəvəlli”, “əmir” titulları, “atlı qoşunların başçısı və Atabəy dövlətinin vergi yığanı” vəzifələrini icra edən bir adam kimi təqdim olunmuşdur. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XII yüzillikdə, Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti zamanında da mütəvəllilər vəqf əmlakını idarə edir, vəqf gəlirlərindən aylıq əmək haqqı alırdılar. Həmin vaxt yetərincə nüfuzlu olan “mütəvəlli” vəzifəsini icra edən Nurəddin, kitabədən göründüyü kimi “əmir” titulu daşımaqla dövlətin süvari qoşunlarına və vergilərin toplanmasına da rəhbərlik etmişdir. Qoşa minarəli baştağın

Möminə xatın türbəsindən az sonra tikdirilməsinə əsasən demək olar ki, onu inşa etdirən Nurəddin XII yüzillikdə yaşamışdır.

Baştağın üzərindəki başqa bir kitabədən məlum olur ki, bu abidəni də Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etmişdir. Memar özünü belə təqdim etmişdir: “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməlidir”.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani orta əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O həm də Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisidir. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış orta əsr qaynaqlarında demək olar ki, bu görkəmli memar haqqında heç bir məlumat gəlib çatmamışdır. Başqa sözlə desək tarix onun yaradıcılıq məhsulları olan türbələrdən başqa bizə heç bir şey saxlamamışdır (Каджар Ч., 2016, с. 101). Ona görə də görkəmli memar Əcəmi Naxçıvani haqqında məlumatı biz yaratdığı möhtəşəm abidələr və onların üzərindəki kitabələrdən alırıq.

Nuh türbəsi

Orta əsrlər dövründə Naxçıvan şəhərində inşa olunan memarlıq nümunələrindən biri də əhali arasında Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi kimi tanınan abidədir (şəkil 44). Türbə Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən, hansı dövrə aid olması dəqiq bilinməyən, ancaq yerli əhəlinin Nuh peyğəmbərə aid edərək böyük hörmət və ehtiramla ziyarət etdiyi məzarın üstündə inşa edilmişdi. Türbənin qalıqları və onun içərisindəki məzar Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək bölgənin məşhur ziyarətgahlarından biri idi. Zaman keçdikcə güclü aşınmaya və dağıntıya məruz qalan, yeraltı və yerüstü hissədən ibarət olan abidə Sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış, hətta yeri də unudulmuşdu. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali

Məclisi Sədrinin tapşırığına əsasən 2005-ci ildə bu məzarın və türbənin yeri tapılıb müəyyənləşdirilmiş, ərazidə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış, ətrafı təmizlənmiş, bünövrəsi tamamilə aşkara çıxarılmışdır. Türbə dağıdılarkən onun özülündən – səkkizguşəli bünövrəsindən təxminən 20 sm hündürlükdə salamat qalmışdır. Türbənin bünövrəsi aşkar olunduqdan sonra Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 28 iyun 2006-cı il tarixdə imzaladığı Sərəncama əsasən türbə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Türbənin inşa tarixi haqqında dəqiq və əsaslı fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq abidə ətrafında arxeoloji tədqiqatlar, bərpa və abadlıq işləri zamanı torpağın altından aşkar olunan bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələrinə, o cümlədən azsaylı epigrafik materiallara əsasən abidənin inşa tarixi barədə müəyyən fikirlər yürütmək olar. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı abidə ətrafında aşkar edilən türbəyə aid ornament qalıqları Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus abidələr - xüsusilə bu məktəbin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yadigarları olan Yusif Küseyr oğlu (1162-ci il) və Möminə xatın (1186-cı il) türbələrinin ornamentləri ilə çox oxşarırlar. Tapıntılar göstərir ki, Nuh türbəsinin yanlarının üzlənməsində Naxçıvanın XII əsr abidələrində olduğu kimi üzləmə bloklarından istifadə olunmuşdur. Bu bloklar gəc məhlulu və bişmiş kərpiclə hazırlanmışdır.

Qazıntılar zamanı aşkar olunan tikinti materialları təsdiq edir ki, türbə kvadrat formalı bişmiş kərpiclərlə və gəc məhlulu ilə inşa olunmuşdur. Bu kərpic tipi və tikinti texnikası Azərbaycanın X-XII əsr memarlıq abidələri üçün xarakterikdir. Burada nisbətən salamat qalan üzləmə blokları da qeyd olunan qayda üzrə bişmiş kərpic və gəc məhlulu ilə hazırlanmışdır.

Bu ornamentlərin bir hissəsi üzərinə göy rəngli kaşı çəkilmiş kərpiclərlə hazırlanmışdır. Tərkibinə qatılan metal

oksidindən asılı olaraq göy, qara, qırmızı, firuzəyi və s. rənglərdə hazırlanan kaşılardan orta əsrlərdə binaların inşasında bəzək-inşaat materialı kimi istifadə olunmuşdur. Türbədə bizədək ancaq göy rəngli kaşı nümunəsi gəlib çatdığına görə deyə bilərik ki, orada əsasən bu kaşından daha çox istifadə olunmuşdur. Bu cür kərpiclər Səlcuq imperiyasının başlıca memarlıq mərkəzlərində demək olar ki, eyni vaxtda - XII yüzilin I yarısında meydana gəlmişdir. Başlanğıcda belə kərpiclər çox az, tikilinin ən vacib yerlərində naxış, ya da kitabə qurşağı şəklində işlədilir (Qiyasi C., 1991, s. 188).

Nuh türbəsindən üzləmə blokları vasitəsi ilə bizədək çatan ornamentləri Yusif Küseyr oğlu, Xaraba Gilan və Möminə xatın türbələrinin ornamentləri ilə müqayisə edərkən aydın olur ki, bu ornamentlər sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, Nuh türbəsinin ornamentləri Yusif Küseyr oğlu türbəsində olduğu kimi nisbətən sadə, bəzi hallarda müəyyən qədər inkişaf etmiş, Möminə xatın türbəsinin ornamentləri isə daha mürəkkəb və çox mükəmməldir.

Bu ornamentləri təhlil edərkən görünür ki, naxışlar hazırlanarkən kərpic dekorun ən mürəkkəb, ən zəngin örnəkləri olan "giriş" (düyün) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərdən də istifadə olunmuşdur. Ciddi riyazi qanuna tabe olan bu naxışlar bütünlüklə xətlərin bir-biri ilə bağlı ahəngdar birləşməsindən yaranır. Giriş quruluşları XI-XIII yüzillərin Azərbaycan memarlıq bəzəyində aparıcı yer tutmuşdur (Əliyev Q., 2007, s. 5).

Arxeoloji qazıntılar zamanı türbənin ətrafından bir neçə kitabə fraqmentləri tapılmışdır. Tapıntılar içərisində nisbətən salamat və yaxşı vəziyyətdə qalmış, üzərinə basma üsulu ilə "Allah" kəlməsi həkk edilmiş əhəng materialı da aşkar olunmuşdur (Baxşəliyev V., 2005). Yusif Küseyr oğlu türbəsində belə bir fraqmentə rast gəlinməyə də Möminə xatın türbəsinin ornament bəzəyinə əsasən demək olar ki, bu epiqrafik motiv

ümumislam mədəniyyəti tərkibində özünə məxsus yer tutan Naxçıvan memarlıq abidələri üçün xarakterik haldır. Möminə xatın türbəsinin üzərində bu üsulla çoxlu sayda kitabə - "Allah" kəlməsi həkk edilmiş və abidənin həndəsi bəzəyi ilə üzvi surətdə əlaqələndirilmiş, onun tərkib hissəsinə, əsas ünsürünə çevrilmişdir.

Türbənin ətrafında aşkar olunan digər kitabə qalıqlarının əksəriyyəti gəc məhlulu və bişmiş kərpiclə kufi xətti ilə hazırlanmış kitabə fraqmentlərindən ibarətdir. Əldə edilən bu materiallar təsdiq edir ki, Nuh türbəsinin kitabələri də Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus XII əsr abidələrində olduğu kimi bişmiş kərpic və gəc məhlulu ilə yerinə yetirilmişdir. Bu kitabə fraqmentləri çox kiçik, əsasən bir və ya iki hərfdən ibarət olduqları üçün onların oxunması mümkün deyildir. Yalnız bir ədəd kitabə qalığında gəlib çatan hərflərə əsasən orada "bənna" (?) sözünün yazılması müəyyən edilmişdir.

Türbəyə aid kitabə fraqmentləri ilə Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbəsinin kitabələrinin ətraflı müqayisəsinə əsasən deyə bilərik ki, Əcəmi barmaqlarının məhsulu olan abidələr, xüsusilə Möminə xatın türbəsinin üzərindəki kitabələr daha mükəmməldir və kufi xəttinin inkişaf etmiş mərhələsinə aiddirlər. Ancaq Nuh türbəsindən əldə olunan kitabə fraqmentləri onlara nisbətən sadədir və kufi xəttin epiqrafikada tətbiqinin bir az əvvəlki dövrlərinə aiddir. Digər abidələrlə paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisə edərək bu kitabələri təxminən XII yüzilliyin ortalarına aid etmək olar.

Bütün bunlara, o cümlədən abidənin inşasında istifadə olunan inşaat materiallarına, yan üzlərinin bəzədilməsində tətbiq edilən ornament - naxışlara, burada işlədilən kaşı nümunələrinə və tapılan kitabə fraqmentlərinin təhlilinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, türbə Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsusdur və bu məktəbin çiçəklənmə prosesi ke-

çirdiyi, Azərbaycanın aparıcı memarlıq məktəbinə çevrildiyi XII yüzilliyin ortalarında inşa edilmişdir.

Gülüstan türbəsi

Azərbaycan memarlığı Naxçıvan məktəbinin möhtəşəm nümunələrindən biri də Culfa rayonunun Gülüstan kəndindən təxminən 1 km şərqdə inşa edilən Gülüstan türbəsidir (şəkil 45). Xalq arasında “Gülüstan türbəsi” adlandırılan, orta əsr mənbələrində isə bəzən “Kəsik günbəz” kimi xatırlanan, memarlıq – konstruktiv quruluşuna görə Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın türbə tipli digər memarlıq abidələrindən fərqlənən Gülüstan türbəsi orta əsr Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Bizə məlum olan orta əsr qaynaqlarında türbə haqqında kiçik də olsa məlumatlara rast gəlirik. “Çaldıran səfəri ruznaməsində” osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən Naxçıvan haqqında bəhs edilərkən Kəsik günbəzin – Gülüstan türbəsinin də adına rast gəlinir (Karagöz H., 2001, s. 14; Kırzioğlu F., 1993, s. 108).

XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində də Kəsik günbəzin – Gülüstan türbəsinin adı çəkilir. Görkəmli türk alimi, sənətsünas Oktay Aslanapaanın fikrincə, Evliya Çələbi öz “Səyahətnamə”sində “Kəsik günbəz” adlı yeri təsvir edərkən məhz Gülüstan türbəsinə nəzərdə tutmuşdur (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 127). Türkiyənin tanınmış alimlərindən Fəxrəddin Kırzioğlu (Kırzioğlu F., 1993, s. 108) və Turqay Yazar da Kəsik günbəzin Gülüstan türbəsi olması fikrindədir (Yazar T., 2007, s. 109).

Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən gözəl nümunələrindən sayılan, Azərbaycanın qülləvari türbələri sırasına daxil olan Gülüstan türbəsi iki hissədən – sərdabə və türbədən ibarətdir. Sərdabənin divarları dörd cərgə düzölmüş daş divarlardan hö-

rülmüş və quruluşu etibarilə düzgün olmayan çoxbucaqlı əmələ gətirir. Ancaq digər türbələrdə sərdabə hissə yerin altında yerləşdirildiyi halda, burada sərdabə yerin səthindən yuxarıda inşa olunmuşdur. Türbənin aşağı hissəsini təşkil edən, yonulmuş daşdan tikilmiş kürsülük xaricdən kəsik piramida, daxildən silindirik quruluşa malikdir. Yuxarı hissə isə on iki üzülük qüllədən ibarətdir. Türbənin yuxarı kamerası planda diametri 4.6 m olan düzgün çevrədir. Onun divarları gəclə süvanmışdır, yuxarı getdikcə tədricən ellips şəkilli günbəzə çevrilir (Məmmədzadə K., 1978, s. 49).

Qüllənin bütün üzvlərində yaradılan tağçaların içərisi çox incə şəkildə işlənmiş naxış və ornamentlərlə doldurulmuşdur. Türbənin daş üzərində oyulmuş ornamentləri zənginliyi, incəliyi, zərifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir və demək olar ki, bu cəhətdən digər abidələri geridə qoyur. Abidəni inşa edən memar ornamentlər üzərində işləyərkən onları tağçalarda elə yerləşdirmişdir ki, onu seyr edənlər həmişə qonşu səthlərdə müxtəlif biçimli ornamentlər görür. Yüksək sənətkarlıqla işlənmiş ornamentlərin tağçalarda təkrarı ancaq yaxından baxarkən hissə edilir. Bu naxış və ornamentləri ancaq Naxçıvan şəhərində 1186-cı ildə Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilmiş Möminə xatın türbəsinin ornamentləri ilə müqayisə etmək olar. Türbənin səthlərini örtən həndəsi ornamentlər, şəkilləri etibarilə Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əsərlərində gördüyümüz həndəsi ornamentlərə yaxındır. Bu cəhət Gülüstan türbəsinə kərpic türbələrin, yəni Naxçıvan şəhərindəki abidələrin təsiri olduğunu göstərən əlavə dəlildir (Salamzadə Ə., 1958, s. 29). Akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadə türbənin ornamentlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişlər ki, buradakı ornament bəzəyinin səciyyəsinə Naxçıvandakı Möminə xatın türbəsinin ornament bəzəyinin təsirini

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

görməmək mümkün deyil (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 131). Azərbaycan xatirə memarlığının, Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən gözəl nümunələrindən olan “Gülüstan türbəsi”nin daş üzərində oyulmuş ornament bəzəkləri xronoloji cəhətdən Kiçik Asiya abidələrinin oyma daş bəzəklərindən əvvəl gəlməklə bu tip bəzəklərin ilk nümunəsi hesab olunur (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 131).

Yarandığı vaxtdan keçən müddət ərzində təbii qüvvələrin təsirindən Möminə xatın türbəsində olduğu kimi bu türbənin də üst örtüyü dağılaraq sıradan çıxmışdır. Ona görə də Gülüstan türbəsinin çadır örtüyünün piramidaya oxşar və ya konik şəkildə olması ətrafında müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Memarların bir qismi oxşar abidələrlə müqayisəsinə əsasən türbənin konik günbəzlə, başqa bir qismi isə piramidaya bənzər formada tamamlanması fikrinə daha çox üstünlük verir. Tanınmış Türkiyə alimi Oqtay Aslanapa (Aslanapa O., 1989, s. 84), sənətşünas R.Salayeva (Салаева Р., 2002, с. 33) da türbənin üst örtüyünün piramida şəklində olması fikrindədirlər.

Şübhəsiz ki, türbə inşa olunarkən üzərində onun təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi, memarı və s. haqqında müfəssəl məlumat verən epigrafiq sənəd – kitabə olmuşdur. Bunu türbənin şimala baxan üzündə olan qapı yerinin çatma tağla tamamlanan hissəsində qalan kitabə izləri də təsdiq edir. Ancaq təəssüf ki, bu kitabə zaman keçdikcə dağılmışdır. Ona görə də türbənin inşa tarixi haqqında dəqiq fikir söyləmək çətindir. Ancaq digər abidələrlə oxşar cəhətlərinə əsasən müqayisə edərək, xüsusilə hündəsi naxışlarının təhlilinə əsaslanaraq türbənin XII yüzillikdə inşa olunmasını söyləmək olar.

Hazırkı vəziyyətdə türbənin sərdabə hissəsində qəbir izi və qəbirüstü abidə qalmamışdır. Ancaq memarlıq ədəbiyyatının və bu tipli digər abidələrin də təsdiq etdiyi kimi sərdabələr dəfn yeri kimi nəzərdə tutulduğundan burada da kiminsə dəfn

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

olunduğu şübhəsizdir. Türk səyyahı Evliya Çələbinin məlumatına əsasən ehtimal etmək olar ki, XII yüzillikdə simvolik şəkildə inşa olunmuş bu türbənin sərdabəsində sonralar – XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Hüseyn Baykaranın oğlu Bahadır Şəfad dəfn olunmuşdur (Çələbi E., 1997, s.14).

Zaman keçdikcə ciddi aşınmalara və dağıntılara məruz qalan Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 7 oktyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Xaraba Gilan türbəsi

Orta əsrlər zamanı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan yaşayış məskənlərindən biri də Kiran şəhəri olmuşdur. Bu şəhərin xarabalıqları hazırda Ordubad rayonunun, bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən böyük çaylarından olan Gilançayın sol sahilində, Naxçıvan-Ordubad şose yolunun şimal tərəfində qalmaqdadır. Hazırda yerli əhali tərəfindən Xaraba-Gilan şəhər yeri kimi tanınan Kiran şəhərinin xarabalıqlarında 1979-cu ilin noyabr ayında təsadüfən bir sərdabə aşkar olunmuşdur.

Sərdabə və ətrafında 1980-ci ildən etibarən arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, abidə qülləvari türbələr tipinə aid olmaqla iki hissədən ibarət olmuşdur: Yuxarı hissə - türbə səkkizguşəli olmaqla kvadrat formalı bişmiş kərpiclərdən inşa olunmuşdur (şəkil 46). Türbənin ancaq cənub-qərb divarında bir sahədə 80 sm ucalığında divar qalığı qalmışdır. Türbə ətrafında əldə olunan arxeoloji materiallara əsasən demək olar ki, türbənin bütün tağları üzərində müxtəlif ornamentlər olan bloklarla üzənmişdir (Ибрагимов Б., 1984, с. 87-88). Abidənin aşağı, sərdabə hissəsi isə xaricdən kvadrat, daxildən planda səkkizguşəli formada olmuşdur.

AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli memar C.Qiyasinin fikrincə Xaraba Gilan türbəsinin ümumi kompozisiyası mərkəzi Azərbaycanın XII əsr türbələri, xüsusilə 1148-ci ildə Marağada inşa edilmiş Qırmızı Günbəd türbəsi ilə bir üslubda olmuşdur (Qiyasi C., 1991, s. 91). Çox təəssüflər olsun ki, sərdabənin və ya bütövlükdə türbənin üzərində inşaat kitabəsi gəlib çatmamışdır. Bu səbəbdən də türbənin inşa tarixi haqqında konkret fikir söyləmək mümkün deyildir. Ona görə də C.Qiyasi türbənin, xüsusilə sərdabənin memarlıq xüsusiyyətlərini, həmçinin sərdabə ətrafında arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş memarlıq bəzəyi ünsürlərini, kufi xətti ilə yazılmış kitabə fraqmentlərini təhlil edərək Gilan türbəsinin XII yüzilliyin son çərçivəsində inşa edilməsi fikrinə gəlmişdir (Qiyasi C., 1991, s. 91).

“Xaraba Gilan” arxeoloji ekspedisiyasının üzvü, arxeoloq B. İbrahimov tədqiqatlar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələrini, xüsusilə üzlük blokları üzərindəki ornamentləri təhlil edərək belə bir fikrə gəlmişdir ki, bu ornamentlər Yusif Küseyr oğlu türbəsinin şimal tağındakı ornamentləri tam təkrar edir və ancaq blokların böyüklüyü ilə fərqlənir. Ümumiyyətlə arxeoloq alim Xaraba Gilan türbəsi ətrafından aşkar olunan arxeoloji materialları, xüsusilə memarlıq ünsürlərini, qeyd olunan üzlük bloklar üzərindəki ornamentləri, kitabə fraqmentlərini (şəkil 47-48), Əcəmi Naxçıvanının Naxçıvan şəhərində ucaldığı Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbəsinin ornament və kitabələri ilə müqayisəli təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Xaraba Gilan türbəsi də bu abidələr kimi Əcəmi Naxçıvani əməyinin məhsuludur. Alimin fikrincə bu türbə 1162-ci ilə aid olan Yusif Küseyr oğlu türbəsi ilə inşası 1186-cı ildə başa çatan Möminə xatın türbəsinin tikilməsi arasındakı zaman çərçivəsində, XII yüzilliyin 80-ci illərində inşa edilmişdir. Beləliklə, həmin iki türbənin inşası arasında 25 illik fasilə olmamışdır (Ибрагимов Б., 1984, с. 90-91).

Qarabağlar Türbə Kompleksi

Naxçıvan bölgəsində zəmanəmizədək gəlib çatan möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri də Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki türbə kompleksidir (şəkil 49). Kompleks bir türbə və qoşa minarəli baştağdan ibarətdir. Zamanın sınaqlarına, təbii qüvvələrin təsirinə mətanətlə dözsə də on iki yarım slindir bir-birinə birləşdirilməsi yolu ilə yaradılan türbə və qoşa minarələr müəyyən dağınıya məruz qalmış, yuxarı hissələri tamamilə uçulmuş, üstlərində olan və abidələr haqqında ən dəqiq məlumatları özündə əks etdirən kitabələrin çox hissəsi ovulub tökülmüşdür (Səfərov F., 1993, s. 61-63).

Ancaq kompleksə daxil olan qoşa minarəli baştağın üzərində çox hissəsi dağılmış kitabə qalmışdır (şəkil 50). Müxtəlif vaxtlarda tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmiş həmin kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Bu imarətin tikilməsini ... Cahən Qudi xatın əmr etdi”. Fəzlullah Rəşidəddinin (XIII-XIV əsrlər) yazdığına görə Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin banisi Hülakü xanın arvadlarından birinin adı Qutuy xatın olmuşdur (Рашидаддин Ф., 1957, с. 16). Sarayda böyük nüfuza malik olan Qutuy xatın ağı və bacarığı sayəsində oğlu Sultan Əhmədini iki il iki ay on üç gün davam edən hakimiyyəti dövründə (1282-1284-cü illər) dövlətin idarə olunmasında iştirak etmişdir (Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, 1984, s. 18; Рашидаддин Ф., 1957, с. 104). Fikrimizcə, kitabədə adı çəkilən Qudi xatın mənbələrdə Quti və ya Qutuy xatın şəklində xatırlanan qadınla eyni adamdır.

Kitabədə tarix qalmamışdır. Ancaq minarələri tədqiq edən memarlar onların XII əsrdə inşa edilməsi fikrindədirlər (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 140). Hətta bu minarələrin görkəmli memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilməsini ehtimal edənlər də vardır. Akademik Ə.Salamzadə və sənətsü-

naslıq doktoru K.Məmmədžadəninin fikrincə, bu minarələri birləşdirən baştağ isə sonralar, XIV əsrdə tikilmişdir (Salamzadə Ə., Məmmədžadə K., 1985, s. 140). Bu fikri baştağın üzərindəki kitabədə Hülakü xanın arvadı Qudi xatının adının qeyd edilməsi də təsdiq edir (Priyev V., 2004, s. 67). Qudi xatının adının üzərində qeyd edilməsinə əsasən aydın olur ki, qoşa minarələri birləşdirən baştağ həmin qadının yaşının qocalıq dövrünə təsadüf edən XIV əsrin I yarısında inşa edilmişdir.

Qarabağlar Türbə Kompleksinin əsasını təşkil edən türbə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində öz gözəlliyi ilə seçilir və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. On iki yarım silindirin birləşdirilməsindən əmələ gətirilən, diametri 10 metrə yaxın, hazırkı vəziyyətdə hündürlüyü 16 metr olan Qarabağlar türbəsinin digər oxşar xatirə tikintilərindən əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri də onun 4 ədəd baştağının olmasıdır. Coğrafi baxımdan cəhətlərə - şimala, cənuba, şərqə və qərbə istiqamətlənmiş bu baştağların hansı məqsədlə yaradılması elmdə hələlik tam aydınlaşdırılmamışdır. Bu haqda tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. İ.Şəblikinin fikrincə, bu girişlər coğrafi cəhətləri göstərmək məqsədilə yaradılmışdır (Шеблыкин И., 1943, с. 63). 1926-cı ildə türbəni tədqiq edən İsa Əzimbəyov isə bu baştağlar – girişlər haqqında yazır: “müsəlmanlar inanırlar ki, insan dörd ünsürdən yaradılmışdır: 1. Su, 2. Atəş, 3. Torpaq, 4. Külək. Bunun şərəfinə isə türbədə dörd baş giriş yaradılmışdır” (Азимбеков И., 1929, с. 305). Alim elə oradaca fikrinə davam edərək göstərir ki, bəzi tədqiqatçılar isə bu dörd girişi Məhəmməd peyğəmbərdən sonra xilafətə başçılıq etmiş ilk dörd xəlifənin (Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli) şərəfinə hazırlanması fikrindədirlər (Азимбеков И., 1929, с. 305). Akademik Ə.Salamzadə və sənəşünaslıq doktoru K.Məmmədžadə bu baştağların cəhətlərə istiqamətlənməsi fikrindədirlər (Salamzadə Ə., Məmmədžadə K., 1985, s. 147). Bizcə, türbənin inşası zamanı memarın gövdədə

dörd baştağ qoyması məsələsində memarlardan İ.Şəblikin, Ə.Salamzadə və K.Məmmədžadəninin fikirləri daha inandırıcıdır.

Qarabağlar türbəsinin də üzərində inşa edildiyi zaman çoxlu kitabələr yazılmışdır. Ancaq bu kitabələr zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən güclü şəkildə aşınmaya məruz qalmış, çox hissəsi məhv olmuşdur. Türbənin səthi bütünlüklə həndəsi ornamentləri xatırladan kufi və nəsx xətlili kitabələr ilə bəzədilmişdir. Bu kitabələrin hamısı Quran ayələri və dini xarakterli kəlamlardır. Türbənin gövdəsindəki kitabələrin yazılmasında firuzəyi kaşılı və qırmızı rəngli kərpiclərdən istifadə edilmişdir. Kərpiclər 1322-ci ildə inşa edilmiş Bərdə türbəsinə olduğu kimi şaquli və üfüqi istiqamətdə hörülmüş və ərəb dilində kitabələr əmələ gətirilmişdir. Abidənin gövdəsində yaradılan iri həcmli rombların içərisində kufi xəttlə yerinə yetirilmiş və dəfələrlə təkrarlanan kitabələrin (şəkil 51) mətni belədir: “Allahdan başqa Allah yoxdur. Məhəmməd – Allahın ona salavatı olsun – Allahın elçisidir”.

Türbənin üzərində yazılan kitabələrdən biri də baştağların dördünün də baş tərəfində yazılmış kitabələrdir. Hər dörd kitabənin mətni Qurani-Kərimin XL surəsinin 16-cı ayəsinin son hissəsindən ibarətdir. Tərcüməsi belədir: “(Allah buyuracaq:) “Bu gün hökm kimindir?” (Heç kəsin qımıldanmağa belə cürəti çatmadığından Allah özü cavab verəcəkdir:) “Bir olan (heç bir şəriki, bənzəri olmayan), qəhr edən (qadir) Allahındır!”” (Qurani-Kərim, 2007, s. 467).

Türbənin yuxarisında – frizdə nəsx xətti ilə yazılmış kitabənin çox hissəsi zaman keçdikcə aşınaraq məhv olmuşdur. Ancaq kitabədə qalan bəzi sözlərin köməyi ilə onun mətnini bərpa etmək mümkün olmuşdur: orada Qurani-Kərimin 67-ci (əl-Mülk) surəsindən I - VI ayələr yazılmışdır (Qurani-Kərim, 2007, s. 561).

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Kərimzadə türbənin cənub portalının baş tərəfində qalmış kitabənin izlərinə əsasən müəyyən

etmişdir ki, abidə Bərdə türbəsinin memarı olan naxçıvanlı Əyyub əl-Hafiz oğlu Əhmədindir. (Kərimzadə S., 1969, s. 75). Alim həmçinin abidəni Azərbaycanın başqa memarlıq abidələri ilə müqayisə edərək onun Hülakü hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın zamanında (1316-1335-ci illər), 1332-1337-ci illər arasında inşa edildiyi nəticəsinə gəlmişdir (Kərimzadə S., 1969, s. 77). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının 1980-ci ildə nəşr olunmuş IV cildində (ASE, IV cild, 1980, s. 255) də bu fikri qeyd olunmuşdur.

Bu fikri bəzi qaynaqlarda verilən məlumatlar da təsdiq edir. 1836-cı ilə aid olan rus dilli bir mənbədə qeyd edilir ki, türbə üzərində onun Bahadır xan tərəfindən inşa etdirdiyini göstərən kitabə olmuşdur (Обозрение..., 1836, с. 337). Mənbədə adı qeyd olunan Bahadır xan 1316-1335-ci illərdə Hülakülər dövlətini idarə etmiş Əbu Səid Bahadır xandır. Fikrimizcə, mənbənin məlumatında yalnışlıq da vardır. Bizcə, abidə Əbu Səid Bahadır xan tərəfindən deyil, onun zamanında inşa edilmişdir. Ancaq bu kitabə zamanəmizədək keçən müddət ərzində məhv olmuş, indiyədək gəlib çatmamışdır.

Türbənin memarlıq xüsusiyyətləri, kitabələrinin yerinə yetirilməsi texnikası, oxşarlığı və s. əlamətləri göstərir ki, abidə həqiqətən Bərdə türbəsinin memarı Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani tərəfindən XIV əsrin I yarısında inşa edilmişdir. Daha möhtəşəm olması, yetkinliyi, əzəməti, bədii memarlıq cəhətdən gözəlliyi və digər xüsusiyyətlərinə əsasən ehtimal etmək olar ki, Qarabağlar türbəsi Bərdə türbəsinin inşasının başa çatdığı 1322-ci ildən sonrakı dövrdə, memarın yaşının və sənətinin kamillik çağlarında, ehtimal ki, XIV yüzilliyin 30-cu illərində yaradılmışdır.

Qarabağlar Türbə Kompleksi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 4 iyul 2016-cı ildə imzaladığı Sərəncama əsasən bərpa olunmaqdadır.

Əlincəçay Xanəqahı

Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan möhtəşəm memarlıq nümunələri içərisində xanəqahlar da vardır. Belə xanəqahlardan biri Əlincəçay sahilindəki xanəqah kompleksidir. Culfa rayonunun Xanəqah kəndindən təxminən 1 km aralı, şimal-şərq tərəfdə yerləşən xanəqah kompleksi türbə, məscid və s. tikililərdən ibarətdir (şəkil 52). Hazırda yerli əhali tərəfindən hörmətlə ziyarət edilən xanəqah kompleksi son yüzillikdə baxımsız qaldığından bir sıra binalar məhv olmuş, bəzi tikintilər yarımçıq vəziyyətə düşmüşdür. Aparılan bərpa işləri isə tələsik və keyfiyyətsiz yerinə yetirildiyindən xanəqah son illərdə yenidən əsaslı şəkildə bərpa edilmişdir. Kompleksdən zamanəmizədək ancaq türbə, məscid və bəzi tikililərin qalıqları gəlib çatmışdır. Kompleksdə vaxtilə çoxlu kitabələr olmuş, ancaq zaman keçdikcə onların müəyyən hissəsi məhv olmuş, bu günədək bir neçəsi gəlib çatmışdır.

Burada qeydə alınan ən qədim kitabə kompleksin əsasını təşkil edən türbənin cənub tərəfdən olan giriş qapısının baş tərəfində qoyulan kitabədir. Səkkiz sətirdə nəsx xətti ilə ərəb dilində həkk edilən kitabənin (şəkil 53) mətninin tərcüməsi belədir: «Bu müqəddəs, mübarək türbənin tikilməsinə öz xüsusi malı hesabına əmir, isfəhsalar (baş komandan), hörmətli, qüdrətli, böyük alim, adil, dinin və dövlətin xoşbəxtliyi, islam və müsəlmanların gözəlliyi, hökmdarların və sultanların qılıncı, hər iki müqəddəs yerin (Məkkə və Mədinə şəhərlərinin) şöhrəti, Həccə gedən zəvvarın və iki müqəddəs, mübarək məkanın dayağı Uluğ Qutluğ Lələ bəy – Allah onun kölgəsini əsirgəməsin – əmr etdi. Bu imarətin memarı hörmətli və alicənab Xacə Cəmaləddindir...» (Heйmat M., 2001, с. 60-61).

Türbənin içərisində, cənub divarda, giriş qapısının sağ və sol tərəflərində 2 ədəd mehrab vardır. Sütun, tağ, haşiyə və s.

memarlıq ünsürləri ilə zəngin olan mehrablarnın üstü Quran ayələri, dini xarakterli kəlamlar və ornamentlərlə gözəl bəzədilmişdir. Türbənin daxilində bir qəbir vardır. Üstündə mənsubiyyətini bildirən kitabə olmadığı üçün qəbrin haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Qəbirdə kimin dəfn edilməsi haqda əlimizdə dəyərli elmi-tarixi fakt olmasa da yerli əhali arasında belə bir fikir vardır ki, həmin qəbirdə XIV əsrdən etibarən Azərbaycanda geniş yayılan Hürufilik təliminin banisi, görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimi dəfn edilmişdir.

Bir sıra orta əsr müəllifləri və müasir tədqiqatçılar F.Nəiminin 1394-cü ildə Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən Naxçıvanda və ya Əlincədə qətlə yetirilməsini birmənalı şəkildə təsdiq edirlər (Musəvi T., 1969; Rəhimov Ə., 1975, s. 92; Сеидзаде А., 1947, с. 282). Bu fikri Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, Cənubi Azərbaycanlı alim Məhəmmədəli Tərbiyyət də təsdiq edir (Tərbiyyət M., 1987, s. 246).

Xanəgah yerli əhali arasında sadəcə olaraq “Şıx” və ya bütövlükdə “Şeyx Xorasan” adlanır. Bu haqda abidəni tədqiq edən bir çox tədqiqatçılar da öz əsərlərində məlumat vermişlər (Musəvi T., 1969; Алекперов А., 1960, с. 246; Бретаницкий Л., 1966, с. 120; Алескерзаде А., 1947, с. 169; Керимзаде С., 1970, с. 15). Bəzi tədqiqatçılar bu sözün əslində «Şeyx Xurasan» (“Günəşə oxşar”, “Nurani Şeyx”) olduğunu və F.Nəiminin ləqəblərindən olduğu fikrini irəli sürürlər (Ciddi H., Seyfəddini M., 1984). Fikrimizcə, “Şeyx Xorasan” sözünü F.Nəiminin anadan olduğu və təhsil aldığı yerin adı ilə də izah etmək olar. Orta əsr qaynaqlarında F.Nəiminin Təbriz, Şiraz, Astrabad və Məşhəddə doğulduğu haqqında fikirlər vardır. Görünür, F.Nəimi hələ erkən vaxtlardan sufizmin mərkəzinə çevrilmiş Xorasan vilayətinin Məşhəd şəhərində təhsil alaraq kamilləşmiş, sufizm ideyalarını mənimsəmiş və öz ideyalarını

yaymaq üçün Azərbaycana gəlmişdir. Teymurilər tərəfindən təqib olunduğundan Naxçıvana qaçmış, orada Miranşah tərəfindən tutularaq Əlincədə edam edilmişdir. Tərəfdarları isə onun cənazəsini Əlincəqalanın yaxınlığında dəfn edərək qəbrini ziyarətgaha çevirmişlər. Yerli əhali isə qəbri onun gəlmiş yerin adı ilə “Xorasanlı Şeyxin qəbri”, “Xorasandan gəlmiş Şeyxin qəbri” kimi tanımışdır. Sonralar isə bu ad dəyişilərək “Şeyx Xorasan” şəklinə düşmüşdür.

Xanəgah kompleksinə daxil olan əsas türbəyə bitişik, cənub tərəfdə inşa edilmiş türbə-məscidin də üzərində iri həcmli daşa həkk edilmiş kitabə vardır (şəkil 54). Ərəb dilində iki sətirdə incə və gözəl xətlə həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Bu məqbərə mükəmməl, kamil, fəzilət sahibi alim, şeyx, hacıların və hər iki müqəddəs yerin (Məkkə və Mədinə şəhərlərinin) iftixarı, xalqlar içərisindəki tayfaların mürşidi, Allahı tanıyanların şeyxi Hacı Lələ Məlikindir. Tikinti kəramətli, əzəmətli xatın Həvva Bədr Bikə xatının – onun isməti artıq olsun – səyi ilə doqquz yüz birinci ildə (21.9.1495 – 8.9.1496-cı il) tamam oldu” (Heymar M., 2001, с. 70; Сафаров Ф., 1987, с. 118).

Xanəgah uzun illər baxımsız qalmış, Sovet hakimiyyəti illərində aparılan bərpa işləri keyfiyyətsiz olduğundan güclü aşınmalara və dağıntılara məruz qalmışdır. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun dəstəyi ilə kompleks yüksək səviyyədə bərpa olunmuş, ətrafı abadlaşdırılmış, oraya gedən yol asfaltlanmış və əhalinin, bölgəyə gələn qonaqların ziyarət yerinə çevrilmişdir.

Azadkənd minarəsi

Vaxtilə Naxçıvan bölgəsində yaradılan möhtəşəm memarlıq nümunələrindən biri də Azadkənd minarəsidir. Hazırda inziba-

ti-ərazi bölgüsü cəhətdən Ordubad rayonuna daxil olan Azadkənddə orta əsrlər zamanı inşa edilmiş minarə haqqında ilk məlumat rus şərqşünas və diplomatı N.V.Xanikovun “Qafqazın müsəlman kitabələrinə dair memuar” adlı məqaləsində rast gəlinir. XIX yüzilliyin ortalarında abidəni tədqiq etmiş şərqşünas abidənin üzərindəki kitabəni tədqiq edərək onun naxçıvanlı memar Şeyx Cühənnah oğlu tərəfindən inşa edilməsini müəyyən etmiş və onun inşa tarixini hicri VI əsrə aid etmişdir (Khanykoff M., 1862, s. 70).

Bu minarə haqqında 1927-ci ildə Naxçıvanda ezamiyyətdə olarkən Azadkənddə də olmuş rus alimi V.M.Sisoyev də məlumat vermişdir. Ancaq V.M.Sisoyev kənddə olarkən minarə yarım dağılmış vəziyyətdə olmuşdur. Alim yazır ki, kəndin cənub-şərq tərəfində bir həyətdə kiçik qüllə vardır. Yerli əhali arasında o “minarə” adı ilə məlumdur. O dairəvi qüllə formasındadır, gövdəsinin uzunluğu 16 metrdir. Alimin yazdığına görə abidənin yuxarı hissəsi yaşıl və qara rəngli kərpiclərlə dama şəklində hörülmüş, Bərdə türbəsində olduğu kimi ərəb əlifbası ilə “Allah” sözü yaradılmışdır (Сысоев В., 1929, с. 197). V.M.Sisoyev həmin vaxt hündürlüyü 6 metr olan minarənin inşa tarixini N.V.Xanikov kimi hicri VI əsrə deyil, oxşar xüsusiyyətlərinə əsasən Bərdə (1322-ci il) və Qarabağlar (XIV yüzilliyin 30-cu illəri) türbələri ilə bir dövrə - hicri VIII yüzilliyə (miladi ilə XIV yüzilliyə) aid edir (Сысоев В., 1929, с. 197). Bir sıra tarixi faktlara söykənərək bu haqda V.M.Sisoyevin fikri ilə razılaşmaq olar.

Vaxtilə minarənin ətrafında inşa olunan məscidin (Сысоев В., 1929, с. 197), karvansaranın (İsayev E., 2012, s. 114) və başqa tikintilərin qalıqlarına əsasən demək olar ki, bu ərazidə böyük bir memarlıq kompleksi olmuşdur. Çox təəssüflər olsun ki, bu memarlıq kompleksi zaman keçdikcə tamamilə dağılaraq məhv olmuşdur. Ondan indiyədək ancaq Azadkəndin cənub-

şərq tərəfində, yerli əhali arasında “Minar dibi” adlanan yerdə vaxtilə kompleksin əsasını təşkil edən minarənin kiçik bir qalığı (şəkil 55) qalmışdır. Bu qalıqdan görünür ki, minarənin içərisində yuxarıya çıxmaq üçün dolama pilləkən olmuşdur.

Əmirxan türbəsi

Culfa rayonun Xanəgah kəndində zəmanəmizədək gəlib çatan memarlıq abidələrindən biri də Əmirxan türbəsidir. Əlin-cəqalanın yerləşdiyi Əlincə dağının şərq yamacında XV yüzillikdə inşa edilmiş türbə zaman keçdikcə yağış və qar sularının yuyub gətirdiyi lillə dolmuş və demək olar ki, torpağın altında qalmışdı. Abidə 1978-ci ildə ərazidə təsərrüfat işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuş, içərisi və ətrafi torpaqdan təmizlənmişdir. Abidə kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa demək olar ki, tamamilə salamat vəziyyətdə qalmışdır (şəkil 56).

Bina planda dördbucaqlı formasındadır. Üstü iri həcmli günbəzlə örtülmüşdür. Elə abidənin əhəmiyyətli hissəsi də qırılmaz rəngli bişmiş kərpicdən inşa edilmiş bu günbəzli örtmədir. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbinə mənsub usta tərəfindən inşa edilmiş abidənin kvadrat əsasdan günbəzə keçid sistemi çox yüksək səviyyədə həll olunmuş, bu zaman memarın yüksək sənətkarlığı və məharəti özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Memar bunu künc trompları vasitəsi ilə həll etməklə, bu adi künc trompların daxili quruluşunun mükəmməl formasına nail ola bilmişdir. Trompları birləşdirən yelkənlər müəllif tərəfindən olduqca orijinal halda – stalaktitə bənzər həll olunmuşdur. Abidəni memarlıq baxımından tədqiq edən akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K. Məmmədzadə onu dərvişlərin yaşayış binası - təkyə adlandırmış və XIV əsrdə inşa edilməsi qənaətinə gəlmişlər (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 203-204).

Kompleksin ətrafı təmizlənərkən türbənin inşası haqqında məlumat verən və tarixi baxımdan çox qiymətli olan bir ədəd kitabə (83x41x7 sm) də aşkar olunmuşdur. Ancaq kitabə əvvəlki yerinə, yəni giriş qapısının baş tərəfinə qoyulmamış, türbənin içərisində saxlanılmışdır. Bozumlu rəngli daşa həkk edilən kitabə nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Ancaq aşağı hissədə müəyyən dağıntılar olduğu üçün kitabənin axırıncı sətirini tam oxumaq mümkün olmamışdır. Süls elementli nəsx xətti ilə həkk edilmiş kitabənin salamat qalan hissəsinin (şəkil 57) mətninin tərcüməsi belədir: “Bu şərəfli günbəzin bina olunmasına mərhum, xoşbəxt şəhid, Əmir Seyyid Əhməd əl-Oğulşaminin oğlu, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd vəfat etmiş oğlu Əmirxan üçün ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadur xan zamanında - Allah onun hökmranlığını əbədi etsin - əmr etmişdir. Adı qeyd edilən bani (günbəzi tikdirən Hacı Məhəmməd - H.S.) dəvət edən məqbərəyə üç vəqf etmişdir: əkilmiş yer ... bu dəfn yeri olan günbəzə ildə ...”

Kitabənin tarix yazılan hissəsi sınıb itdiyi üçün onun nə vaxt yazıldığı və abidənin inşa tarixini dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Ancaq mətndə əks olunan faktlara əsasən onun dövrünü təxmini də olsa müəyyənləşdirmək mümkündür. Kitabədən aydın olur ki, günbəz “ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadur xan zamanında” inşa edilmişdir. Məlumdur ki, Qaraqoyunlu hökmdarı, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cahanşah 1435-1467-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Deməli günbəz onun hakimiyyəti zamanı, qeyd olunan illər arasında inşa edilmişdir (Səfərli H., 2003 - I, s. 23-25).

Darkənd günbəzi

Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri içərisində Ordubad rayonunun Darkənd kəndində indiyədək

yarımçıq vəziyyətdə gəlib çatan türbənin özünəməxsus yeri vardır. Darkəndin cənub tərəfində yerləşən bu türbənin ətrafında qalan bəzi qalıqlarına əsasən demək olar ki, bu ərazidə daha bir türbə olmuşdur. Ancaq həmin türbə XIX yüzillikdə tamamilə dağılmışdır. Darkənd türbəsi çox da geniş tədqiq olunmamışdır. 1974-1979-cu illərdə Xaraba Gilan şəhər yerində və onun çevrəsində tədqiqatlar zamanı bu türbə də memarlıq baxımından tədqiq olunmuş, onun ətrafında isə arxeoloji kəşfiyyat və qismən qazıntı işləri aparılmışdır. Tədqiqatlar zamanı türbənin ətrafında yeni abidələr də aşkar olunmuşdur. Tipoloji xüsusiyyətlərinə görə böyük maraq doğuran, konstruksiya quruluşu etibarilə üç yaruslu tikili formasında həll edilmiş yeganə abidə hesab olunan Darkənd türbəsi kompozisiyası və dekorativ elementləri ilə fərqlənir.

Türbə bişmiş kərpicdən hörülmüş, orta hissəsi bürcvari türbələr biçimində olub, yuxarı hissədən günbəzlə tamamlanmışdır (şəkil 58). Abidənin dörd tərəfində yerləşən portallar qülləvari türbələrə xas olsa da, mərkəzi özəyə söykənən, bir növ, dayaq divarlarını xatırladan quruluşa malikdir. Türbənin üzərindəki tünd-bənövşəyi rəngli kaşı və adi bişmiş kərpicdən hörülmüş sadə naxışlar yeganə bəzək elementidir. Türbənin yeraltı sərdabə hissəsi hazırda dolmuşdur. Sərdabə səkkizbucaqlı formada olmuş, çaydaşı ilə hörülmüş, divarları içəri tərəfdən kvadrat formalı kərpiclərlə üzlənmişdir. Sərdabənin kürsülük rolunu oynayan yerüstü hissəsi iri daşlarla üzlənmişdir. Türbənin yerüstü kamerası bütün tikintini tamamlayan boyundan yastı günbəzlə ayrılmış səkkizüzlü prizmanı xatırladır.

Bu türbəni Azərbaycanın həmdövr abidələrindən fərqləndirən orijinal xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, türbənin üzləmə işində qırmızı kərpiclə yanaşı, qara kaşılı kərpiclərdən istifadə olunması, xarici günbəzin ayrı-ayrı bölmələr təşkil edən diaqonal düzümlü cərgələr formasında üzlənməsi onu başqa abidələrdən

fərqləndirən mühüm cəhətlərdir (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 165).

Üzərində kitabə olmadığından türbənin tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Lakin kompozisiya quruluşu, üzərindəki kaşı bəzəklərinin rəngi abidənin Bərdə və Qarabağlar türbələrindən daha sonra tikildiyi mülahizəsini irəli sürməyə imkan verir. Bu mülahizəyə əsasən, Darkənd türbəsini XIV əsrin axırlarında və ya XV əsrin əvvəllərində inşa edildiyi ehtimal olunur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 73).

Pir-i Süleyman xanəgahı

Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən xanəgah – türbələrdən biri də Şərur rayonunun Tənənəm kəndindəki Pir-i Süleyman adı ilə məşhur olan ziyarətəgahdır. Pir memarlıq baxımından o qədər də möhtəşəm olmayan bir binadan ibarətdir (şəkil 59). Binanın günbəzi tacvari formalı olub, dairəvi planlıdır. Vaxtı ilə abidənin giriş qapısı üzərində kitabə olsa da həmin epiqrafik sənəd zaman keçdikcə məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Binanın içərisində qəbir vardır. Pirdə əsas ziyarət obyektinə bu qəbirdir. Ancaq qəbirin və binanın üstündə epiqrafik sənəd-kitabə olmadığı üçün onların tarixi, mənsubiyyəti və təyinatı haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir.

Yaşlı əhalinin söylədiyinə görə pirin tarixi Tənənəm kəndinin tarixindən qədimdir. Pirin nə üçün “Piri-i Süleyman” adlanması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Fikrimizcə, ziyarətəgahın adındakı “Pir” sözü sufi təriqəti rəhbərlərinə verilən ən yüksək tituldur. Görünür, Süleyman sufilikdə ən yüksək məqam olan “Pir” səviyyəsinə qədər yüksəlmiş bir şəxsiyyət olmuşdur. Sufi təriqəti pirlərinə məxsus bütün keyfiyyətlər Pir Süleymana da aid olmuş və o, Tənənəm kəndi ərazisində fəaliyyət göstərən xanəgahın rəhbər şeyxi olmuşdur.

Yerli əhali içərisində bəzi adamlar “Pir Süleyman” ziyarətəgahını “Birinci Süleyman” adlandırırlar. “Pir” sözünün mənşəyi haqqında danışarkən t.e.d. M.S.Nemət yazır ki, bu istilahi türk sözü “Bir”lə bağlayırlar. Bəzi kitabələrdə və orta əsr mənbələrində bu söz “Birə” formasında işlənib. “Pir”, “Bir” və yaxud “Birə” sözü güman ki, birinci, yəni öndə gedən, mürsid mənasını bildirir (Nemət M., 1992, s. 6). Alimin sözlərinə əsasən deyə bilərik ki, Pir-i Süleymanla “Birinci Süleyman” sözləri də eyni kökdəndir və ayrı-ayrı adamlar tərəfindən müxtəlif deyiliş formasıdır. Ehtimal ki, burada hansı isə sufi təriqətinə mənsub xanəgah fəaliyyət göstərmiş, Süleyman isə həmin sufi məskəninin rəhbər şeyxlərindən olmuşdur. Müridləri və əhali arasında böyük nüfuz, hörmətə malik olan bu şeyx öldükdən sonra öz xanəgahında dəfn olunmuş, qəbri ziyarətəgaha çevrilmişdir.

Tənənəm kəndindəki bu xanəgah zamanəsinin nüfuzlu sufi mərkəzlərindən olmuşdur. O, nəinki təkcə Tənənəm kəndində, bütövlükdə Şərur bölgəsində böyük nüfuz qazanmış, zamanəsinin sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır (Səfərli F., 2003, s. 173-176). Xanəgah – türbənin üzərində epiqrafik sənəd qalmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında konkret və dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq onun ətrafında orta əsrlər dövrünə, xüsusilə XIV əsrə aid saxsı qab qırıqları və kaşı parçalarına əsasən demək olar ki, bu sufi məskəni XIV-XV əsrlərdən etibarən fəaliyyət göstərmiş, Pir-i Süleyman isə onun rəhbər şeyxlərindən olmuşdur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 399).

Pir Eyvaz türbəsi

Vaxtilə Ordubad şəhərinin cənub hissəsində, Kürdətal məscidinin qarşısında yerləşən “Pir Eyvaz qəbristanlığı”nın

şimal tərəfində bir memarlıq abidəsi olmuşdur (şəkil 60). Yerli əhali arasında “Pir Eyvaz türbəsi” adlandırılan bu abidə adından da görüldüyü kimi “Pir Eyvaz” adlı görkəmli şəxsiyyətin xatirəsinə, onun qəbri üzərində inşa etdirilibmiş. Türbə indiyədək qalmasa da biz onun quruluşu, forması və s. haqqında məlumatı vaxtilə görkəmli rus rəssamı İ.P.Şəblikin tərəfindən çəkilmiş rəsm əsərindən alırıq. İ.P.Şəblikin bu rəsm əsərini 1934-cü ildə Ordubad şəhərində olarkən çəkmişdir. Deməli, 1934-cü ildə bu abidə salamat olmuşdur. Ancaq rəsm çəkilməsindən az sonra, şəxsiyyətə pərəstiş illərində türbə dağıdılmışdır. Sonralar onun yerində, Pir Eyvazın qəbri üzərində kiçik bir tikili inşa edilmişdi. Bu tikilinin içərisində olan qəbir əhali tərəfindən ziyarət edilirdi. Keçən yüzilliyin 70-ci illərinin sonlarında Pir Eyvazın qəbri üzərində bir neçə hissəyə parçalanmış başdaşı var idi. Sementlə bir-birinə bərkidilmiş mərmər başdaşı parçalarının üzərində olan kitabə qalıqlarında sufiliklə bağlı bəzi terminlər həkk edilmişdi. Türbənin ətrafındakı “Pir Eyvaz qəbiristanlığı” bu qəbirin xatirəsinə onun ətrafında keçirilən dəfn mərasimləri hesabına yaranmışdı. Ancaq bu tikili də içərisindəki qəbirlə birlikdə 1981-ci ildə yol çəkilməsi səbəbindən ətrafdakı qəbristanlıqla birlikdə dağıdılmışdır (Caфapов Ф., 1987, c. 55).

Pir Eyvaz daşdığı “Pir” titulundan da görüldüyü kimi məşhur sufi şeyxi olmuşdur. Onun Ordubad şəhərində xanəgahı olmuş, o xanəgahında ətrafına müridlər toplamış, ideyalarını onlar vasitəsi ilə yaymışdır. Digər sufi şeyxləri kimi Pir Eyvaz da öz xanəgahında yaşamış, vəfat etdikdən sonar isə ənənəyə uyğun olaraq xanəgahı yanında – özünəməxsus torpaq sahəsində dəfn olunmuş, sonralar qəbirinin üstündə türbə inşa edilmişdir.

Bir sıra tarixi məlumatları, xüsusilə türbənin ətrafındakı qəbristanlıqda tədqiq etdiyimiz məzar kitabələrinin tarixlərini əsas götürərək abidənin inşa tarixini XVI əsrə aid etmək olar.

IV. İMAMZADƏLƏR

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində bir sıra ziyarət-gahlarda uyuyan müqəddəs şəxsiyyətlərin qəbirləri üzərində də möhtəşəm memarlıq abidələri – türbələr ucaldılmışdır. Bu abidələr əsasən yerli əhali tərəfindən “İmamzadə” kimi tanınan ziyarətgahlardan ibarətdir. Hazırda Naxçıvanda “imamzadə” adı ilə tanınan üç müqəddəs yer – ziyarətgah vardır. Yerli əhali tərəfindən birbaşa şiə imamlarının övladları ilə əlaqələndirilən bu qəbil ziyarətgahlar üzərində digər müqəddəs yerlərdən fərqli olaraq orta əsr sənətkarlarının əli ilə möhtəşəm tarix-memarlıq abidələri – türbələr ucaldılmışdır. Zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmış bu abidələrin bəziləri memarlıq baxımından qismən tədqiq edilsələr də, bütövlükdə demək olar ki, onlar lazımi səviyyədə öyrənilməmiş, dövrün tələblərinə uyğun olaraq sovet hakimiyyəti illərində diqqətdən kənar qalmışlar və hətta təqib olunmuşlar.

Əsasən oxşar memarlıq – konstruktiv quruluşa malik olan bu abidələr ərazidəki digər ziyarətgah – pirlərdən fərqli olaraq “imamzadə” adlandırılırlar. Ərəbcə “imam”, farsca “zadə” sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu söz “imam övladı”, “imam nəslindən olan” mənasını verir (Azərbaycan klassik ədəbiyyatında..., 1981, s. 82, 96; Ərəb və fars sözləri..., 1985, s. 240). El arasında yayılan fikirlərdən də görüldüyü kimi, bu komplekslərdə olan qəbirlərdə uyuyan şəxslər şiə imamlarının övladları olmuşlar.

Orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, orta əsrlər zamanı bu müqəddəs yerlərin funksiyası təkcə ziyarətgah olmaqla məhdudlaşmamış, onlar həm də ərazidə fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlərin yığıncaq, ibadət, zikir və yaşayış yeri olmuşdur. Bunu təsdiq edən əsas faktlardan biri bu abidələrin divarlarında sufiliyə aid duaların yazılmasıdır.

İmamzadə komplekslərində sufi təriqəti mənsublarının yaşamasını və fəaliyyət göstərməsini belə bir fakt da təsdiq edir ki, ərazimizdə XVII-XVIII yüzilliklərdə inşa olunmuş xanəqahlar yoxdur. Görünür, yaşamaq və ideyalarını yaymaq üçün içərisində şiə imamları ilə bağlı qəbirlər olan imamzadələrdən istifadə edən dərvişlər xanəqahlar tikməyə ehtiyac duymamış, bu səbəbdən də XVII-XVIII yüzilliklərdə ərazimizdə xanəqahlar inşa edilməmişdir. Bunun əvəzində isə imamzadələr yanında dərvişlərin yaşaması üçün təkyələr inşa edilmişdir. Zikir və ibadətlərini ziyarət obyektinə olan qəbir yerləşmiş türbədə həyata keçirən təriqət mənsubları həmin təkyələrdə gecələmişlər (Səfərli F., 2003, s. 201-203).

Naxçıvan şəhər İmamzadə kompleksi

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində “imamzadə” adı ilə tanınan ən məşhur ziyarətgahlardan biri Naxçıvan şəhərində, yerli əhali tərəfindən “İmamzadə” adlandırılan memarlıq kompleksidir (şəkil 61). Şəhərin cənub tərəfində yerləşən və əhalinin böyük ehtiram bəsləyərək ziyarətə gəldiyi bu kompleks üç binadan ibarətdir. Kompleksin əsas özəyini cənub tərəfdə yerləşən türbə təşkil edir. Aşağıdan kvadrat şəklində inşa edilən abidənin yuxarı hissəsində, silindr şəkilli gövdəsində memar çox ustalıqla qırmızı rəngli bişmiş kərpicləri üfüqi, tünd bənövşəyi rəngli kaşılı kərpicləri isə şaquli şəkildə simmetrik düzərək Bərdə türbəsində olduğu kimi xalını xatırladan bəzək ünsürü və kufi xətlə dəfəllərlə təkrarlanan epigrafik motiv – “Allah” sözünü yaratmışdır (şəkil 62).

Türbənin içərisində bir qəbir vardır. Qəbrin üstü sənduqə formasında (uzunluğu 150 sm, hündürlüyü 88 sm, eni 115 sm) düzəldilmiş, sementlə suvanmış, üstünə qara parçadan örtük salınmışdır. Şəhərin yaşlı əhalisinin söylədiyinə görə bu qəbirdə

şiələrin VIII imamı Rzanın oğlu dəfn edilmişdir. 1926-cı ildə Naxçıvanda olan rus alimi V.M.Sısoyev muxtar respublikaya səfərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi hesabatında bu imamzadədən danışarkən həmin qəbir haqqında da bəhs edir. Alim qeyd edir ki, deyilənə görə burada VIII imam Rzanın oğlu dəfn edilmişdir. Qəbrin üzərində epitafiya – məzar kitabəsi olmadığı üçün onun mənsubiyyəti, kimə aid olması haqqında dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq abidənin xalq tərəfindən “imamzadə” adlandırılmasından da görüldüyü kimi qəbirdə dəfn edilən şəxs şiə imamları ilə əlaqəlidir. Görünür ki, Abbasilər xilafəti hakimlərinin təqibləri üzündən didərgin düşmüş imam övladlarından hansı isə biri Naxçıvana gələrək orada yaşamış, əhali arasında yüksək nüfuza malik olmuşdur. Vəfatından sonra orada da dəfn edilmişdir. Yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilən həmin qəbrin üstündə sonralar türbə inşa edilmişdir.

Bu memarlıq kompleksi, o cümlədən türbə tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif vaxtlarda qismən də olsa öyrənilmişdir. Mərhum akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadə Naxçıvan imamzadəsi kompleksinin XVI-XVII əsrlərdə yaranması fikrini irəli sürürlər. Ancaq kompleksə daxil olan binaların heç birinin üzərində inşaat kitabəsi olmadığı üçün onun təyinatı və inşa tarixi haqda dəqiq fikir söyləmək çətinidir.

Keçən yüzilliyin 20-ci illərində “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin göndərişi ilə Naxçıvanda olmuş epigraf İ.Əzimbəyovun yazdığına görə türbənin şimal-qərb tərəfində nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmış kitabə olmuşdur. O, kitabənin mətnini və bəzi səhvlərlə rus dilində tərcüməsini nəşr etdirmişdir (Азимбеков И., 1929, с. 310-311). Təəssüf ki, tarixi baxımdan çox qiymətli olan bu kitabə indiyədək qalmamış, yox olmuşdur. Onun sonrakı taleyi də məlum deyildir. İ.Əzimbəyovun təqdim

etdiyi məlumata görə kitabənin mətninin tərcüməsi belə olmuşdur: “Bu imarətin bina edilməsini böyük sultan, xaqan, hörmətli əmir, ərəb və əcəmlərin hakimi, sultan Əbu Müzəffər şah Təhmasib Bahadur xanın hakimiyyəti zamanında mərhum, günahları bağışlanmış Hacı Fulad bəyin oğlu, zamanənin xeyrixahı Həzrət Rufai bəy əmr etmişdir”.

Kitabədə tarix qeyd olunmamışdır. Ancaq orada qeyd olunan “Əbu Müzəffər şah Təhmasib Bahadur xanın hakimiyyəti zamanında” sözlərinə əsasən inşa ili dəqiq olmasa da abidənin tarixini təxmini müəyyənləşdirmək mümkündür. Kitabədə adı qeyd edilən Əbu Müzəffər şah Təhmasib Bahadur xan Səfəvi şahı Sultan Hüseyin oğludur. Tarixdə II şah Təhmasib adı ilə tanınan bu adam 1722-1732-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Kitabədə abidənin onun zamanında tikilməsini qeyd edən xəttat bu vasitə ilə abidənin inşa tarixini çatdırmışdır. Deməli türbə XVIII əsrin 20-ci illərində inşa edilmişdir. XIX əsrin ortalarında Naxçıvanda olmuş rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikov da türbəni Səfəvi şahı II Təhmasibin dövrünə aid edir (Выдержки из..., 1862, с. 15). Yəqin ki, N.V.Xanikov haqqında bəhs edilən kitabəni görmüş və bu fikri də ona əsasən söyləmişdir.

Bu türbəyə bitişərək nisbətən böyük həcmə malik və qərbdən giriş qapısı olan bina kompleksin mərkəzi hissəsini təşkil edir. V.M.Sısoyevin yazdığına görə kompleksin bu hissəsi Naxçıvan xanlarının məqbərəsi hesab edilirmiş. Alimin şəhadətinə görə burada Abbasqulu xanın hicri 1337-ci il tarixdə (1918-ci il) vəfat etmiş oğlu Mustafaqulu xan Naxçıvanskiinin qəbri var imiş. Ancaq bu və orada olan digər qəbirlər zaman keçdikcə dağılmış və məhv olmuşlar.

Kompleksdən azca aralı, şimal tərəfdə başqa bir türbə vardır. Bişmiş kərpiclə inşa edilən bu türbə aşağıdan kvadrat şəkilli götürülərək üstü günbəzlə örtülmüşdür. Haqqında bəhs edilən abidələr ilə müqayisədə bu türbə nisbətən yaxşı vəziyyətdə

qalmışdır. Ancaq onun içərisində qəbir və abidənin üzərində kitabə yoxdur.

İmamzadə kompleksi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin diqqət və qayğısı sayəsində yüksək səviyədə bərpa olunmuş və əhalinin ixtiyarına verilmişdir.

Nehrəm imamzadəsi

Naxçıvan bölgəsində zamanəmizədək gəlib çatmış məşhur ziyarətgahlardan biri də Babək rayonunun Nehrəm kəndindəki “imamzadə”dir. İmamzadə kəndin cənub tərəfində yerləşən memarlıq kompleksindən ibarətdir (şəkil 63). Kompleks indiyədək ətraflı tədqiq edilməmiş, tədqiqatçılar öz əsərlərində ondan səthi bəhs etmişlər. Məsələn, akademik Ə.Salamzadənin və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzadənin müştərək yazdıqları “Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri” adlı fundamental əsərdə bu abidə haqqında yalnız üçcə cümlə ilə qısa fikir söylənmişdir (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 204, 206).

İndi də dəfn mərasimləri keçirilən qəbristanlığın mərkəzində yerləşən bu müqəddəs yer türbə, məscid, təkyə və başqa yardımçı binalardan ibarət böyük bir kompleksdir. Kompleksin özəyini təşkil edən türbənin içərisində ziyarət obyektinə olan bir qəbir vardır. Qəbirin üstü iri sənduqə formalı düzəldilmiş, gəclə süvanmış, üstünə qara örtük salınmışdır. Ziyarətə gələn zəvvarlar həmin qəbri ziyarət edir, nəzir verir, qurban kəsirlər. Qəbrin üzərində onun kimə aid olmasını bildirən məzar kitabəsi yoxdur. Ona görə də orada uyuyan adamın şəxsiyyəti haqqında dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Ancaq yerli əhali arasında bu qəbir haqqında müəyyən fikirlər vardır.

Kənd camaatı arasında yayılan rəvayətə görə bu qəbirdə şialərin yeddinci imamı Museyi-Kazimin oğlu Seyyid Əqil

dəfn olunmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan ərazisində və ona yaxın yerlərdə, vaxtı ilə Azərbaycan torpaqları olan digər yaşayış məskənlərindəki bir sıra ziyarətgahlar da xalq tərəfindən imam Museyi-Kazimin övladları ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Şərur ərazisindəki Parçı imamzadəsi onun övladlarından İbrahimplə, Ordubad rayonunun Düylün kəndindəki pir Seyyid Səffanla (Seyyid Sultan Səfi ilə), taleyi daim Naxçıvanla bağlı olan Mehri rayonundakı (indi Ermənistan Respublikasının tərkibindədir) Buğakar piri Seyyid Əhmədlə əlaqələndirilir

Türbənin və kompleksə daxil olan digər binaların heç birinin üzərində onların inşası haqqında məlumat verən kitabə yoxdur. Türbənin daxilində, divarlarda gəc və kaşı üzərində rəngdə yazılmış kitabələrdə də bu haqda məlumat verilmir. Həmin kitabələrin mətni dini xarakterli kəlamlardan ibarətdir. Məsələn, abidənin cənub tərəfində yerləşən mehrabdan yuxarıda, günbəzvari çərçivə içərisində yazılan kitabələrdən birinin mətni belədir: “Ya Rəbb! Ya Məhəmməd! Ya Əli!”. Başqa bir çərçivə içərisində isə belə bir mətn yazılmışdır: “Ya Allah, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseyin. 138”.

Kitabədə qeyd edilən “138” rəqəmi digər dini məzmunlu mətnlərdə də təkrar olunur. Fikrimizcə, bu rəqəm türbənin inşası tarixini əks etdirir. Ancaq kitabələrin paleorafiya xüsusiyyətləri, yazıldığı xətt, bəzi tarixi faktlar, türbənin memarlıq xüsusiyyətləri onun hicri-qəməri təqviminə və 138-ci ildə (miladi ilə 755-ci il) inşa edildiyini söyləməyə əsas vermir. Görünür ki, xəttat kitabələrdə tez-tez təsadüf edildiyi kimi tarixi yazarkən minliyi ifadə edən rəqəmi qeyd etməmişdir. Əslində tarix 1138-ci il olmalıdır ki, bu da miladi ilə 1725-ci ilə müvafiq gəlir.

Mehrabın baş tərəfində, sağ tərəfdə yerləşən başqa bir günbəzvari çərçivə içərisində isə dini xarakterli kəlamlardan sonra belə bir kitabə yazılmışdır: “... hərfləri Mehdi yazdı. 138”

İmamzadə kompleksinə daxil olan türbənin günbəzinin

daxili divarında yazılan bu kitabələrlə yanaşı, başqa bir kitabə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu da kaşı üzərində yazılmış və sufi təriqətlərinə mənsub “Möcüzələr sahibi Əlini çağır!” duasıdır. Əsasən Bəktəşi dərvişlərinə aid olan bu dua göstərir ki, imamzadə kompleksi ziyarətgah – pir olmaqla yanaşı, həm də sufi məskəni – xanəgah funksiyasını yerinə yetirmişdir. Burada hansı isə təriqətə, ehtimal ki, “Səfəviyyə” və “Bəktəşiyyə” təriqətlərinə məxsus dərvişlər yaşamış və fəaliyyət göstərmişlər. Bu dərvişlər kompleksə daxil olan yardımçı binalarda yaşamış, buradan öz ideyalarını yaymış, qəbir olan türbədə isə ibadət etmişlər. Kompleksə sufiliklə bağlı mərkəzlərdən biri olan təkyənin daxil olması da bu fikri təsdiq edir.

Fikrimizcə, Nehrəm kəndindəki bu kompleks Naxçıvan imamzadəsi ilə bir dövrdə - Səfəvi şahı II Təhmasibin zamanında inşa olunmuşdur. Bəzi oxşar cəhətlərinə, memarlıq – konstruktiv quruluşuna görə onların eyni memar tərəfindən inşa edildiyini də ehtimal etmək olar (Səfərli F., 2003, s. 209-212).

Xanlıqlar (Parçı) imamzadəsi.

Naxçıvan ərazisində orta əsrlər dövründən bəri yerli əhalinin hörmətlə yanaşdığı və böyük inamla ziyarət etdiyi məşhur ziyarətgahlardan biri də “Parçı imamzadəsi”dir (şəkil 64). Parçı vaxtilə Şərur mahalında ayrıca kənd olub Xanlıqlar kəndinin şimalında yerləşirmiş. Sonralar Xanlıqlar və Parçı kəndləri genişlənmiş, bir-birinə birləşmiş və Parçı Xanlıqlar kəndinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

Bütün Şərur mahalı əhalisinin böyük hörmət və ümidlə yanaşdığı “imamzadə” kəndin şimal hissəsində yerləşir. Günbəzli böyük binadan ibarət olan “İmamzadə”nin mərkəzi salonunda bir qəbir vardır. Müstəqilliyin ilk illərində imamzadə binası kənd camaatı tərəfindən bərpa edilərkən qəbrin üstü də səliqəli

düzəldilmiş, onun üzərinə yerli materiallardan hazırlanmış başdaşı və sinə daşı qoyulmuşdur. Ancaq onların üzərində heç bir yazı – kitabə yoxdur. Yaşlı adamların dediyinə və ədəbiyyat materiallarından məlum olduğuna görə vaxtı ilə qəbrin üzərində yazılı daş olmuş, ancaq məsuliyyətsiz və nadan adamlar onu məhv etmişlər. Hazırda qəbrin üzərində epitafiya – məzar kitabəsi olmadığı üçün onun mənsubiyyəti haqqında tutarlı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir.

Kəndin əhalisi onu “Şahzadə İbrahim ibn Musa imamzadə”si adlandırır. Bəs “İmamzadə”də dəfn olunan İbrahim ibn Musa (İbrahim Musa oğlu) kimdir? Abidənin yerli əhali tərəfindən “İmamzadə” adlandırılmasına əsasən ehtimal etmək olar ki, o, şiə imamlarının övladlarından birinə mənsubdur. Şiələrin yeddinci imamının adı Museyi Kazimdir. Onun çoxlu övladları olmuşdur. Dini ədəbiyyatdan məlumdur ki, Museyi Kazimin oğlanlarından birinin adı İbrahim olmuşdur (Füzuli M., 1993, s. 315).

Naxçıvan Muxtar Respublikası və Azərbaycanın bir sıra yerlərində olan ziyarətgahların şiə imamlarının övladları ilə əlaqəli olması baxımından mümkündür ki, Parçı “İmamzadə”sinin içərisində olan qəbir imam Museyi Kazimin oğlu İbrahimə məxsus olsun. Ehtimal ki, atası öldürüldükdən sonra İbrahim təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün qaçıb Şərur ərazisinə gəlmiş, orada yaşamışdır. Vəfat etdikdən sonra Parçı kəndində dəfn edilmiş, qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Sonralar isə qəbrin üzərində türbə ucaldılmışdır.

Abidənin üzərində kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında dəqiq fikir demək mümkün deyildir. Memarlıq-konstruktiv əlamətlərinə görə onu XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar.

İmamzadə kompleksi son zamanlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə bərpa olunmuş və əhalinin istifadəsinə verilmişdir.

V. KÖRPÜLƏR

Qədim və orta əsrlər zamanı yaşayış məskənləri salınarkən insanların suya olan tələbatının ödənilməsi zərurətini nəzərə alaraq əsasən çay sahilləri seçilirdi. Ona görə də hər hansı bir yaşayış məskənində yaşayan insanlar, yaxud da ətraf ərazilərdə məskunlaşan əhali bir yerdən digər yerə gedərkən həmin çaylar onların rahat hərəkətinə mane olurdular. Bu səbəbdən də həmin insanların, həmçinin bu ərazilərdə hərəkət edən müxtəlif təyinatlı karvanların işini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilirdi. Belə tədbirlər sırasında hələ qədim zamanlardan bu çayları keçmək üçün istifadə olunan kötükləri, salları, bərə nəqliyyatını və s. qeyd etmək olar. Mərhələlərlə inkişaf edərək təkmilləşən bu keçid vasitələri uzun müddət insanların tələbatını ödəmiş, onlardan hətta iri qoşun birləşmələri də istifadə etmişlər. Məsələn, ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri zamanı Həbib ibn Məsləmənin qoşunları Naxçıvan ərazisinə daxil olduqdan, kəndləri viran etdikdən, əhaliyə divan tutduqdan sonra, götürdükleri çoxlu əsirləri Culfa bərəsi ilə Arazdan keçirərək aparmışdılar (Bünyadov Z., 1989, s. 82).

Göründüyü kimi, hələ çaylar üzərində iri körpülər salınmamışdan əvvəlki dövrlərdə bərə nəqliyyatından geniş istifadə edilmişdir. Eyni zamanda həmin vaxtlar girmə, keçələt və suvatlardan istifadə edilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanın iri çaylarında yaz daşqınları olmayan dövrlərdə çayı piyada, atla və ya araba ilə keçmək üçün girmə, keçələt və suvatlar daha əlverişli sayılırdı. Adətən, onlar təhlükəsizliyi və rahatlığı dəfələrlə yoxlanılından sonra suyun dayaz və ensiz yataqlarında salınır, hələ körpülərin olmadığı zamanlarda rəvan əlaqə vasitəsi kimi xalqın köməyinə çatırdı (Vəliyev F., 2010, s. 249). Ancaq bu nəqliyyat vasitələri, o cümlədən bərə nəqliyyatı primitiv və çətin olduğundan insanlar çay maneələrini aradan qaldırmaq

üçün daha asan, məqsədəuyğun, sərfəli vasitələrdən və üsullardan istifadə etməyə çalışmışlar. Belə vasitələrdən biri də çayların üstündən salınan körpülər olmuşdur. Maneələri aradan qaldırmaq üçün iri çayların üzərində körpülər salınmağa başlanmışdır. Hətta bu iş dövlət siyasəti səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. VII-X yüzilliklərdə Azərbaycanda körpü tikintisi ərəb və yerli hakimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İri qoşun birləşmələrinin yerdəyişməsi, xarici əlaqələrin çoxalması köhnə körpülərin yenidən qurulmasını, yeni iri körpülərin tikintisini tələb edirdi (Qiyasi C., 1991, s. 12).

Qeyd etmək lazımdır ki, körpülərin salınmasında ilk vaxtlar ağac və taxta materiallarından istifadə edilmişdir. Bu zaman çayın ən dar yerindən hər iki sahili birləşdirən qoşa, bəzən də üçəm tirlər atır, onların üzərinə köndələn şəkildə xırda ağac parçalarını yan-yana bənd etməklə primitiv körpü - "addamac" düzəldirdilər. Çayın yatağı enli olduqda, içərisinə çay daşları doldurulmuş iri hörmə səbətləri (qoysara) çay yatağına yerləşdirir, üstünə tirlər ataraq körpü düzəldirdilər. Bu məqsədlə iri sal daşlardan da istifadə edilirdi. Adətən, təkərli nəqliyyat vasitələrinin və qoyun sürülərinin keçməsi üçün düzəldilən keçidlərdə tirlərin üstünə çubuq çəpərə qoyur, üzərini ot, saman və ağac şaxları ilə örtüb, üzərini torpaqlayırdılar. Azərbaycanın bütün bölgələri üçün səciyyəvi olan bu primitiv əlaqə vasitələri çox davamsız olur və tez-tez sıradan çıxırdı (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, s. 289-290; Vəliyev F., 2010, s. 248). Məhz bu səbəbdən də, yəni zaman keçdikcə bu körpülər tələbatı ödəmədiyi, güclü sel sularına və s. davam gətirmədiyi üçün onları daşdan və kərpicdən inşa edilən möhtəşəm körpülər əvəz etməyə başladı. Beləliklə digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi və qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində də tələbata uyğun olaraq kiçik və böyük ölçülü körpülər inşa

edilməyə başladı.

Məlumdur ki, Naxçıvan bölgəsi Böyük İpək yolunun və onun qollarının keçdiyi əsas ərazilərdən biri olmuşdur. Orta əsrlər zamanı bu yol əsasən Ordubad ərazisindən başlayaraq Araz boyu qərbə doğru uzanaraq Sədərəyə qədər getmiş, oradan Osmanlı imperiyası ərazisinə daxil olmuşdur. Bu yolla hərəkət edən ticarət karvanları, həm də onunla əks tərəfə - Şərqə doğru hərəkət etmişlər. Həmçinin, Araz boyu gedib gələn karvanlar müəyyən yerlərdə Araz çayını keçərək cənuba, eyni zamanda şimala doğru da hərəkət etmişlər.

Araz boyu hərəkət edən bu karvanlar yol boyu bir sıra yerlərdə təbii maneələrlə rastlaşdıqları və bu maneələr onlara çətinliklər törətdiyi üçün həmin maneələri aradan qaldırmaqdan ötrü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu maneələr içərisində çayları ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. Buna görə də ölkədaxili və xarici ticarət əlaqələrini çətinləşdirən bu təbii maneələri aradan qaldırmaq, Azərbaycan ərazisindən keçərək qitələrarası ticarət məşrutlarında karvanların rahat gediş gəlişini təmin etmək üçün bu çaylar üzərində möhtəşəm körpülər salınırdı (İsayev E., 2012, s. 119). Bu məqsədlə inşa edilən körpü nümunələrinə Naxçıvan bölgəsində də tez – tez rast gəlinir. Belə ki, Naxçıvan bölgəsinin çayları, o cümlədən Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay, Vənəndçay və s. şimaldan cənuba doğru axaraq Araza qovuşduğu üçün şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanları bu çayları mütləq keçməli idilər. Bu çaylar isə ilin əksər vaxtlarında, xüsusilə yaz və payız vaxtlarında kifayət qədər sulu olduqları üçün onları adlayıb keçmək böyük çətinlik törədirdi. Ona görə də bu çayların üzərində müxtəlif yerlərdə körpülər salınırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının adət və ənənələri sırasında xeyirxahlıq məqsədilə yol saldırılması, kəhrizlər qazdırılması, su xətləri çəkdirilməsi, körpülər tikdirilməsi

və s. bu kimi işlər görülməsi bəyənildiyindən və təqdir edildi-yindən bir sıra insanlar bu cür işlərlə məşğul olmuş, o cümlədən körpülər inşa etdirmişlər. Həmçinin, bütöv bir yaşayış məskəninin əhalisinin gücü və vəsaiti ilə inşa etdirilən körpülər də olmuşdur. Körpülər inşa edilərkən münasib yerlər seçilirdi. Bu zaman çayların üzərində salınacaq körpülərin yüzillər boyu üzərindən o tay bu taya keçəcək böyük karvanların, saysız orduların, ağır köçlərin, sürü və ilxıların yükünə dözməsi, altından axan suların aşınmalarına, sellərin dağıdıcı zərbələrinə tab gətirmələri nəzərə alınır. Bunun üçün hər şeydən öncə mühəndis qurğusu olan körpünün möhkəmliyi ilkin olaraq seçilən yerdən asılı idi və burada əsas tələb körpü dayaqları üçün təbii özüllərin- qayalıqların olması sayılırdı (Qiyasi C., 1991, s. 139). Bu cəhətdən çay yataqlarındakı qayalar ən davamlı təbii özüllər olduğundan onların olduğu bu yerlər körpülərin inşası üçün ən əlverişli yer kimi seçilir və körpünün dayaqları, dağayanları bu qayalar üzərində tikilirdi. Məhz bu səbəbdən də, yəni iri həcmli körpülərin dayaqları müxtəlif məsafələrdə yerləşən qayalar üzərində inşa edildiyindən onların tağları bəzən böyük, bəzən isə kiçik olmaqla müxtəlif ölçülü olurdu.

Azərbaycan ərazisində körpülərin salınması zərurətindən bəhs edən AMEA-nın müxbir üzvü C. Qiyasi qeyd edir ki, mürəkkəb relyefli yer quruluşu, ərazisində çayların sıx şəbəkəsi Azərbaycanda çoxlu körpülər tikilməsinin ilkin amilləridir. Ölkə daxili əlaqələri çətinləşdirən təbii maneələri azaltmaqla yanaşı, Azərbaycan ərazisini kəsib keçən qitələrarası ticarət marşrutlarında da rahat gediş-gəlişi təmin etmək üçün körpülər salınması zəruri idi. Bu səbəblərdən qonşu ölkələrlə müqayisədə, Azərbaycanın zəngin körpüsəlmə gələnləri olmuşdur. Azərbaycanın istər güney, istərsə də quzey bölgələrində qalan bir sıra körpülər nadir memarlıq-mühəndis əsərləri sayılır (Qiyasi C., 1991, s. 134).

Bölgə əhalisinə və ərazidən keçən ticarət karvanlarına xidmət etmək məqsədi ilə orta əsrlər zamanı salınmış həmin körpülərdən zəmanəmizədək nisbətən salamat və ya dağılmış vəziyyətdə gəlib çatanlar da vardır.

Ziyaül - Mülk körpüsü

Araz çayının Naxçıvan bölgəsindən keçdiyi ərazidə orta əsrlər dövründə çayın üzərində şimala cənubu birləşdirən bir neçə körpü salınmışdır. Arazın bölgənin ən böyük çayı olması etibarilə Naxçıvanda çaylar üzərində salınan ən böyük körpülər də onun üzərində salınmışdır. Belə körpülərdən biri Culfa şəhəri yaxınlığında inşa edilən Ziyaül-Mülk körpüsüdür (şəkil 65). Araz çayının sahiləki dağın ətəyinə toxunaraq, burulğan halda döndüyü yerdə yonulmuş daşdan inşa olunmuş körpü ticarət iqtisadi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Körpünün salınması ilə hazırda xarabaları qalmış qədim Culfa şəhərinin böyük İpək yolu üzərində mühüm mərkəz kimi əhəmiyyəti daha da artmışdır. Təəssüf ki, salındığı zamandan keçən müddət ərzində körpü təbii və s. qüvvələr təsirindən ciddi aşınmalara məruz qalmış, dağıntıya uğramışdır. Hazırda körpünün iki yüksək və geniş tağı qalmışdır. Onlardan birinin eni 60 arşın (gəz), digərinin eni isə 55 arşındır. Xeyli hündür olan körpünün hər iki tərəfində daşdan darvaza var idi. Tağlardan birinin altından karvansara kimi istifadə edilmişdir. Körpünün salınma texnikası mahir mühəndisləri də heyran qoyurdu. Hazırda Ziyaül-Mülk Körpüsünün yalnız 5 dayağı qalmışdır. Birinci istisna olmaqla, bütün dayaqlar pis vəziyyətdədir. Bunlar üzünü tökülmüş çay daşı hörgüsü qalıqlarıdır. Salamat qalmış sahil dayağının suya baxan səthində 4 sıra dairəvi boşluqları olan körpü tağının dabanı görünür. Güman ki, onlar hörgünün içinə qoyulmuş ağac bağlayıcıların yuvalarıdır. Belə

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

oyuqlar digər dayaqların qalıqlarında da vardır. Körpü dayağının çaya baxan tərəfində nazik və hündür arakəsmələrlə 3 hissəyə bölünmüş geniş qapı yeri qalmışdır. Çayın içindəki ikinci dayaqda da 3 hissəli bölgünün izləri müşahidə olunur. Sahil dayağının dağa uzanan divar qalıqları orta əsr tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdinin təsvir etdiyi karvansaranın xarabalıqlarıdır (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 489).

Əmir Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdi bu körpü haqqında yazır: “[Ziyaül-Mülk körpüsü] asmanın göy səması altında tağ salmış və heç kəsin cahanda tayı bərabərini göstərə bilmədiyi möhtəşəm körpüdür-qəntərədir. Belə ki, Naxçıvan vilayətində Cülahə kəndinin yanında Araz çayı dağın ətəyindən keçən yerdə yonulmuş daşdan olduqca möhkəm və dəyanətli, son dərəcə hamar və gözəl körpü salmışlar. Körpünü elə tikmişlər ki, dərrakəli ağla malik mühəndis də onu müsahidə etdikdə heyran qalır. O cümlədən körpünün tağları: iki tağ elə yüksək və geniş alınıb ki, birinin eni (ərz) təxminən 60 göz (arşın) və daha çoxdur. Digər tağ isə 55 göz enindədir. Çayın tüğyan etdiyi vaxtlarda Arazın bütün suyu dağa bitişik olan bu aşırımın altından keçir. Onun üst tərəfini dağa elə birləşdiriblər ki, altı boş qalıb və onu karvansara ediblər. Körpünün hər iki tərəfində daşdan darvaza qoyublar və çox yaxşı hündürlüyü var”. Orta əsr alimi Ə.Bakivi isə bu körpünü “dünyanın möcüzələrindən” adlandırır (Bakivi Ə., 1992, s. 79).

Körpünün tikintisi üçün əsas inşaat materialı kimi əhəng məhlulundan və qırmızımtıl qumdaşından istifadə edilmişdir. Tikinti massivinin müxtəlif hissələrində bu dövr üçün səciyyəvi olan dördkünc kərpic hörgüsü müşahidə olunur. Əmir Teymur 1386 ildə Mərənd və Zər dərəsi istiqamətindən Naxçıvana gələrkən Ziyaül-Mülk körpüsündən keçmişdir. Körpünün xarabalıqları xalq arasında “İsgəndər körpüsü” adı ilə də tanınır. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Həmdullah

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Qəzvininin “Nüzhət əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”) əsərində verdiyi məlumata görə, körpünü Ziyaül-Mülk Naxçıvani tikdirmişdir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 489).

Dədəli körpüsü

Zəmanəmizədək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu ərazisində də orta əsrlər zamanı inşa olunmuş körpü gəlib çatmışdır. Ancaq muxtar respublikanın digər bölgələri, xüsusilə Culfa və Ordubad rayonları ilə müqayisədə Şərur ərazisində indiyədək gəlib çatan körpülər çox azdır. Belə körpülərdən biri Arpaçay üzərində inşa edilmiş bir aşırımlı körpüdür (şəkil 66). Yerli əhali arasında “Dədəli körpüsü” kimi tanınan körpünün ümumi uzunluğu 30 metr, eni 4 metr, mərkəzdə suyun səthindən hündürlüyü 12 metrdir. Körpünün sol tərəfinin özülü sahiləki böyük qayanın üzərində oturmuşdur. Yonulmuş daşdan inşa olunmuş körpünün sağ tərəfinin özülü isə 2 metr dərinlikdə qoyulmuşdur. Kənardan baxanda körpüdə monumentallıq hiss olunur. Orta əsr körpülərinin memarlıq üslubunda inşa olunmuş körpünün XIII əsrdə tikildiyi ehtimal edilir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 76).

Xanəgah körpüsü

Ərazidən keçən ticarət karvanlarına və əhaliyə xidmət etmək məqsədi ilə salınan körpülərdən biri də Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndinin ortasından keçən, Əlincəqalanın şərq ətəyindən axan Əlincəçayın üzərindəki körpüdür. Uzun müddət fəaliyyət göstərən bu körpü zaman keçdikcə aşınaraq sıradan çıxmış, uçub-dağılmış və məhv olmuşdur. Onun qalıqları çayın suyu tərəfindən tədricən yuyularaq axıb getmiş və itib batmışdır. Özül ilə suyun altında qaldığı üçün görünməz olmuşdur. Ona

görə də kəndin əhalisi arasında körpü haqqında heç bir məlumat olmamışdır. Ancaq 2003-cü ildə həmin ərazidə inşaat işləri aparılarkən, yeni körpü üçün özül qazılarkən körpünün qalıqları aşkar olunmuşdur.

Qalıqlarına və həmin ərazidə çayın eninə əsasən təxmini də olsa ehtimal etmək olar ki, o çox böyük, uzunluğu 50 metrə yaxın, eni 3 metr olmuşdur. Körpünün yerləşdiyi ərazinin pel-yefinə əsasən demək olar ki, körpü xeyli hündür olmuşdur. Onun qərb tərəfdən sonuncu dayağı təbii özülün - qayanın üzərində qərar tutmuşdur.

Zəngin tarixi keçmişə, ərazisində Əlincəqala kimi möhtəşəm müdafiə qalasının olmasına, sufiliklə bağlı böyük bir mərkəzin – Əlincəçay xanəqahının fəaliyyət göstərməsinə, Hurifilik təlimi ardıcıllarının yaşamasına, öz ideyalarını yaymaq üçün fəaliyyət göstərməsinə və digər tarixi faktlara əsasən demək olar ki, körpü zamanəsinin Əlincəçay üzərində mövcud olan ən mühüm keçid vasitələrindən biri olmuşdur. Bu körpüdən müxtəlif ölkələrdən gələn ticarət karvanları və əhali yararlandığı kimi, əraziyə hücum edən və onlara qarşı vuruşan qoşunlar da istifadə etmişlər.

Körpünün XII-XIII yüzilliklərdə inşa olunmasını ehtimal etmək olar.

Aza (Şah Abbas) körpüsü

Üzərində indiyədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan, bəzilərinin isə qalıqlarına əsasən demək olar ki, orta əsrlər zamanı Gilançayın üzərində çox böyük və möhtəşəm körpülər inşa edilmişdir. Belə körpülərdən biri Ordubad rayonunun Aza və Darkənd kəndlərini birləşdirən Aza körpüsüdür (şəkil 67). Qırmızımtıl rəngli yonulmuş yerli dağ daşından beş aşırımlı şəkildə inşa edilmiş və zamanəmizədək tamamilə salamat və-

ziyyətdə gəlib çatan körpünün uzununu 46 paqonometr, eni 3,5 metrdir. Körpü inşa edilərkən onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınmış, tağların-aşırımların oturacaqları təbii özüllər-qayalar üzərində hörüldüyü üçün tağlar arasındakı məsafələr müxtəlif ölçülərdə qoyulmuşdur. Körpünün şimal üzündə, yəni suyun gəldiyi tərəfdə dörd tağın qarşısında dalğakəsən düzəldilmişdir.

Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarının işini asanlaşdıran, onların rahatlığını təmin edən bu körpü Şərq ölkələrini, o cümlədən Çin və Hindistanı Qara dəniz sahilləri və Avropa ölkələri ilə birləşdirən mühüm ticarət-karvan yolu üzərində inşa edilmişdir. Bu yollarla şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarının sahibləri keçdikləri ərazilərin malları ilə yanaşı Naxçıvan bölgəsinin məhsullarını da, o cümlədən duz, quru meyvə, sənətkarlıq məhsulları, xam ipək, ipək məhsullarını və s. də alıb aparır getdikləri ölkələrdə satırdılar (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 31-32).

Körpü zamanın sınaqlarına mətanətlə sinə gərərək əsasən salamat qalsa da, müəyyən vaxtlarda təbii fəlakətlər və tarixi hadisələr nəticəsində dağıntılara məruz qalmış, sonralar bərpa olunmuşdur. Belə bərpa işlərindən biri XIX yüzilliyin ortalarında aparılmışdır. Bu haqda vaxt ilə onun üzərində ərəb-fars (şəkil 68) və rus dillərində qoyulmuş kitabələr məlumat vermişdir (Сафаров Ф., 1987, с. 23-24). XX yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarında güclü sel suları körpünün qərb tərəfini dağıtmış, həmin vaxt haqqında bəhs olunan kitabələr də itib bataraq məhv olmuşdur. Körpü 1997-ci ildə əsaslı surətdə bərpa olunmuşdur.

Bu körpüdən təxminən 500 metr yuxarıda salınan yeni, müasir körpü istifadəyə verilənədək, keçən yüzilliyin 60-cı illərində, sovet hakimiyyəti dövründə Naxçıvan – Ordubad məşrutu ilə və əksinə hərəkət edən nəqliyyat vasitələri və

insanlar bu körpüdən istifadə edirdilər. Hazırda, Azadkəndə gedən və oradan gələn insanlar, heyvan və mal-qara sürüləri, həmçinin minik və yük avtomobilləri bu körpüdən keçirlər.

Körpünün inşa tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Yerli əhali arasında yayılan fikirlərə görə körpü Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın dövründə (1587-1629-cu illər) inşa edilmişdir. Hətta onu “Şah Abbas körpüsü” adlandırılanlar da var. Tikinti texnikasına, memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə körpünü XVI-XVII yüzilliklərə aid etmək olar.

Şah Abbas (Gülüstan) körpüsü

Naxçıvan bölgəsində Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın adı ilə əlaqələndirilən tarix-mədəniyyət abidələrindən biri də Culfa rayonunun Gülüstan kəndinin qərbində, Gülüstan (Ziyaül-Mülk) körpüsündən 500 metr yuxarıda, Araz çayının üzərində salınmış körpü tipli tarix - memarlıq abidəsidir. Körpünün qalıqlarına xalq arasında “Şah Abbas küləfrəngisi” də deyirlər. Çox təəssüflər olsun ki, keçən müddət ərzində çox möhtəşəm olan bu körpü dağılmış, hazırda onun yalnız iki dayaq sütununun müəyyən hissəsi qalmışdır. Sütunlardan biri çayın ortasındakı qayanın üzərində, digəri isə sol sahiləki dəmir yol xəttinin altında qalmışdır. Qırmızı qum daşından tikilən dayaq sütunun üzlük daşları düşmüşdür. Dayaq olsa da o indiyədək qalmamış, sütunları iri daşlardan tikilmiş, onların arası isə kiçik həcmli daşlarla doldurularaq əhəng məhlulu ilə bərkidilmişdir. Aşırmalar arasındakı məsafə əraziyə uyğun olaraq müxtəlif olmuşdur. Körpünün qalıqlarına əsasən onu XVI-XVII əsrlərə aid etmək olar (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 429).

I və II Sumbatan körpüləri

Gilançay üzərində bəzi yerlərdə körpülər çox sıx olmuşdur. Orta əsrlər zamanı təkcə Darkəndlə qədim və orta əsr şəhəri Sumbatanın arasındakı təxminən bir kilometrlik məsafədə 3 körpünün salınması bunun ən əyani sübutudur. Belə ki, qalıqlarına əsasən demək olar ki, Darkəndlə Aza kəndini birləşdirən, el arasında “Şah Abbas körpüsü” kimi tanınan və zəmanəmizədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan 5 aşırımlı körpüdən təxminən 700 metr şimalda (hazırda Naxçıvan-Ordubad şose yolunda, Gilançay üzərində salınmış müasir körpüdən bir az yuxarıda) bir körpünün, bu körpüdən isə təxminən 300 metr şimalda indiki Sabirkəndin cənub tərəfində qalıqları qalan Sumbatan şəhər yerinin şərq tərəfində ikinci bir körpünün salınması deyilən fikrin ən mötəbər təsdiqidir. Ola bilsin ki, bu körpülər orta əsrlər zamanı həmin ərazidən keçən karvanların və əhəlinin sıxlığı ilə əlaqədar yaranmış çətinliyi aradan qaldırmaq üçün salınmışdır. Ehtimal şəkildə olsa da demək olar ki, bu körpülər zaman keçdikcə dağıntılara məruz qaldığı üçün bir-birini əvəz etmiş, son nəticədə Darkəndlə Aza kəndini birləşdirən körpü inşa edilmişdir.

Qalıqlarına, bu ərazidə çayın nisbətən sakit axarına və yayılmasına əsasən deyə bilərik ki, bu körpülər Darkənd-Aza körpüsündən daha möhtəşəm, təxminən 100 metr uzunluğunda olmuşdur. Eni təxminən 4 metr olan hər iki körpünün Şərq dayaqları hazırda Sabirkəndin ərazisinə daxil olan yerlərdə, möhkəm qayalardan ibarət təbii özül üzərində qərar tutubmuş. Ərazinin relyefinə əsasən körpülərin hündür olmasını söyləmək olar. Hər iki körpü Sumbatan şəhəri ilə hazırda Gilançayın sol sahilində yerləşən Kələntər Dizə kəndini birləşdirmiş, Naxçıvan ərazisində, Araz çayı boyunca Ordubad-Sədərək marşrutu ilə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarına, həmçinin əhaliyə

xidmət etmişdir.

Fikrimizcə, zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən tədricən aşınaraq dağılan bu körpüləri Şah Abbas körpüsünün inşasından əvvəlki dövrlərə, təxminən XII-XIV yüzilliklərə aid etmək olar.

Şah Abbas (Yuxarı Əylis) körpüsü

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri, müəyyən vaxtlarda şəhər statusunda olan Ordubad rayonunun indiki Yuxarı Əylis kəndi möxtəlif təyinatlı tarix-memarlıq abidələri ilə çox zəngindir. Bu abidələr içərisində körpülər xüsusi yer tutur. Yuxarı Əylis kəndində indiyədək 3 ədəd körpü gəlib çatmışdır. Bu körpülərdən biri yerli əhali arasında “Şah Abbas körpüsü” adlanan körpüdür (şəkil 69).

Kəndin mərkəzində yerləşən bazarın şərq tərəfindən axan Əylis çayının üstündə salınan, ağ rəngli, adi dağ daşı ilə hörülən və el arasında Şah Abbas körpüsü kimi tanınan körpü mühüm ticarət, iqtisadi əhəmiyyətə malik bir abidə olmuşdur. Orta əsrlər zamanı, Əylis şəhər statusunda olarkən şəhərin mərkəzində yerləşən bazara gələn ticarət karvanları bu körpüdən keçirdi. Məhz buna görə də, həmçinin bazara yaxın olduğu üçün Əylisçay üzərində inşa edilmiş körpü bəzən “Bazar körpüsü” də adlandırılırdı. Körpü Yuxarı Əylis kəndinin (Əylis şəhərinin) Qarabağ məhəlləsində yerləşir. Bu məhəllə 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur mahalından didərgin düşərək gələnlərin burada məskunlaşması hesabına yarandığı üçün “Qarabağ məhəlləsi” adlandırılmışdır. Bu məhəllədən yuxarıda Yuxarı Əylis kəndinin (Əylis şəhərinin) Xoşkeçin məhəlləsi yerləşir. Kənd əhalisin fikrincə bu məhəllənin adı körpüdən keçib gedənlərə “Körpüdən xoş keçin” arzusundan yaranmışdır. Hazırda bu

söz birləşməsi təhrif olunaraq “Xoşkeçin” və ya “İşkeçin” şəklində işlədilir.

Orta əsrlərdə Əndəmic-Əylis-Ordubad istiqamətində hərəkət edən ticarət karvanları bu körpüdən (uzunu 9 m, eni 3,2 m, hündürlüyü 9 m) keçərək Əylis bazarına daxil olmuşdur. Burada dincələn və alver edən tacirlər Vənənd istiqamətində irəliləyərək yollarına davam edər, orta əsrlərdə Vənəndçayın üzərində salınan, ancaq indiyədək elmə bəlli olmayan, Vələver kəndi ilə Başkəndi birləşdirən körpüdən (təxminən 10 m uzunluğunda olan biraşırımlı bu körpü zaman keçdikcə dağılmış, ancaq bünövrəsi qalmışdır. Çox möhkəm olduğu üçün ən güclü sel suları indiyədək onun özülünü yuya bilməmişdir), sonra isə Gilançayın üzərindəki Sabirkənd (Sumbatan, indiki Sabir dizə) və yaxud ondan bir az şimaldakı Gilançay körpüsündən keçərək qərbə doğru gedərmişlər. Qərbdən şərqə gedən ticarət karvanları da bu yoldan istifadə edərmişlər (Səfərli H., 2007, s. 13; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 472-473).

Yuxarı Əylis kəndində indiyədək XVIII-XIX əsrlərə aid edilən başqa körpülər də qalmaqdadır (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 473).

Hacı Nağı körpüsü

Orta əsrlər zamanı Ordubad rayonu ərazisində inşa olunmuş körpülərdən biri də yerli əhali arasında “Hacı Nağı körpüsü” kimi tanınan körpü olmuşdur. Körpü rayon ərazisinin şimalından cənuba doğru axaraq Dəstə kəndinin Tub-Basar kövşənindən keçərək Araza qovuşan Vənəndçayın üzərində salınmışdır. Bir aşırımlı bu daş körpü (çayın yatağında, şərq və qərb dayaq arasında uzunluğu 6 metr, eni 3 m) Böyük İpək Yolunun Naxçıvandan keçən qolları ilə hərəkət edən edən ticarət karvanlarının hərəkətini asanlaşdırmaq məqsədi ilə inşa edilmişdi. Uzun

müddət şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən körpü XX yüzilliyin ortalarında salamat olmuşdur. El arasında banisinin adı ilə Hacı Nağı körpüsü kimi tanınan körpünün qalıqları hazırda qalmaqdadır.

Körpünün üzərində onun inşa tarixi, sifarişçisi, memarı və s. haqqında məlumatları əks etdirən kitabə olmamışdır. Yaxud da belə bir kitabə olmuşdursa da indiyədək gəlib çatmamışdır. Ancaq bu körpü haqqında rayonun Dəstə kəndində 1610-1611-ci illərdə inşa olunmuş və əhali arasında “Meydan məscidi” adlandırılan məscidin kitabəsində məlumat verilir (Bax: “Meydan məscidi” məqaləsi, şəkil 15). Hazırda məscidin qərbdən giriş qapısının baş tərəfində qoyulmuş kitabənin məlumatından aydın olur ki, məscid və Dəstə kəndinin Tub-Basar kövsənindəki körpü eyni vaxtda – 1610-1611-ci ildə Məşədi Hüseynəli Dəstəqinin oğlu Fəxrül-Hac Hacı Məhəmmədnəqi tərəfindən inşa edilmişdir.

Görünür körpü uzun müddət banisinin adı ilə “Hacı Məhəmmədnəqi körpüsü” adlandırılmış, zaman keçdikcə ad təhrif olunaraq şəxs adının ikinci hissəsi ilə “Hacı Nağı” körpüsü şəklinə düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu körpü Naxçıvan bölgəsində epigrafik abidələr vasitəsi ilə haqqında məlumat verilən yeganə körpüdür (Səfərli H., 2009-I, s. 51).

Gilançay körpüsü

Orta əsrlər zamanı Gilançay üzərində inşa edilmiş və ərazidən keçən ticarət karvanlarına xidmət etmiş körpülərdən biri də Ordubad rayonunun Gilançay kəndindən bir az şimalda, hazırda ancaq bir dayağı qalan körpüdür (şəkil 70). Qalıqlarına əsasən məlum olur ki, körpü yonulmamış iri daşlardan əhəng məhlulu istifadə olunmaqla inşa olunmuşdur. Körpüdən qalan dayağa əsasən deyə bilərik ki, onun bəzi yerləri yonulmuş

daşlarla üzlənmişdir. Gilançay kəndi bu körpünün salınmasından bir neçə əsr sonra, əvvəllər Biləv kəndinə məxsus biçənək sahələri və mal qışlağı olan ərazidə məskunlaşan biləvlilərin hesabına XX yüzilliyin əvvəllərində yarandığı üçün, əslən Biləvdən olan və Biləvin təbiətinə, toponimikasına, tarixinə və etnoqrafiyasına sanballı əsər həsr etmiş H.Aslanlı bu körpünü Biləv kəndi ərazisində yaradılan ikinci körpü kimi təqdim edir (Aslanlı H., 2008, s. 59, 138).

Şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən ticarət karvanlarına və bu yolla gedib gələn insanlara xidmət edən körpü kifayət qədər böyük olmuşdur. Orta əsrlər dövrünə xas üslubda tikilmiş, tikinti texnikasına görə bölgədəki digər körpülərlə eyniyyət təşkil edən körpünün uzunluğu təxminən 60 metr, eni 3 metr, hündürlüyü 6-7 metr olmuşdur. Körpü uzun müddət ticarət karvanlarının rahat hərəkətini təmin etmiş, lakin sonralar çay daşqınları nəticəsində dağıntıya məruz qalmışdır (İsayev E., 2012, s.126).

Biləv körpüsü

Gilançay üzərində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş körpülərdən biri də Biləv körpüsüdür. Ordubad rayonunun Biləv kəndinin cənub tərəfində salındığı üçün kəndin adı ilə adlandırılan körpü zəmanəmizədək yarımçıq vəziyyətdə gəlib çatmışdır (şəkil 71). Qalıqlarına əsasən məlum olur ki, körpünün uzunluğu təxminən 60 metr, eni 3,3-3,8 metr, hündürlüyü 7-8 metr olmuşdur. Körpünün qərb tağının qurtaracağı, üzərində cüzi hörgü işi aparılmış sal qayanın üzərində oturmuşdur. Bəzi müəlliflər körpünün 3 tağlı olmasını yazsa da, hazırda bir tərəfi-şərq tağı salamat qalan körpünün uzunluğuna əsasən onun 4 və ya 5 aşırımlı olduğunu söyləmək olar. Körpünün yan divarları ən azı bir tərəfi ibtidai üsulla yonulub hamarlanmış

iri və yastı yerli daşlardan – andezit - bazaltlardan , tuflu qumdaşlarından və s. kirəclə (əhəngdən və qumdan hazırlanmış qatı palçıqla) tikilmiş, divarlararası içəri hissəsi isə bol daşlı, çınqıllı, qumlu sementlənmiş materialdan təşkil olunmuşdur. Sonrakı təmir və bərpa işləri isə, körpünün yan divarları və tağlarının içəri hissələri təbii, yonulmuş, ancaq seçilmiş kiçik, yastı, müxtəlif tərkibli daşlardan və açıq qəhvəyi rəngli bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. Körpü bir neçə dəfə təmir və bərpa olunmuşdur (Aslanlı H., 2008, s. 58).

Orta əsr Biləv kəndi Böyük İpək yolunun üstündə, mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Bir tərəfdən Gilan şəhərini və Plovdağdakı, Sabirkənddəki (Dizə) yaşayış məskənlərini, o biri tərəfdən də Naxçıvan və Culfa şəhərlərini, Əlincəçay vadisindəki yaşayış məskənlərini Zəngəzurla və Qarabağla birləşdirən karvan yolları Biləvdən keçirdi (Aslanlı H., 2008, s. 138). Haqqında bəhs olunan körpü də bu karvan yolları ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına və yerli əhaliyə xidmət etmək məqsədi ilə inşa edilmişdi.

Körpünün üstündə epiqrafik sənəd - kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında dəqiq və sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Geologiya-minerologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.Aslanlı onu Xudafərin körpüləri ilə eyni dövrə aid edir (Aslanlı H., 2008, s. 58). Bizim fikrimizcə, körpü XVI-XVII əsrlərdə, ehtimal ki, I Şah Abbas dövründə inşa edilmişdir.

I Qazançı körpüsü – Qozbel körpü

Əlincəçay üzərində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş körpülərdən biri indiki Culfa rayonunun Qazançı kəndinin cənub tərəfində inşa edilmiş bir aşırımlı körpüdür (şəkil 72). Yerli əhali arasında “Qozbel körpü” adı ilə tanınan bu körpü zəmanəmizdək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Nəqliyyat üçün

yararsız olsa da, 2004-cü ildə tarix üzrə fəlsəfə doktoru E.İsayevlə körpünü tədqiq edərkən müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, çayda suyun çox olduğu vaxtlarda həmin ərazidə hərəkət edən insanlar və heyvan sürüləri bir sahildən o biri sahilə keçmək üçün körpüdən yararlanırlar. Dayaqları arasındakı məsafə 10,85 metr, eni 3,55-3,95 metr, ən hündür yeri 8,80 metr olan körpü az yonulmuş çapma daşlardan inşa olunmuş, tağların haşiyəsi və arxivoltu (körpünün tağını çərçivəyə alan çıxıntılı haşiyə) təmiz yonulmuş qumdaşı ilə işlənmişdir. Buna görə də tağın kənarı körpü divarının yonulmamış səthindən fərqlənərək onun konstruksiyasını nəzərə çarpdırır (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 262).

Qeyd olunduğu kimi bu körpü Azərbaycanın “qozbel” körpülər tipinə aiddir. Körpünün dayaqları çayın sahillərində təbii özüllər – iri qayalar üzərində oturdulmuşdur. Çay yataqlarındakı qayalar davamlı təbii özüllər olduğundan körpülər inşa edilərkən onların konstruktiv sistemi bu möhkəm dayaqlar arasında qurulan tağbənd aşırımlarından yaradılırdı. Qaya özüllər həm də körpünü olduğu yerə, təbii landsafta birbaşa bağlayırdı. Bu zaman körpünün orta üfqi hissəsi bir qayda olaraq pandus şəklində sahilə yenirdi. Bu fənd az aşırımlı körpülərə “qozbel” biçim verirdi. Belə biçim təbiətə bağlılıq, tikinti materiallarına qənaət baxımından əlverişli olmaqla aramsız sellərə qarşı da daha dayanıqlı olurdu (Qiyasi C., 1991, s. 139). Xalqımızın keçmiş körpüsəlmə ənənələrini və təcrübəsini parlaq surətdə əks etdirən (Vəliyev F., 2010, s. 249) Qazançı körpüsü də bu tələblərə uyğun inşa edildiyindən elmi ədəbiyyatda və xalq arasında “Qozbel körpü” kimi dəyərləndirilir.

Körpü Qazançı kəndindən keçən, qərbə və şərqə hərəkət edən və Ordubad ərazisində Böyük İpək yolunun əsas marşrutlarına birləşən ticarət karvanlarına xidmət etmişdir. Şərq

memarlıq üslubunda inşa edilən və Azərbaycan ərazisində zamanəmizədək müəyyən qədər salamat vəziyyətdə gəlib çatan biraşırımlı körpülərin möhtəşəm nümunələrindən olan körpünün üzərində epigrafiq sənəd - kitabə olmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında sanballı və dəqiq elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Bəzi ədəbiyyat materiallarında onun 1551-ci ildə inşa edilməsi haqqında məlumat verilsə də bu tarixin hansı qaynağa əsasən söyləndiyi məlum olmadığı üçün onun heç bir elmi əsası yoxdur. Tikinti texnikasına və memarlıq - konstruktiv quruluşuna əsasən körpünü XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərinə, I Şah Abbas dövrünə (1587-1629-cu illər) aid etmək olar.

II Qazançı körpüsü

2005-ci ildə ərazidə olarkən bu körpüdən bir qədər şimal tərəfdə, dəqiq desək Qazançı kəndinin şimal-şərq tərəfində indiyədək qalan qalıqlarına əsasən orta əsrlər dövrünə aid daha möhtəşəm bir körpünün yeri müəyyən edilmiş, təxmini də olsa ölçüləri götürülmüş, haqqında məlumat toplanmışdır. Əhali tərəfindən "Çay məhəlləsi" adlandırılan yerdə, Əlincəçayın üzərində inşa edilmiş körpünün çayın sahilində və ortasında qalan qalıqlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, körpünün tağlarının dayaqları arasındakı məsafə təxminən 10 metr, uzunluğu 30 metrdən artıq olmuşdur. İnşasında çaydaşı, yonulmuş dağ daşı və əhəng məhlulundan istifadə olunmuş körpü haqqında aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq E.İsayev fəlsəfə doktoru dissertasiyasında və monoqrafiyasında məlumat vermişdir (İsayev E., 2012, s. 123).

Körpünü XVII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Ləkətağ körpüsü

Orta əsrlər zamanı Əlincəçay üzərində inşa edilən və zamanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan körpülərdən biri də Ləkətağ kəndinin cənub tərəfində inşa edilən körpüdür. Rayon mərkəzi Culfa şəhərindən 60 km şimalda yerləşən və Əlincəçay vadisində ən son və ucqar kənd olan Ləkətağ kəndi ilə Ərəfsə kəndi arasında yerləşən bu körpü bir aşırımlıdır (şəkil 73). Müxtəlif ölçülü çay və dağ daşından iri qum və əhəng qarışığı olan gəc məhlulu ilə inşa edilmiş körpünün tağının kənarları yonulmuş ağ daşlarla işlənmişdir. Körpünün eni aşağı hissədə 7 metr, uzunluğu 27 metrdir. Hündürlüyü çayın sağ və sol sahillərində olan və körpünün tağının dayaqları oturan daş özüllərə qədər 5 metr, çayın yatağına qədər isə 6,5 metrdir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 290-291). Üst hissəsi tamamilə uçub dağılmış körpüdən bəzi hallarda keçən insanlar və heyvanlar istisna olmaqla istifadə olunmur. Ancaq orta əsrlər zamanı bu körpü Əlincəçay boyunca hərəkət edən karvanların və insanların, həmçinin çayın sağ və sol sahilində yerləşən yaşayış məskənlərinin əhalisinin tələbatını yüksək səviyyədə ödəmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr dövlət başçılarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də körpülər saldırılması olmuşdur. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlikşahın vəziri olmuş Xacə Nizamülmülk şahların yerinə yetirəcəyi vəzifələrdən bəhs edərkən iri çayların üzərində körpülər saldırılmasını xüsusi qeyd etmiş və digər işlərlə yanaşı, bunu da onun adının əbədi qalması, ona həmişə xeyir-dua oxunması, savabının o dünyada verilməsi vədi ilə dəyərləndirmişdir (Nizamülmülk, 1989, s. 33). Ona görə də bu körpülərin də I Şah Abbasın zamanında Azərbaycanda geniş vüsət almış quruculuq işləri çərçivəsində inşa olunan abidələrdən olduğunu ehtimal etmək olar.

Körpünün inşa tarixini Qazançı kəndindəki “Qozbel körpü” ilə eyni dövrə, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın hakimiyyəti zamanına (1587-1629-cu illər) aid etmək olar.

Xoşkeşin körpüsü

Orta əsrlər zamanı Əlincaçay üzərində inşa edilən və Böyük İpək yoluna xidmət edən körpülər içərisində Haçadağın qərb ətkələrində, Culfa rayonunun indiki Xoşkeşin kəndinin şimal-qərb hissəsində qalıqları qalan körpünün də xüsusi yeri olmuşdur. Haçadağın şimal tərəfində yerləşən qədim və orta əsr Xoşkeşin kəndindən (hazırda yaşayış yoxdur) köçüb gələn əhali tərəfindən XX yüzilliyin əvvəllərində əsas qoyulan yeni Xoşkeşin kəndinin adı ilə şərti olaraq Xoşkeşin körpüsü adlandırılan bu körpünün qalıqlarına, xüsusilə çayın hər iki sahilində qalan bünövrələrinə əsasən demək olar ki, o çox möhtəşəm (uzunluğu 30 metrden artıq, eni 7 metr, hündürlüyü 6-7 metr) olmuşdur. Yonulmuş dağ daşından əhəng və gəc məhlulu ilə inşa edilmiş və yerli əhali tərəfindən “Daş körpü” adlandırılan körpü orta əsrlər zamanı böyük ticarət-iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Kənd sakini, 1927-ci ildə anadan olmuş, 77 yaşlı Dil-ədəbiyyat müəllimi Məmmədov Abbasəli Heydər oğlunun söylədiklərinə əsasən (məlumat 2004-cü ildə alınmışdır) məlum olur ki, körpü üstüörtülü olmuşdur. Ərazidəki digər körpülərdən fərqli olaraq enli olması (7 metr) onun üzərində karvanların gətirdiyi malların alverini təşkil etməyə şərait yaratmışdır. Ətraf kəndlərdən gələn adamlar burada alver etmiş, lazım olan şeyləri almış, eyni zamanda öz məhsullarını satmışdır. Sələflərindən eşitdiklərinə əsaslanan Abbasəli müəllimin şəhadətinə görə karvanlar körpünün yanında və altında düşərgə salmış, körpünün altından karvansara kimi istifadə edilmiş, hətta karvan əhli orada gecələmişdir. Əhali arasında burada nə

vaxtsa yangın olması haqqında fikir də vardır. Bu fakta əsasən körpünün altında və ətrafında çoxlu dükanların olmasını ehtimal etmək olar.

Körpüdən keçən ticarət karvanları şərqə və qərbə, həmçinin cənuba doğru hərəkət edərək Araz çayı boyunca uzanan Böyük İpək yolu marşrutları ilə birləşmiş, müxtəlif ölkələrə getmişlər. Həmçinin Tivi-Bist yolu ilə şimala doğru və əksinə hərəkət edən karvanlar da bu körpünün xidmətindən bəhrələnmişlər.

Körpünü XVII yüzilliyə aid etmək olar.

I Bist körpüsü

Ordubad rayonunun ucqar, yüksək dağlıq ərazidə yerləşən yaşayış məskənlərindən olan Bist kəndində dövrümüzədək iki körpü qalmışdır. Şərti olaraq I Bist körpüsü adlandırılan körpü kəndin qərb tərəfindən keçən Ələhi çayının üzərində qaba şəkildə yonulmuş boz rəngli dağ daşından və bişmiş kərpicdən yarım dairə formasında inşa edilmişdir. Körpü bir aşırımlı şəkildə inşa olunmuşdur (şəkil 74). Yarım dairə hissəsinin kənarları yonulmuş dağ daşı ilə səliqəli şəkildə işlənmişdir. Uzunluğu 21 metr, eni 3,8 metr, hündürlüyü 10 metrdir.

Oxşar abidələrlə müqayisə edərək körpünü XVII əsrə aid etmək olar.

II Bist körpüsü

Bist kəndinin şərq tərəfindən keçən Nəsirvaz çayının üstündə ikinci bir körpü salınmışdır. Yuxarıdan çatma tağla tamamlanan formada inşa olunmuş körpünün tikilməsində əsasən dağ daşından istifadə olunmuşdur (şəkil 75). Çatma hissəsi yonulmuş dağ daşı ilə işlənib. Cənub tərəfdəki həmin daşlardan birinin üzərində “1869”-cu il tarixi yazılmışdır. Fikrimizcə,

Rusiyaya birləşdirildikdən sonra, qeyd olunan ildə körpü təmir edilmişdir.

Yuxarıdan çatma bağla tamamlanan və "Qozbel körpü"lər qrupuna daxil olan II Bist körpüsü tikinti texnikasına və materialına görə birinci körpü ilə müəyyən oxşar cəhətlərə malikdir.

Körpünün uzunluğu 23 metr, eni 10 metr, hündürlüyü 4 metrdir. Bu körpünün salınmasında məqsəd Böyük İpək yolunun bu ərazidən keçən yardımçı qolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət etmək və kəndə gediş-gəlişi asanlaşdırmaq olmuşdur. Əlincə mahalı kəndlərindən gələn adamlar bu körpüdən yararlanır, Tiviyyə, Parağaçaya, Ordubada və şərqdəki yaşayış məskənlərinə gedir və qayıdır, şərq tərəfdə yaşayanlar da eyni qayda ilə bu körpüdən istifadə edərək qərbə gedirdilər.

Körpünün inşa tarixi XVII-XVIII yüzilliyə aid edilir.

Ələhi körpüsü

Orta əsrlər zamanı inşa edilmiş körpülərdən biri də Ordubad rayonunun ən ucqar kəndlərindən olan, coğrafi cəhətdən rayon mərkəzi Ordubad şəhərinin şimal-qərb tərəfində yerləşən Ələhi kəndindəki körpüdür. Saqqarsu, Əyriçay və Əznəmeri çayının birləşərək əmələ gətirdiyi Ələhi çayı üzərində, kəndin şimal-qərb tərəfində salınan körpü zamanəmizədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatmışdır (şəkil 76). Çatmatağlı formada, kobud şəkildə yonulmuş boz rəngli dağ daşından inşa edilmiş körpü iki aşırılıqdır. Qərb tağ böyük, şərq tağ kiçik ölçülüdür. Körpünün uzunluğu 30 metr, eni 3 metr, hündürlüyü 6,5 metrdir. Körpünün qərb oturacağı təbii qayanın üzərində inşa edilmişdir. Orta əsrlər zamanı ticarət karvanlarına xidmət edən körpüdən hazırda kənd əhalisi istifadə etməkdədir.

Tikinti xüsusiyyətlərinə əsasən körpünü XVIII əsrə aid etmək olar.

VI. KARVANSARALAR

Əlverişli coğrafi mövqedə və mühüm ticarət yollarının qovşağında yerləşən Azərbaycanda orta əsrlər zamanı ölkə daxili və beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu baxımdan ticarət karvanlarının keçdiyi yollarda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün çayların üzərində körpülər salınır, karvan üzvlərinin suya olan tələbatını ödəmək üçün yol boyu ovdanlar, su quyuları qazdırılır, karvanların təhlükəsizliyini təmin etmək, onları qaçaq-quldurlardan qorumaq üçün qarovulxanalar, gözətçi məntəqələri yaradırdılar. Ticarəti inkişaf etdirmək məqsədi ilə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri də yaşayış məskənlərində, ticarət yollarının bir günlük məsafəsində, hər mənzil başında karvansaralar yaradılması idi.

Tələbata uyğun olaraq başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində də orta əsrlər zamanı çoxlu karvansaralar inşa edilmişdi. Mühüm ticarət yollarının keçdiyi coğrafi mövqedə yerləşdiyindən Azərbaycanda qədim zamanlardan ticarətin inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdı. Eramızın hüdudlarından başlayaraq ölkəmizdən keçən Böyük İpək yolu və onun qolları yeni yardımçı ticarət yollarının yaranmasına və ticarətin inkişafına güclü təkan verdi. Daxili və xarici ticarətin canlanması və onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynaması səbəbindən ticarət karvanlarının, onun üzvlərinin, tacirlərin rahatlığının, gecələməsinin, istirahətinin, alış-verişinin, əlverişli şəraitdə aparılmasını təmin etmək lazım gəlirdi. Bunu nəzərə alaraq orta əsr Azərbaycan hökmdarları bu işi öz nəzarətlərində saxlayırdılar. Ona görə də ticarət yollarının üstündə yerləşən yaşayış məskənlərində və karvan yolunun müxtəlif yerlərində hökmdarlar və imkanlı şəxslər tərəfindən karvansaralar inşa edilirdi. Məhz buna görə

də Azərbaycanın müxtəlif yerlərində zamanəmizədək gəlib çatmış karvansaraların çoxu orta əsrlərdə olduğu kimi indi də onları inşa etdirən adamların adı ilə adlandırılır.

Yaranması tarixi təxminən 4 min il bundan əvvələ gedib çıxan karvanların və yolçuların dayanacaq yeri olan karvansaralar mehmanxana tipli tikililər idi. İri həcmli bu tikililər böyük kompleks təşkil edirdi. Həmin kompleksə karvan əhlinin istirahət etməsi üçün otaqlar, qidalanması üçün yeməxanalar, minik və yük heyvanlarının saxlanması üçün tövlələr, yemlənməsi üçün axurlar, yüklərin saxlanması üçün anbarlar, alver etmək üçün dükanlar daxil idi. Həmçinin, burada yolçuların müəyyən tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif sənət sahiblərinin, o cümlədən dərzilərin, pinəçilərin, sərtacların, palanduzların və başqa sənətkarların da dükanları olurdu. Karvansarada yerləşdirilən malları və heyvanları qorumaq üçün gecələr onun ətrafında silahlı gözetçi dəstələri dayanırdı. Beləliklə, onların təhlükəsizliyi təmin olunurdu.

Bütün karvansaralarda əməl edilməsi vacib olan bir sıra qaydalar var idi. Hər hansı bir şəhərə gəlmiş tacirlərin malları ilk əvvəl tamğaçı tərəfindən yoxlanılır və qaydaya uyğun olaraq vergiyə cəlb olunurdular. Tacirlər bir sıra yerlərdən keçib gəldikləri üçün onlar özləri ilə birlikdə yoluxucu xəstəliklər də gətirə bilirdilər. Ona görə də onlar şəhərə daxil olmamışdan darvaza yanında mütləq hamama gedib yuyunmalı, paltarlarını dəyişməli idilər. Yalnız bundan sonra onlar şəhərə daxil ola bilirdilər. Həyata keçirilən bu tədbirlər bir tərəfdən şəhərə daxil olan karvanların vergiyə cəlb olunmasını asanlaşdırırdısa, digər tərəfdən şəhərdə müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını alırdı (Onullahi S., 1982, s. 56). Karvansarada qalanlar gündəlik və ya aylıq kirayə haqqı ödəməli idilər.

Orta əsrlər zamanı karvansaralar topdansatış ticarətin aparılmasında mühüm ticarət mərkəzi rolunu oynayırdılar. Burada

tacirlər qısa və ya uzun müddətə anbar, dükən, hücrə icarəyə götürə bilirdilər. Karvansaralar orta əsrlər zamanı tacirlər arasında mühüm ticarət sövdələşmələrinin əldə olunduğu və müqavilələrin bağlandığı mərkəzlər vəzifəsini də yerinə yetirirdi. Məhz bütün bunlara görə orta əsrlər zamanı Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində (Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Ərdəbil, Şamaxı, Zəncan, Ordubad və s.) iri karvansaralar inşa edilmişdi. X yüzillikdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn Hövqəl yazırdı ki, Azərbaycanda və Arranda ticarət yolları boyunca çoxlu karvansaralar vardır (Ибн Хаукал, 1908, с. 95). Memarlıq baxımından iki yerə (salon tipli və daxili həyətli) bölünən bu karvansaralar yerləşdiyi məkana görə iki qrupa ayrılırdılar: 1) Şəhər karvansaraları. 2) Ticarət yollarının qovuşağında yerləşən karvansaralar. Şəhər karvansaraları özü də iki qrupa bölünürdü. Bunlardan biri tacirlər və başqa yolçuların müvəqqəti dayandığı qonaq evləri, ikincisi isə şəhər daxilindəki topdansatış əməliyyatların aparıldığı karvansaralar idi. Böyük şəhərlərdə bu iki tip karvansaralar birləşdirilir və tacirlər öz anbarları və hücrəsi ilə yanaşı yaşamaq imkanı əldə edirdi. Bizə qədər gəlib çatan qaynaqlar təsdiq edirlər ki, karvansaralarda böyük ticarət əməliyyatları karvansaradamların rəhbərliyi ilə aparılırdı və xüsusi "padşah dəftəri"ndə qeyd olunurdu. Bu zaman karvansaralar ticarətin normal, düzgün aparılmasına, malların keyfiyyətinə, çəkinin və sayın dəqiqliyinə, əgər mal kreditlə verilmişsə razılaşdırılmış qiymətin ödənilməsinə cavabdeh idi. Həmçinin karvansaradar rəsmi qaydada alıcının borcunu vaxtında ödəməsinə zəmanət verirdi. Bütün bunların müqabilində o əldə olunan sazişin 2 faizini alırdı (Рахмани А., 1981, с. 180).

Naxçıvan bölgəsi də mühüm ticarət yollarının və ona yardımçı qolların keçdiyi ərəzilərdən olduğu üçün burada ticarəti inkişaf etdirmək üçün həyata keçirilən başqa tədbirlərlə yanaşı çoxlu karvansaralar da inşa edilmişdi. Bu karvansaraların bə-

zilərinin qalıqları bizədək gəlib çatsa da, bir qismi haqqında ancaq orta əsr qaynaqlarının təqdim etdiyi faktlar əsasında məlumat əldə edirik (Səfərli F., İsayev E., 2005, s. 6-9). XVII yüzillikdə Naxçıvan bölgəsində olmuş fransız səyyahı Jan Şardən Naxçıvan şəhərindən bəhs edərkən orada beş karvansaranın olması haqqında məlumat verir (Şardən J., 1994, s. 63). Başqa bir fransız səyyahı J.Tavernye 1664-cü ildə Naxçıvan bölgəsində səfərdə olarkən Araz çayının sol sahilində yerləşən Əsədabad (Azad) şəhəri haqqında söhbət açaraq yazır ki, “çox gözəl şəhərdir. İstirahət üçün yararlıdır. Dörd karvansarası vardır” (Onullahi S., 1999, s. 87-93). Qeyd edək ki, Əsədabad (Azad) şəhəri Ordubad şəhəri ilə Culfa şəhəri arasında yerləşirdi. O qədər də böyük olmayan bu şəhərdə dörd karvansaranın olması onun inkişaf etmiş ticarət mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. XVII əsr türk səyyahı Övliya Çələbi bölgədə olarkən Qarabağlar şəhərində çoxlu, Naxçıvan şəhərində isə 20 karvansara olduğunu qeyd edir (Övliya Ç., 1989, s. 231-232). Orta əsr tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdi “Zəfərnamə” əsərində Culfa yaxınlığında, Araz çayı üzərində salınmış Ziyaül-Mülk körpüsündən danışarkən yazır ki, körpünü elə tikmişlər ki, dərrakəli ağla malik olan mühəndis də onu müşahidə etdikdə heyran qalır... Onun üst tərəfini dağa elə birləşdiriblər ki, altı boş qalib və onu karvansara ediblər (Şərafəddin Əli Yəzdi, 1996, s. 32).

Zəmanəmizədək orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaradılmış və fəaliyyət göstərmiş çoxlu karvansaranın qalıqları gəlib çatmışdır. Qalıqlarına əsasən deyə bilərik ki, bu karvansaraların bəzisi çox möhtəşəm olmuş, memarlıq baxımından diqqəti cəlb etmişlər.

Kiran karvansarası

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən karvansaralar içərisində Naxçıvan-Ordubad şose yolunun sol tərəfində xarabalıqları qalan və hazırda el arasında Xaraba Gilan adı ilə tanınan Kiran şəhərindəki karvansaranın özünəməxsus yeri vardır. Böyük İpək yolunun Naxçıvan bölgəsindən keçən qolu üzərində yerləşən, inkişaf etmiş ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınan Kiran şəhərinin ikinci, üçüncü və dördüncü məhəllələri arasında yerləşən bu karvansara bizədək dağılmış vəziyyətdə gəlib çatsa da, qalıqları onun çox möhtəşəm bir kompleks olduğunu təsdiq edir.

Şəhər yerində arxeoloq B.İbrahimli tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan və tədqiq edilən karvansaranın divarları zəlzələyə davamlı olsun deyə bünövrədən iri daşlarla (qalınlığı 60 sm-dən 2 metrədək) işlənmiş, üstü isə çiy kərpiclə hörülmüşdür. Girişlərin və pəncərələrin tağları bişmiş kərpiclə işlənmişdir. Təxminən 3 metr hündürlüyündə olan karvansaranın otaqları yaxşı işıqlansın deyə pəncərələr bayırdan daxilə doğru genişləndirilərək düzəldilmişdir.

Kiran karvansarası kompleksinə daxil olan dördbucaq formalı tikililəri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) Yaşayış üçün yerlər; 2) Məişət otaqları; 3) Təsərrüfat binaları; 4) Anbarlar; 5) Heyvanlar üçün tikililər; 6) Həyət. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, karvansarada yaşayış tikililərinin döşəməsi torpaq olmuşdur. Otaqlar buxarılarla və təndirlərlə qızdırılmışdır. Burada məişət otaqları bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş və onlardan təsərrüfat otaqlarına girişlər olmuşdur. Anbarlar pəncərəsiz düzəldilmiş, yalnız bir girişi olmuşdur. Karvansaranın kvadrat formalı daxili həyəti istirahət və bazar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yaşayış və təsərrüfat otaqlarının daxili divarları, girişlərin və pəncərələrin ətrafı gips üzərindəki

həndəsi və nəbati ornamentlərlə, epiqrafik motivlərlə bəzəlibmiş.

Karvansaranı aşkar edən və onun elmi dövrüyyəyə daxil edən B.İbrahimi'nin fikrincə orta əsr Kiran şəhərində ticarət karvanlarına xidmət göstərmiş bu karvansara özünün mürəkkəb planı və memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə Azərbaycanın orta əsr şəhər karvansaralarının ən möhtəşəm nümunələrindəndir (Ибрагимов Б., 2000, s. 52-57).

Culfa karvansarası

Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan orta əsr memarlıq abidələri içərisində karvansaralar mühüm yer tutur. Şəhər mədəniyyətinə xas olan orta əsr tikililəri arasında karvansaraların özünəməxsus yeri vardır. mürəkkəb söz olan "karvansara" iki kəlmədən – "karvan" və "saray"dan ibarətdir. Karvan dəvə ilə hərəkət edən dəstə, saray isə "bina", "tikili" anlamına gəlir (Məmmədova İ., 2016, s. 155). Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsindən keçən, qərbə və şərqə hərəkət edən ticarət karvanlarının rahatlığını və ticarətini təmin etmək məqsədi ilə ərazidə inşa edilən ən böyük karvansaralardan biri Culfa karvansarası olmuşdur. Zəmanəmizədək ancaq xarabalıqları gəlib çatan bu karvansara Culfa rayonunun indiki Gülüstən kəndindən bir az şimalda, Araz çayının sol sahilində yerləşir (şəkil 77). Culfa karvansarasının qalıqları 1974-cü ildə çöl tədqiqat işləri zamanı aşkar edilmiş, aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı 1978-ci ildə karvansaranın xeyli hissəsi tam üzə çıxarılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı, həmçinin məlum olmuşdur ki, 1939-1940-cı illərdə Bakı-Culfa dəmir yol xətti çəkilərkən karvansaranın təqribən yarısı dağılmışdır.

Tədqiqatlar nəticəsində Culfa karvansarasının Azərbaycanda yol karvansaraları içərisində ən görkəmli və möhtəşəm abidə olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisə üçün xatırladaq ki,

Azərbaycan ərazisində məlum olan orta əsr yolboyu karvansaralarının ən böyüyü bu karvansaranın aşkar edilməsində uzunluğu 30 metrə çatan "Qaraçı" karvansarası hesab olunurdu (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 222). Ümumi uzunluğu 37 metr olan Culfa karvansarasının eyni tipi Araz çayının sağ sahilində, demək olar ki, bütünlüklə salamat qalmışdır. Karvansaraların hər iki sahildə üzbəüz yerləşməsi Araz çayı üzərində Ziyaül-Mülk körpüsünün tikilməsindən əvvəl burada çay bərəsinin işlədiyini göstərir və karvansaraların tikilmə dövrünü 13 əsrin əvvəllərinə aparıb çıxarır. Karvansaralar çay daşından tikilmiş və gəc məhlulu ilə suvanmışdır. Culfa karvansarayının aşkar olunmuş hissəsində çoxlu yaşayış otaqları vardır. Bəzi otaqların örtük hissəsi maraqlı konstruksiyaya malikdir. Binanın şərq tərəfində sağ və solda tağ formasında dərin divar oyuqları olan böyük zal mövcuddur. Bu zal haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir. Lakin belə plan quruluşuna malik köhnə məscidlər də məlumdur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 62).

Camaldın karvansarası

Orta əsrlər dövründə Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən karvansaralardan biri də Culfa rayonunun Camaldın kəndindəki karvansaradır. Hazırda kəndin cənub-qərb tərəfində, əkin sahələrinin arasında karvansaranın qalıqları qalmaqdadır. Abidənin mərkəzi hissəsinin sahəsi 6750 kvadratmetrdir. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 1-2 m arasındadır. Yaşayış yerinin ərazisində dördkünc formalı tikintilərin qalıqları saxlanmışdır. Tikintilər tamamilə dağılmışdır. Abidə AMEA Naxçıvan bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınaraq araşdırılmışdır. Yürüstü materiallar başlıca olaraq bişmiş kərpic və çəhrayı rəngdə bişirilmiş keramika nümunələrindən ibarətdir. Keramika nümunələrinin bir qrupu şirlidir (Naxçıvan abidələri

Hacıfəxrəddin Səfərli.....
ensiklopediyası, 2008, s. 51).

Aşkar olunan arxeoloji materiallara əsasən Camaldm karvansarasını XII-XVII əsrlərə aid etmək olar.

Səlim karvansarası

Orta əsrlər zamanı Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən karvansaralardan biri də taleyi daim Naxçıvanla sıx bağlı olan və müəyyən vaxtlarda Naxçıvanın tarixi ərazisinə daxil olan Zəngəzurda, Səlim keçidi adlanan yerdə inşa edilmişdir (şəkil 78). “T” formasında inşa edilən karvansara iki tikilidən ibarətdir. Kompleksə daxil olan birinci tikilinin uzunluğu 15 arşın, eni 7 arşındır. İkinci tikilinin uzunluğu 45 arşın, eni 21 arşındır. Çox böyük həcmə malik olan bu karvansaranın giriş qapısının üzərində ərəb dilində həkk edilmiş kitabə olmuşdur. Həmin kitabəni AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tədqiq etmişdir. Kitabənin mətnindən aydın olur ki, karvansara Elxani hökmdarlarından Əbu Səid Bahadır xanın zamanında Çuşkayb ibn Ləvənd ibn Şah Nur ibn ... adlı şəxsin vəsaiti ilə hicri 729-cu ildə (miladi ilə 1328-ci il) inşa etdirilmişdir (Hejmat M., 2001, c. 58-59).

Ancaq çox təəssüf ki, tarixi saxtalaşdırmaq sahəsində ixtisaslaşmış erməni alimləri Böyük İpək yolu ilə hərəkət edən ticarət karvanlarına xidmət edən, Azərbaycan memarlığının gözəl nümunəsi olan və indiyədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatan bu karvansara üzərində də özlərinə məxsus-əməliyyatlar aparmış, abidənin inşası haqqında əsil həqiqəti özündə əks etdirən kitabəni məhv etmiş, oxunmaz hala salmış, onun divarına erməni dilində yazılmış qondarma bir kitabə qoymuşlar. Hazırda həmin saxta kitabənin məlumatına əsasən karvansaranın hicri qəməri təqvimilə 781-ci ildə (miladi ilə 1379-cu il) Orbeliyan nəslindən olan Çesar tərəfindən inşa edilməsi iddia edilir və

..... *Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri*
abidə erməni memarlığının nümunəsi kimi təqdim olunur (Hejmat M., 2001, s. 58-59). Ona görə də görkəmli alim M.Nemətin tədqiqatı bu karvansara haqqında dəqiq və obyektiv məlumat verən qaynaq kimi çox qiymətlidir.

Xaraba karvansara

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən tanınmış karvansaralardan biri də hazırda Kəngərli rayonunun Xok kəndi yaxınlığında qalıqları qalan karvansaraadır. Yerli əhali tərəfindən qalıqlarına əsasən “Xaraba karvansara” adlandırılan bu abidənin sahəsi 2 hektara yaxındır. Karvansaranın yerində xeyli kərpic qalıqlarına rast gəlinir. Bu qalıqlara əsasən demək olar ki, vaxtilə burada olan tikintilərin inşasında bişmiş kərpicdən geniş istifadə olunmuşdur. Hazırda tikintilərin yerində dördkünc formalı çalalar və kərpic təcikləri qalmışdır. Tikinti qalıqlarına əsasən karvansara kompleksinə daxil olan binaların bir-birinə bitişik yerləşdirilmiş, dördkünc formalı tikililərdən ibarət olduğunu demək olar.

Karvansara ərazisindən əldə olunan yerüstü arxeoloji materiallar başlıca olaraq çəhrayı rəngli şirsiz və şirli keramika məmulatlarından ibarətdir. Aşkar olunan yerüstü keramika məmulatı başlıca olaraq Son Orta əsrlər dövrü üçün xarakterikdir. Arxeoloji materiallara əsasən karvansaranın qalıqlarını XIV-XVIII əsrlərə aid etmək olar (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 97).

Yuxarı Əylis karvansarası

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərmiş böyük karvansaralardan biri də bəhs edilən dövrdə Ordubad rayonu ərazisində ticarət-iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf sə-

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

viyyəində olan Əylis şəhərindəki (indiki Yuxarı Əylis kəndi) karvansara idi. Yuxarı Əylis kəndinin mərkəzində, hazırda “Bazar meydanı” adlanan yerdə orta əsrlər zamanı böyük ticarət mərkəzi olmuş, müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada alver etmişlər. Bazarda çoxlu dükənlər, dükənlərin altında zirzəmilər olmuşdur. Bu zirzəmilər anbar rolunu oynamış, kənar yerlərdən ticarət karvanları ilə gətirilən mallar bu anbarlarda saxlanılmışdır. Həmin anbarların çoxu indiyədək salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Zirzəmilər inşa edilərkən ağac, taxta materialından istifadə edilməmiş, kənddəki mədrəsədə olduğu kimi tavan daş və əhənglə ovalvari formada hörülmüşdür.

Bazarın cənub tərəfində iri həcmli (uzunu 40 m, eni 6 m, hündürlüyü 4 m) karvansara olmuşdur (şəkil 79). Yerli əhalinin fikrincə, karvansara Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas zamanında inşa etdirilmişdir. Fikrimizcə, qaynaqlarda verilən məlumatlarda göstəriləndiyi kimi 27 may 1680-ci ildə cümə axşamı günü Əylisli Musa bəyin nəvəsi Musa bəyin Əylis bazarının cənub tərəfində bünövrəsini qoyduğu karvansara (Закарий А., 1939, с. 122) bu karvansaraadır. Şimal tərəfdən təxminən 6 metr hissəsi dağılan karvansaranın qərb və cənub divarları, həmçinin, zirzəmiləri indiyədək salamat vəziyyətdə qalmışdır. Zirzəmilərin tavanı atmasız düzəldilmiş, bişmiş kərpiclə tağvari şəkildə hörülmüşdür. Karvansaranın geniş həyəti, həyətin ətrafında təsərrüfat binaları, anbarlar, tövlələr var imiş. Kəndin yaşlı əhalisinin dediyinə görə karvansaranın həyətinə müxtəlif istiqamətlərdən gələn ticarət karvanlarına məxsus 50-60 dəvə yatışa və yemlənərək dincələ bilirmiş.

Karvansaranın qərb divarında zirzəmiyə yük boşaltmaq üçün maili istiqamətdə, dairəvi, diametri təqribən 70 sm olan boru şəkilli yerlər olmuşdur. Yüklər bu yerlərdən zirzəmiyə buraxılmış, içəridəki adamlar həmin yükləri anbara yerləşdirmişlər. Bu yerlər də indiyədək qalmaqdadır. Əylisli Zəkəriyyənin yazdığına görə hazırda yarımuçuq vəziyyətdə olan bu karvan-

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri
saranın dükən və bazarları da olmuşdur (Закарий А., 1939, с. 122). Karvansara I Şah Abbas dövrünə (1587-1629-cu illər) - XVII əsrə aiddir.

Cənub tərəfdən Əylis şəhərinə daxil olan karvanlar “Qala qapısı” adlanan və gömrük məntəqəsi rolu oynayan yerdən keçib bu karvansaraya gədirdilər (Səfərli H., 2007, s. 13-14).

Gal karvansarası

Culfa rayonu ərazisində zamanəmizədək qalıqları gəlib çatan karvansaralardan biri də Gal kəndinin şimal-şərq hissəsində yerləşən “İlandağ” yaşayış məskənində qalan karvansaraadır (şəkil 80). Yerli əhali arasında bəzən “Nəbi qalası” da adlandırılan İlandağ yaşayış yerindən əldə olunan yerüstü materiallar onun XI-XVIII əsrlərdə fəaliyyət göstərməsini təsdiq edir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 199). Yaşayış yerinin şərq tərəfindən Culfa-Gal-Şurut-Paradaş-Dərgəmilik-Nürgüt-Sisyan istiqamətində və əksinə uzanan karvan yolu keçir. Buna əsasən demək olar ki, şərti olaraq yaxınlıqdakı kəndin adı ilə Gal karvansarası adlandırdığımız bu karvansara həmin yolla şimala və cənuba doğru hərəkət edən insanlara və karvanlara xidmət etmişdir. Bu günədək elm aləminə bəlli olmayan bu karvansaranın divar qalıqlarının indiki vəziyyətdə hündürlüyü 3,5 metr, uzunluğu 12 metr, eni isə 7 metrdir. Hündür təpənin şərq yamacında inşa edilən karvansaranın divarları möhrədən hörülmüşdür.

Bu karvansaradan təxminən 2 km şimal-şərq tərəfdə, Şurut kəndinə gedən yolun sağ tərəfində bir gölün və bəndinin qalıqları qalmaqdadır. Göl yerli əhali arasında “Şah Abbas gölü” adlandırılır. Adına əsasən demək olar ki, bu göl Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın dövründə inşa etdirilmişdir. Bu fakta əsasən ehtimal etmək olar ki, Gal karvansarası da I Şah Abbas dövründə (1587-1629-cu illər) inşa etdirilmişdir.

VII. QALALAR

Yaxın Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində yaşayan və böyük hərbi potensiala malik olan tayfalar və yaranan tayfa ittifaqları eramızdan əvvəl III minillikdən başlayaraq qonşu tayfaların hücumlarının, ümumiyyətlə xarici müdaxilələrin qarşısını almaq məqsədi ilə yaşayış məskənlərinin ətrafını möhtəşəm müdafiə divarları və bürclərlə möhkəmləndirmiş, etibarlı müdafiə istehkamları yaratmışlar. Beləliklə, bu məqsədlə bir sıra qala tipli yaşayış yerləri (Oğlanqala, Qızqala, Çalxanqala, Vayxırqala, Qazançıqala və s.) meydana gəlmişdir. Bundan başqa inkişaf etmiş yaşayış məskənlərini, xüsusilə şəhərləri düşmənin ilk zərbələrindən qorumaq üçün ətraf ərazilərdə, əsasən dağ zirvələrində güclü müdafiə qalaları tikirdilər. Sonralar inşa edilən qalalar da bu qalalarla birlikdə güclü müdafiə istehkamları kimi müxtəlif dövrlərdə xarici müdaxilələr zamanı ölkənin müdafiəsində mühüm rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində qədim və orta əsrlər zamanı çoxlu müdafiə qalaları inşa edilmişdir. Bu qalalar əraziyə gələn səyyahların da diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, 1213 və 1220-ci illərdə Azərbaycanda olmuş coğrafiyaşünas Yaqut əl-Həməvi "Mucəm əl-buldan" əsərində yazır ki, Azərbaycan çox böyük ölkə və böyük dövlətdir. Bu əsasən çoxlu qalaları, hədsiz sərvətləri, çox böyük miqdarda meyvə ağacları olan dağlıq ölkədir (Хамави Ў., 1983, с. 7-8). Həmin qalalardan bir qismi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən və digər səbəblərdən məhv olub sıradan çıxsada, müəyyən bir hissəsi zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Əlincəqala

Çox mühüm geostrateji-coğrafi mövqedə yerləşən Naxçıvan ərazisində qədim və orta əsrlər zamanı xarici müdaxilələr zamanı əhalinin qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə çoxlu müdafiə qalaları

yaradılmışdır. Belə qalalardan biri də Naxçıvan bölgəsinin, bütövlükdə Azərbaycanın müdafiə tikililəri içərisində özünəməxsus yeri olan Əlincəqaladır. Azərbaycanın hərbi tarixində çox şərəfli bir yer tutan Əlincəqala Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin qərb tərəfində, Əlincəçayın sağ sahilində, strateji cəhətdən çox əlverişli bir mövqedə, vulkanik mənşəli yüksək sıldırım dağın üzərində (1811 m) yerləşir (şəkil 81). Məhz bu cəhət – sanki bütöv bir qayanı xatırladan sıldırım dağın üzərində yerləşməsi, həmçinin möhkəm divarlar və bürclərlə əhatə olunması, qalaya qalxan yolun üstündə səngərlərin yaradılması, qarovulxanaların və başqa müdafiə qurğularının inşa edilməsi Azərbaycan xalqının xarici işğalçılara qarşı mübarizə tarixində mühüm yeri olan Əlincəqalanı orta əsrlər zamanı güclü müdafiə istehkamına, etibarlı sığınacaq yerinə çevirmişdi. Məhz buna görə də Azərbaycan feodal dövlətlərinin hökmdarları qalaya həmişə diqqət və qayğı ilə yanaşmış, onun müdafiə qabiliyyətini daha da artırmaq üçün tədbirlər həyata keçirmişdir. Alınmazlığı və əlçatmazlığına görə orada müxtəlif dövrlərdə zərbəxanalar yaradılmış, sikkələr kəsilmiş, dövlətin xəzinəsi saxlanmışdır. 600-ə qədər döyüşçünün öz atı və başqa hərbi sursatı ilə birlikdə yerləşdirilməsi mümkün olan qala uzunmüddətli müdafiə zamanı oraya sığınanların təhlükəsizliyini təmin etmək imkanına malik idi.

Əlincəqala əsasən üç geniş sahədən ibarətdir: birincisi şərq, ikincisi şimal-qərb, üçüncüsü isə cənub-qərb tərəfidir. Qalanın birinci sahəsindən ikinci və üçüncü sahələrinə qalxmaq üçün daş pillələr qoyulmuşdur. Qalanın kiçik bir şəhərceyi xatırladan yuxarı hissəsində bismiş kərpicdən tikilmiş çoxlu yaşayış və ictimai binaların xaraba divarları və təməl daşları qalmaqdadır. Qaladakı bu binalar orta əsrlərdə baş verən müharibələr zamanı və təbii qüvvələrin təsirindən dəfələrlə dağılmış və yenidən bərpa olunmuşdur.

Tarixi dəqiq bilinməyən qalanın inşasını bəzi tədqiqatçılar eramızdan əvvələ, bəziləri 2 min il bundan əvvələ, digərləri isə Sasani hökmdarları zamanına (III-VII əsrlərə) aid edirlər. Qalanın

adının çəkildiyi elmə məlum olan ən qədim mənbə, ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə 1300 illiyini qeyd etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Dastanın “Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu”nda Əlincəqala güclü və etibarlı istehkam kimi təsvir olunur. Dastanda qala ilə əlaqədar verilən məlumatlar Əlincəqalanın tarixi haqqında əlimizdə olan ilk məlumat kimi çox qiymətlidir. 1300 illik tarixə malik olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qalanın adının xatırlanması təsdiq edir ki, Əlincəqala VII əsrdə mövcud imiş. Deməli, onun əsası VII əsrdən əvvəlki dövrlərdə qoyulmuşdur.

Əlincəqala haqqında orta əsr müəlliflərindən Nəsəvi (XIII əsr), Şərəfəddin Əli Yəzdi (XV əsr), İohann Şiltberger (XV əsr), İosafat Barboro (XV əsr), Vinçentso Alessandri (XVI əsr), Övliya Çələbi (XVII əsr) və başqaları məlumat vermişlər (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 106). Kastiliya kralı III Enrikonun 1403-1406-cı illərdə Teymurilər sarayında səfiri olan diplomat və səyyah Ryui Qonzales de Klavixo Əlincəqalanı möhkəmləndirilmiş bir müdafiə istehkamı kimi təsvir etmişdir: “Əlincəqala yüksək və sıldırım bir dağ üzərində qərar tutaraq divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Divarların daxilində, dağ yamaclarının aşağı tərəflərində üzümlüklər, bağlar, zəmilər, otlaqlar, bulaqlar və hovuzlar vardır. Qəsr və ya qala dağın zirvəsində yerləşir” (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 105-106).

Orta əsr qaynaqlarında qalanın adı “Erinceq”, “Erincik”, “Alınca”, “Alancik”, “Alancuq”, “Alança”, “Yerancaq” və s. kimi qeyd olunmuşdur. Əldə olunan yeni faktlar əsasında Əlincə toponiminin ilk orta əsrlərdə, təqribən III-V əsrlərdə Arazdan şimaldakı torpaqlarda yurd salan, öz daxili müstəqilliyini saxlamaqla vilayətin hakim nəslinə tabe olan Əlincə/Əlincək tayfa adı ilə bağlı olduğu sübuta yetirilmişdir. Aydın olmuşdur ki, Əlincək tayfası Cənubi Qafqazda, eləcə də Araz sahilində yaşayarkən sıldırım qayaların başında tikdikləri və təxminən iki

min əvvəl özlərinin təhlükəsizliklərini təmin etdikləri alınmaz qalaya – Əlincəyə sığınmışlar (Əlincəqala, 2016, s. 22-23).

Əlincəqalanın Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, şərəfli və çox mühüm yeri vardır. Azərbaycanda müxtəlif vaxtlarda mövcud olan feodal dövlətlərinə başçılıq edənlər bu qalaya xüsusi diqqət yetirmiş, müharibələr zamanı ondan müdafiə məqsədləri ilə istifadə etmişlər.

Uzunmüddətli mühasirələr zamanı müdafiəçiləri su ilə təmin etmək məqsədi ilə qalanın müxtəlif yerlərində hidrotexniki qurğular yaradılmışdı. Qala və qala ətrafında aparılan son tədqiqatlar təsdiq edir ki, müharibələr zamanı qala müdafiəçilərini su ilə təmin etmək üçün iki üsuldən istifadə olunmuş. Bunlardan birincisi qar və yağış sularının hesabına dolan qayalarda çapılmış müxtəlif həcmli hovuzlar, ikinci vasitə isə kəhrizlər olmuşdur.

Güclü və möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamı olduğuna görə orta əsrlər zamanı Əlincəqalada Azərbaycanın ayrı-ayrı dövlətlərinin zərbcxanaları yerləşirdi. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan feodal hakimlərinin adından sikkələr zərb olunmuşdur. Əldə olunan sikkə nümunələri təsdiq edir ki, VII, XIII-XIV əsrin I yarısında Əlincəqala sikkə zərb edən əsas mərkəzlərdən biri olmuşdur (Naxçıvan sancağının..., 2001, s. 50-53).

Tədqiqatlar zamanı Əlincəqaladan VII əsrdə zərb edilən sikkələrin tapılması, VII əsrdə qalanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələrinin olmasına dair faktların aşkar edilməsi onun tikilmə tarixinin VII əsrdən əvvəlki dövrlərə aid olmasını təsdiq edir. Artıq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, əldə olunmuş yeni numizmatik materiallara və digər mənbələrə, xüsusilə qalanın memarlıq xüsusiyyətlərinə, əsasən onun əsasının I-VI əsrlərdə qoyulması sübuta yetirilmişdir (Əlincəqala, 2016, s. 83).

Azərbaycan tarixində tutduğu əhəmiyyətli və şərəfli yerinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 11 fevral 2014-cü ildə imzaladığı “Culfa rayonundakı

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

“Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” Sərəncama əsasən Əlincəqalada abadlıq-bərpa işləri aparılmış, qalaya qalxan yolun kənarında “Əlincəqala” Tarix – Mədəniyyət Muzeyi yaradılmışdır (şəkil 82).

Naxçıvanqala

Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılmış qalalardan biri də Naxçıvanqala olmuşdur (şəkil 83). Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən bu qala, yerli əhali arasında Köhnəqala, Torpaqqala adları ilə tanınır. Qalanın tikilmə tarixi indiyədək dəqiq müəyyən edilməmişdir. 1957-59-cu illərdə qalanın ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı zəngin arxeoloji materiallar, xüsusilə, saxsı qab fraqmentləri, daş güzlər aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlardan belə daş güzlərin Tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklər) Duz mədənlərində istifadə olunduğu məlumdur. Qalanın ilk orta əsrlər zamanı inşa olunduğu ehtimal olunur. Türk səyyahı Ö.Çələbinin verdiyi məlumatlara görə, monqollar qalanı dağıtmışlar. Həmin qalanı sonralar Naxçıvanda olmuş səyyahlardan Şardən və Frehanq da xatırladırlar. Qala 18 əsrədək fəaliyyətdə olmuşdur.

Naxçıvan şəhərinin 1827-ci ildə hazırlanmış planında bu qala sxematik qeyd olunmuşdur. Plana əsasən qala iki hissədən - kiçik qala (Narıncqala) və böyük qaladan ibarətdir. Böyükqala Narıncqalaya nisbətən daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. Böyükqalanın düzbucaqlı formada (185x400 metr) olan ərazisi 7400 m²-dir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 223-224).

Naxçıvan şəhərinin, geniş mənada Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynayan Naxçıvanqala Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun dəstəyi ilə yüksək səviyyədə bərpa olunmuş, onun mərkəzində “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzeyi yaradılmışdır (şəkil 84). “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi 7 aprel 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərə-

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

findən açılmış və mühüm dövlət tədbirlərinin keçirildiyi məkana, Naxçıvan əhalisinin, bölgəyə gələn qonaqların ziyarət və istirahət yerinə çevrilmişdir.

Əfqan qalası

Ordubad şəhərində orta əsrlər zamanı şəhərin həyatında mühüm rol oynamış bir qala vardır. Şəhərin qərb tərəfində, Dübəndi çayının sağ sahilində yerləşən qala əhali arasında “Əfqan qalası” adı ilə tanınır (şəkil 85). Çox da yüksək olmayan təpə üzərində yerləşən qala şərq tərəfdən sıldırım qayalarla məhdudlaşır. Digər tərəflərdə müdafiə məqsədi ilə iri qaya parçalarından hö-rülmüş müdafiə divarı vardır. Divarın hörgüsündə bərkidici kimi əhəng məhlulundan istifadə edilmişdir. Qala divarının aşınma nəticəsində dağılmasına baxmayaraq bəzi yerlərdə 5 metr hündürlükdə salamat qalmışdır.

Qalanın daxilində vaxtilə inşa olunmuş tikintilər tamamilə dağılmış vəziyyətdədir. Bəzi qisimlərdə dördkünc formalı binaların qalıqlarını izləmək mümkündür. Araşdırmalar zamanı qalanın ərazisində son orta əsrlər dövrünə aid şirli və şirsiz keramika məmulatı toplanmışdır. Əldə olunan yerüstü arxeoloji materiallara və qala divarının tikinti texnikasına əsasən Əfqan qalasını XIV-XIX əsrlərə aid etmək olar (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 97).

Abbasabad qalası

Müdafiə istehkamları, xüsusilə qalalar Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynadığı üçün tarixin bütün dövrlərində, hətta bu qəbil tikililərin əhəmiyyətinin müəyyən dərəcədə azaldığı XIX yüzillikdə də qalalar inşa etdirilmişdir. Belə qalalardan biri də Naxçıvan şəhərindən 6 km cənub-şərqdə, Araz çayının sahilində inşa etdirilən hərbi istehkam tipli Abbasabad qalasıdır (şəkil 86). İran şahzadəsi Abbas Mirzənin sifarişi ilə fransız

hərbi mütəxəssislərinin layihəsi əsasında 1809-1810-cu illərdə tikilmiş qala dövrünün çox mükəmməl hərbi istehkamı kimi diqqəti cəlb edir. General Paskeviçin təsdiq etdiyi kimi avropalı mühəndislərin təlimatı ilə inşa etdirilən, müdafiə və daxildəki su təchizatı sistemi özünü müdafiə edə biləcək şəkildə qurulan qalaya şahzadə böyük önəm verirdi (Pakrəvan Ə., 2007, s. 96). Beşbucaq şəklində inşa edilmiş qalanın bürcləri olmuşdur. Qala divarlarının hündürlüyü 4 m 30 sm, qalınlığı 60 sm idi. Qala hər tərəfdən 10 m enində kanalla əhatə olunmuşdu.

Abbasabad qalası hərbi zərurətdən yaranmış bir obyekt olmuşdur. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində (1804-1813) dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğrayan İran tərəfi Naxçıvan xanlığının ərazisində özünün hərbi mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət verirdi. İran komandanlığı bu məqsədlə qalaları təmir etdirir və özünün dayaq nöqtəsi ola biləcək yeni qalalar tikdirirdi. Belə qalalardan biri də Abbasabad qalası idi. Abbasabad qalası Araz çayı üzərində olan keçidin qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də Cənubi Azərbaycanca gedən yola nəzarət edir, lazım gəldikdə bu yolu bağlaya da bilirdi. Qala İran mövqelərinin rus ordusunun hücumlarından qorunması üçün mühüm məntəqə hesab edilirdi.

Qala 1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Gülistan müqaviləsindən sonra ingilislər tərəfindən bərpa edilərək yenidən qurulmuşdur. 1826-1828-ci illərdə baş vermiş İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Abbasabad qalasında vuruşmalar olmuşdur. Qalanı 4000 sərbaz və 500 atlı müdafiə edirdi. Qalanın baş mühafizi İran ordusuna komandanlıq etmiş Abbas Mirzənin kürəkəni Məhəmməd Emin xan idi. Ehsan xan Kəngərli də qalanın mühafizi olmuşdur. XX yüzilliyin ortalarına qədər xarabalıqları qalan qala 1967-1971-ci illərdə Araz su qovşağı tikilərkən suyun altında qalmışdır (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 7-8).

VIII. HAMAMLAR

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində yaradılan gözəl memarlıq nümunələrindən biri də hamamlardır. İsti və soyuq suyu olan və insanların yuyunduğu yerlər hamam adlanırdı. İslam qanunlarına görə bir insanın girdiyi suya başqa bir insan girə bilməz. Çünki o su kirlənirdi. Ona görə də İslam şəriətində axar suda yuyunma, dəstəmaz alma təqdir olunur. Məhz buna görə də əksər iri yaşayış məskənlərində hamamlar inşa olunurdu. Keçmişdə hamamların funksiyası təkcə insanların yuyunma yeri olmaqla məhdudlaşmırdı. Onlar həm də insanların istirahət, dincəlmək, söhbət, görüş yerləri idi. Ümumiyyətlə, hamamlar insanların, bütövlükdə cəmiyyətin həyatında xüsusi rola malik yerlər idi. Ona görə də orta əsrlər zamanı hamamlar üçün möhtəşəm, memarlıq baxımından çox gözəl binalar inşa edirdilər. Onların tikintisində məscidlərin memarlıq üslubundan istifadə edilir, hətta bir neçə günbəz qoyulurdu.

İndiyədək qalan nümunələrə və qalıqlarına əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan bölgəsi də hamamların geniş yayıldığı ərazilərdən biri olmuşdur. Bölgədə qalan nümunələr təsdiq edir ki, burada hamamlar yerüstü və yeraltı olmaqla əsasən üç hissədən ibarət olurdu: 1. Soyunma yerləri; 2. Yuyunma yerləri; 3. Suyu qızdırma yerləri.

Bəzi yerlərdə kişilər və qadınlar üçün ayrı hamamlar olmuşdur. Ancaq əksər vaxtlarda ayrı-ayrı hamamlar tikilmir, mövcud hamamlar həftənin müəyyən günləri kişilərin, müəyyən günləri isə qadınların istifadəsinə verilirdi.

Orta əsr qaynaqlarında Naxçıvan hamamları haqqında maraqlı məlumatlar gəlib çatmışdır. XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbi Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs edərkən yazır ki, "Cənabi hamamı son dərəcə gözəl və işıqlıdır. Qapı və divarı şirəli kaşından və döşəmələri isə ağ marmar daşdandır.

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Hamam məhrəbaları şahmat naxışı ilə bəzədilmişdir. Mehmanxanamıza yaxın Zal paşa hamamı vardır. Onun bütün qapı və divarı şirəli kaşlarla örtülmüşdür. Döşəməsi başdan ayağa boz, sumaqı və tünd qırmızı mərmər daşlardanır. Elə işıqlı hamamdır ki, onun bütün pəncərələri büllurdandır. Həyətin ortasında böyük bir hovuz var. Xülasə, gözəl havası olan bu hamamın tərifi, təmizliyi və gözəlliyini şərh etməkdə, qələm belə acizdir” (Çələbi E., 1997, s. 13). Təəssüf ki, səyyahın Naxçıvan şəhərində gördüyü bu hamamlardan heç biri günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Naxçıvan ərazisində indiyədək salamat və ya yarımucuq vəziyyətdə gəlib çatan hamamların bir xüsusiyyəti diqqəti cəlb edir. Həmin hamamların bir hissəsi yaşayış məskəninin əsas məscidinin yaxınlığında, bəzi hallarda məscidə bitişik şəkildə inşa olunmuşdur. Görünür, bu məscidə gələn adamların burada yuyunub paklanması və yaxud dəstəmaz alması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Üstüpu hamamı

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən ən möhtəşəm hamamlardan biri Ordubad rayonunun Üstüpu kəndində inşa olunmuş hamamdır. Hamam Üstüpu kəndinin cənub tərəfində yerləşən Hacalı məhəlləsində, Düylünçayın sol sahilində inşa olunmuşdur (şəkil 87). Hamam tikintisində yerli dağ və çay daşından, həmçinin bişmiş kərpicdən istifadə olunmuşdur. Zəmanəmizə dağılmış vəziyyətdə gəlib çatmışdır.

Hamamın girişi qərbdəndir. İndiyədək onun soyunma otağı, yuyunma salonu və tulanbarxanası qalmaqdadır. İnşa olunarkən binanın üç günbəzi olmuşdur. Zaman keçdikcə soyunma otağının günbəzi dağılmışdır. Ancaq şimal günbəz salamat qalmışdır. Hamam şərqdən qərbə doğru yenən yamacda

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

inşa edildiyindən şərq tərəfdə binanın damı yer səviyyəsindədir. Ancaq günbəzlər yer səviyyəsindən yuxarıdadır. Qərb tərəfdən isə bina tam açıq görünür. Girişi qərbdəndir. Çatma tağlı koridordan keçib soyunma və yuyunma salonuna daxil olursan. Soyunma və yuyunma salonlarında hücrələr vardır. Hamam binası XVII-XVIII əsrlərdə inşa olunmuşdur.

Gənzə hamamı

Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbinə məxsus memarların yaratdığı möhtəşəm hamam nümunələrindən biri də Ordubad rayonunun Gənzə kəndindəki hamam tipli memarlıq abidəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində bu günədək qalan ən qədim hamam nümunələrindən biri olan bu memarlıq nümunəsi kəndin mərkəzində yerləşən Hacı Hüseynqulu məscidinin şimal-şərq tərəfində, məscidə bitişik şəkildə inşa olunmuşdur (şəkil 88). Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə məscid kimi bu hamamı da Hacı Hüseynqulu inşa etdirmişdir.

Hamam yeraltı hamamlar qrupuna aiddir. Girişi şimal-şərq tərəfdən olan hamam planda düzbucaqlı formada inşa olunmuşdur. Onun uzunluğu 22,6 m, eni 9,4 m olmaqla, ümumi hündürlüyü 5,6 metrdir. Ümumi sahəsi 213 m² olan hamamın soyunma və yuyunma salonları, ona birləşdirilən köməkçi otaqlar iki günbəzlə örtülüb. Soyunma və yuyunma otağı bir-biri ilə kiçik tamburlar vasitəsilə birləşdirilmişdir. İsti sulu hovuz yuyunma otağına bitişik inşa olunub. Keçmişdə xəzinəyə su dağdan çəkilmiş saxsı su boruları ilə gətirilmiş. Su xəzinənin arxasında inşa olunmuş su anbarına toplanaraq oradan hamama və hovuzla verilməmiş. Hamamda yuyunan adamlar isti suyu yuyunma otağına açılan hovuzdan, soyuq suyu isə digər borular vasitəsi ilə xəzinənin yanında yerləşdirilmiş otaqdan götürərmiş. Yuyunma otağı və ona birləşən otaqların döşəməsinin altından

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

içərisindən isti hava axan kanallar düzəldilmişdir. Kanalın bir ucu ocağa, digər ucu isə bacaya birləşdirilib. Hamamın 3 bacası var. Onlardan biri yuyunma zalının cənub hissəsində ocağın üstündə, digər ikisi isə yuyunma otağının şimal hissəsində, qərb və şərq divarlarında qoyulmuşdur. Ocaq xəzinənin altında yerləşir, giriş oyması vardır.

Hamamın zallarının tavanı dairəvi günbəzlə, otaq və dərin taxçalar tağtavanla qapanıb. Hamamı digər orta əsr hamamlarından fərqləndirən cəhət onun divalarının, günbüz və tağtavanlarının dağ daşı ilə inşa olunmasıdır. Hamamın içərişi günbüz və tağtavanların tavanının mərkəzində qoyulmuş baca vasitəsilə işıqlandırılır. Keçmişdə hamamı qızdırmaq üçün samandan və odundan istifadə edirmişlər. Saman ocağa qoyulduqdan sonra ocağın bacası və ağızı qapanır, yaranan istilik həm xəzinədəki suyu, həm də hamamın döşəməsinin altında yerləşdirilən borulardan keçərək yuyunma zalını qızdırarmış (Səfərli H., 2006, s. 40; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 131-132).

Hamamdan məscidə gələn insanlar, ümumiyyətlə kənd əhalisi istifadə etmişdir.

Qeyd olunduğu kimi hamam kənd sakini Hacı Hüseynqulu tərəfindən inşa etdirilmişdir. Hacı Hüseynqulu isə XV yüzillikdə yaşadığından (bax: "Hacı Hüseynqulu məscidi" məqaləsinə) məscidin inşa tarixini XV əsrə aid etmək olar.

Darkənd hamamı

Naxçıvan ərazisində indiyədək gəlib çatan memarlıq abidələri içərisində Azərbaycanın digər bölgələrində təsadüf olunmayan nadir abidələrə də rast gəlinir. Belə abidələrdən biri Ordubad rayonundakı Darkənd kəndində indiyədək xarabalıqları gəlib çatan memarlıq abidəsidir. 1979-cu ildə Darkənd kəndinin

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

cənub tərəfindəki türbə ətrafında tədqiqatlar aparılarkən türbədə 60 metr şimal tərəfdə qabaqlar türbə hesab edilən abidənin qalıqları aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu abidə hamam olmuşdur. Ancaq bölgədəki digər hamamlardan fərqli olaraq bu abidə dini xarakter daşımış, orada meyidlər yuyulmuşdur. Darkənd türbəsinin ətrafında aparılan dəfnlər hesabına yaranan qəbirstanlıqda inşa edilən bu hamam əslində "Mürdəşirxana" (mürdəşir meyid yuyan adamlara deyilir) olmuşdur.

Hamamın planı altıbucaqlı formalı mərkəzi zaldan, iki çən hovuzdan və yardımçı otaqlardan ibarətdir. Hər səthdə çatma formalı giriş yerləri düzəldilib. Mərkəzi zalın ölçüləri: diaqonal xətt üzrə 3,8 metr, hər tərəfin uzunluğu 2,1 metr, giriş yerinin eni 0,8 metr, hündürlüyü 2 metrdən ibarətdir. Hamamın divarları ölçüləri 24x24x5 sm olan bişmiş kərpicdən, sökkük hissəsi isə çaydaşından hörülmüşdür. Abidə öz təyinatına və plan quruluşuna görə Zaqaqaziyada nadir (unikal) hesab olunur. XIV-XV yüzilliyə aid edilən Darkənd hamamı qəbirstanlıqdakı tikintilər kompleksinə daxil olmuşdur (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 220; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 74).

Şahtaxtı hamamı

Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində zəmanəmizədək bir hamam binası gəlib çatmışdır. Kəndin yaşlı nəslin dediyinə görə hamam İsa Sultan Şahtaxtiniskinin babası İsa Sultan tərəfindən tikdirilmişdir. Hamam düzbucaqlı formada, 20x10,5x6,4 metr ölçüdə inşa olunmuşdur. Onun ümumi sahəsi 210 m²-dir. Hamamın soyunma, yuyunma zalları, onlara birləşdirilən köməkçi otaqlar və ocaqxana, üç sferik günbəzlə örtülüb. Su mənbəyinin yüksəkdə yerləşməsi suyun hamama daxil olmasını

xeyle asanlaşdırmışdır. Hamam inşa olunarkən onun soyunma və yuyunma zalları bir-biri ilə kiçik tamburlar vasitəsilə birləşdirilmişdir. Həmin zallardan birbaşa yuyunma zalına bitişik kiçik otağa giriş vardır. Hamamı isti və soyuq su ilə təmin edən hovuzlar da yuyunma zalına bitişik tikilmişdir. Hamam inşa edildikdən sonra ilk dövrlərdə xəzinənin su ehtiyacı, saxsı borular vasitəsilə gələn su ilə ödənilmiş. Zaman keçdikcə bu borular məhv olmuş və dəyişdirilərək dəmir borularla əvəz olunmuşdur. Xəzinə binanın cənub tərəfindədir. Yuyunma zalı və ona bitişik otaqların altından isti hava kanalları keçir. Kanalın bir ucu ocağa, digər ucu isə bacaya birləşdirilib. Bacalardan biri ocağın üstündə, digər ikisi isə yuyunma və soyunma zallarının üzərindədir.

Keçmişdə hamamı isitmək üçün samandan istifadə edilirdi. Kənd sakinlərinin verdiyi məlumata görə, hamamı isitmək üçün 2-3 bağ samanı yandıraraq isidərmişlər. Saman tez yanıb qurtarmasın deyər bacanın ağızını tıxarmışlar. Bu üsulla əlavə yanacaqdan istifadə etmədən hamam 2-3 gün fəaliyyət göstərmiş. Keçən əsrin ortalarından hamam mazutla qızdırılmağa başlamışdır. Hamam özünün ilkin quruluşunu və funksional xüsusiyyətlərini indi də qoruyub saxlamışdır. Bir çox yeraltı hamamlardan fərqli olaraq Şaxtaxtı hamamı yarım yeraltı hamam sayılır. Hamamın kəndin mərkəzində yerləşdirilməsinin bir neçə səbəbi var. Kənd sakinlərinin sözlərinə görə keçmişdə bu hamam həm də kənd sakinlərinin istirahət yeri olub. Burada pəhləvanlar gücünü sınıyar, xalq tamaşaları göstərirdilər. Hamam Sovet hakimiyyəti illərində nəzarətsiz qaldığı üçün dağılmış və tamamilə sıradan çıxmışdır (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 435-436).

Hamamın inşa tarixi XVII əsrə aid edilir.

Vənənd hamamı

Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı inşa edilmiş hamamlardan biri də Ordubad rayonunun Vənənd kəndindəki hamamdır. Hamamın yerləşdiyi ərazinin “Uzun küçə” vasitəsilə həm kəndin meydanına, həm də yaşayış məhəllələrinə çıxışı var. Hamamın planlaşdırma strukturu çox dəqiqdir. Uzunluğu 18 metr, eni 15,4 metr olan hamam orta əsrlər texnologiyasına cavab verərək dörd ədəd kvadrata yaxın və ardıcıl yerləşən otaqlardan ibarətdir ki, bu da T-yə bənzər forma verir. Umumi sahəsi 189,2 m² olan bu abidənin divarları dağ daşı, tağtavanları və günbəzləri isə bişmiş kərpiclə inşa olunub.

Hamama giriş soyunma zalının sağındakı vestibüldəndir. Soyunma zalının diametri 5,1 metrdir. Zalda eni 2,2 metr və 1,1 metr olan 7 ədəd dərin taxça var. Soyunma zalının yuyunma zalı ilə əlaqəsi əks tərəfdən balaca vestibül vasitəsilə yadrlıb. Digər yuyunma zalı 2 bölmədən ibarətdir. Şimal hissədən mərkəzi yuyunma zalına isti su hovuzu və qazanxana birləşdirilmişdir. Hər iki zalın tavanı sferik günbəzlə örtülmüşdür. Hamamın hündürlüyü günbəzlə birlikdə 5,5 metrə bərabərdir. Hamamın su ehtiyacı yaxınlıqdakı çeşmənin suyu ilə ödənilmiş.

Abidə memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən XVII əsrə aid edilir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 97).

İsmayıl xan hamamı

Keçmişdə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən hamamlardan biri də “İsmayıl xan hamamı” olmuşdur. “İsmayıl xan hamamı” Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, indiki “Təbriz” otelinin qarşısında, H.Əliyev prospekti və Təbriz küçəsinin kəsişdiyi yerdə, Dədə Qorqud meydanında yerləşir (şəkil 89). Şərq memarlıq üslubunda inşa edilən hamam binası giriş,

xidmət zalı, çarhovuzlu yuyunma salonu, xəzinə və ocaqxanadan ibarətdir. Ümumi sahəsi 526 m²-dir. Hamam planda düzbucaqlı formadadır. Bina 20x20x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Hamama giriş şərq tərəfdə yerləşən çatmatağlı portaldandır. Portalın eksteryeri kaşılarla bəzədilmişdir. Hamamın daxilinə giriş geniş vestibüldən, soyunma zalına isə dar keçiddən keçir. Soyunma zalı səkkizbucaqlı formadadır. Zalı divarları boyunca 6 ədəd dərin taxça yerləşdirilmişdir. Yuyunma salonunun iki keçidi vardır. Keçidlərdən biri digər otağa açılır. Hamamın yuyulma zalının mərkəzində 2x2 metr ölçüdə çarhovuz inşa edilmişdir. 108 m² sahəsi olan zalın tavanı sferik günbəzlə örtülmüşdür. Hamam zalların divarlarına yerləşdirilmiş kiçik pəncərələr və günbəzin üstündəki bacalarla işıqlandırılır.

Hamamın xəzinəsi binanın qərbində, yuyunma zalına bitişik yerləşdirilmişdir. Xəzinədən açılan gözlükdən su götürülməsi üçün istifadə olunmuşdur. Hamamın su təchizatı kəhriz vasitəsilə ödənilmişdir. Xəzinənin altındakı ocaq hamamın isidilməsində əsas rol oynamışdır. Otaqlara istilik yeraltı kanallar vasitəsilə verilmişdir. Hamam Naxçıvan xanları nəslindən olan İsmayıl xanın adı ilə bağlıdır. Hazırda əsaslı təmir və bərpa edilmişdir. XVIII yüzillikdə inşa edilmiş tarix-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən qorunur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 211-212).

Ordubad hamamı

Orta əsrlər zamanı ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi tanınan Ordubad şəhərinin mərkəzində, Came məscidinin yaxınlığında möhtəşəm bir hamam inşa olunmuşdur. Şərq memarlıq üslubunda inşa olunmuş bu memarlıq abidəsi zəmanəmizədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Hamamın ümumi sahəsi 483 m², divarlarının qalınlığı 1 metrdir. Bina 20x20x5

sm ölçüdə bişmiş kərpiclə inşa olunmuşdur (şəkil 90). Abidə düzbucaqlı strukturu ilə digər orta əsr Şərq hamamlarından fərqlənir. Hamam əsasən geniş vestibül, çayxana, soyunma və yuyunma zallarından ibarətdir. Zallara açılan otaqlardan digər otaqlara və ocaqxanaya giriş vardır. Hamamın vestibülünə eni 1 metr olan çatma tağ formalı dəhlizdən daxil olunur. Soyunma zalı kəsik küncü olan kvadrat, mərkəzi salon isə səkkizbucaqlı formadadır. Zalı divarlarında hamama gələnlərin əşyalarını qoymaq üçün 4 ədəd dərin (2,8x1,3 metr, 2,8x2,8 metr) taxça düzəldilmişdir. Taxçalar hamamın səthindən 60 sm hündürlükdədir. Vestibülün mərkəzində kiçik çarhovuz (2x2 metr) vardır. Diametri 6,35 metr olan günbəz səkkizbucaqlı zalın küncündəki sütunlara stalaktitlərlə keçir. Soyunma zalının hündürlüyü 7,4 metrdir. Onun yuxarısı dairəvi günbəzlə qapanır. Yuyunma zalı digər orta əsr hamamlarından mürəkkəb quruluşuna görə fərqlənir. Zal çatma tağ formalı dərin taxçalarla əhatə olunmuşdur. Taxçaların içərisində kisələnmək və masaj üçün xüsusi sal daşlar yerləşdirilmişdir. Zalı mərkəzində dairəvi hovuz vardır. Yuyunma zalının günbəzinin diametri 5,8 metr, hündürlüyü 7,4 metrdir.

Hamamın şərq tərəfində, yuyunma zalına bitişik isti su hovuzu və onun altında ocaqxana vardır. Xəzinədən yuyunma zalına açılan gözlükdən isti su götürmək üçün istifadə edilmişdir. Hamamın suyu yaxınlıqdan keçən Qarahovuz çeşməsindən götürülmüşdür. Su saxsı borular vasitəsilə xəzinəyə və hamamın yuyunma zalına daxil olmuşdur. Yuyunma zalı və ona birləşən otaqların altında isti havanın dövr etməsi üçün kanallar düzəldilmişdir. Hamamın tağlı taxçaları sütunlarla qaldırılmış və tağtavanla örtülmüşdür. Hamamın binası XX əsrdə bir neçə dəfə yenidən qurulmuş və təmir olunmuşdur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 387-388).

Memarlıq quruluşuna əsasən XVIII-XIX əsrlərə aid edilən

abidədə son vaxtlar Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə abadlıq-bərpa işləri aparılmış, memarlıq abidəsi əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır.

Yengicə hamamı

Tədqiqatlar göstərir ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində nəinki şəhərlərdə, hətta kənd tipli yaşayış məskənlərində də möhtəşəm hamamlar inşa olunaraq əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Belə hamamlardan biri də Şərur rayonunun Yengicə kəndində inşa olunmuş hamamdır. Yerli əhalinin fikrincə hamam XVIII əsrin sonlarında əslən Şaxtaxtı kəndindən olan Tovuz xanım adlı qadın tərəfindən tikdirilmişdir. Hamamın ümumi sahəsi 650 m², içərisinin sahəsi 545 m²-dir. Bina 19x19x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə əhəng məhlulu istifadə olunmaqla tikilmişdir. Divarları qalındır. Hamam binası düzbucaqlı formada olmaqla iki səkkizbucaqlı zala və onlara bitişik iki köməkçi otağa bölünür. Zalları örtən sferik günbəzlər, girişdəki sadə formalı baştağ və digər xidməti otaqları qismən dağıntıya məruz qalsa da hamamın daxili planı yaxşı vəziyyətdədir. Bu da hamamın ilkin quruluşunu hərtərəfli bərpa etməyə imkan verir.

İki zalın arasında yerləşən köməkçi otaqların qapıları yunma zalına açılır. Hamamın ocaqxanası cənub hissədə yerləşir. Hamam döşəmənin altında yerləşdirilmiş isti hava kanalları vasitəsilə qızdırılmış. Binaanın işıqlandırılması günbəzin mərkəzində yerləşən baca və divarlarda açılmış kiçik pəncərələr vasitəsi ilə həyata keçirilmiş (Qənbərova G., 2007, s. 224-229; Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 469).

IX. MÜLKİ TİKİNTİLƏR

Orta əsr sənətkarları tərəfindən Naxçıvan bölgəsində yaradılan, müəyyən bir qismi indiyədək gəlib çatan, bəzən isə orta əsr qaynaqlarının məlumatları əsasında bəlli olan memarlıq abidələri içərisində çox az, hətta yeganə olan nümunələr də vardır. İndiyədək qalan bu nümunələrdən Naxçıvan şəhərindəki Xan Sarayını, Ordubad şəhərində su paylanması məqsədi ilə inşa edilən Səqqaxananı, Qeysəriyyəni (ticarət mərkəzini), Şahbuz rayonunda su anbarı yaratmaq məqsədilə inşa olunan bəndi göstərmək olar.

Keçmişdə Naxçıvan ərazisində, xüsusilə şəhərlərdə möhtəşəm ictimai və mülki binaların – sarayların, yaşayış evlərinin inşa olunması heç bir şübhə doğurmur. Ancaq inşa olunduğu vaxtdan keçən müddət ərzində həmin binaların əksəriyyəti dağılıraq məhv olmuş, tək-tək nümunələr qalmışdır. Belə abidələrin bəziləri haqqında qaynaqlardan məlumat alırıq. Bu qəbildən olan abidələr əsasən yeganə olduqları və bəziləri hətta Azərbaycan miqyasında nadir abidə sayıldığından onlar haqqında ayrı-ayrılıqda deyil, ümumi bir başlıqda – “Mülki tikintilər” adı ilə bəhs olunması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Eldənizlər sarayı

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan şəhərində inşa edilmiş mülki tikintilərdən biri şəhər Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən Eldəniz hökmdarları üçün inşa edilmiş saray olmuşdur. Görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılmış bu saray zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Eldənizlər və yaxud da Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hökmdarları üçün inşa edilmiş bu saray Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olmuşdur. Fikrimizcə, Atabəylər dövlətinin idarə olunduğu bu

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

saray kompleksin ilk tikilisi olmuş, ətrafdakı digər abidələr sonradan inşa olunmuşdur. Atabəylər dövlətinin təşəkkülü və çiçəklənməsi dövründə hökmdar sarayının yanında çoxlu binalar inşa edilmiş, orada şəhər içərisində bir şəhərcik yaradılmışdır (Səfərli F., 2003, s. 268).

Tədqiqatlar zamanı XIII əsrin 20 illərində naməlum müəllif tərəfindən yazılmış “Əcaib əd-dünya” (“Dünyanın qəribəlikləri”) əsərində adı çəkilən “Darülmülk”ün (“Dövlətxana”nın) Eldənizlər sarayı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Saray Möminə xatın türbəsinin yaxınlığında yerləşməklə Atabəylər memarlıq kompleksinin özəyini təşkil edirdi.

Qeysəriyyə

İndiyədək gəlib çatan tarix-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi cəhətdən Ordubad şəhəri Naxçıvan bölgəsində ilk yerlərdən birində dayanır. Orta əsr zamanı yaradılmış, bu gün də özünün möhtəşəmliyi ilə seçilən, şəhərsalma mədəniyyətinin bütün əlamətlərini özündə saxlayan bu şəhərdə zəmanəmizədək öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən çoxlu memarlıq abidəsi, o cümlədən Came məscidi, Sərsəhər məscidi, Dilbər məscidi, mədrəsə kompleksi, buxana, hamam və s. qalmışdır. Şəhərdə özünün möhtəşəmliyi ilə seçilən belə tarix-memarlıq abidələrindən biri də Qeysəriyyə binasıdır (şəkil 91). Şəhərin mərkəzində, bazar meydanında yerləşən bu bina orta əsrlər zamanı şəhərin ticarət-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır (Səfərli H., 2011, s. 51-53).

“Qeysəriyyə” orta əsrlər zamanı şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bazarlar qrupuna aiddir. Bəzən “Bədistan” da adlanan bu bazarlar üstüörtülü bazarlar tipinə aiddir. Bu bazarlarda adətən bahalı mallar, xüsusilə daş-qaş, cəvahirat satılırdı. Bu bazarlara xalq arasında “Şah bazarı” da deyilirdi.

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Orta əsr qaynaqlarının məlumatlarından məlum olur ki, orta əsrlər zamanı heç də şəhərlərin hamısında Qeysəriyyə olmamışdır.

Orta əsrlər zamanı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində də Qeysəriyyələr fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan biri Azərbaycanın qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan şəhərində idi. Naxçıvan Qeysəriyyəsi haqqında qaynaqlarda geniş məlumat yoxdur. Ancaq Evliya Çələbi yazır ki, Naxçıvanın Şah bazarında varlı tacirlər və alverçilər vardır. Onlardan hər biri Qarun var-dövlətinə bərabər varı olan yüksək etibara malik tacirlərdirlər (Evliya Ç., 1997, s. 13).

Orta əsr şəhərlərinin ticarət-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan qeysəriyələrdən biri də Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərmişdir. Müəyyən aşınmalara məruz qalsa da zəmanəmizədək əsasən salamat vəziyyətdə gəlib çatan Qeysəriyyə şəhərin mərkəzində, Dübəndi çayının sol sahilində, Came məscidinin lap yaxınlığında yerləşir. Bişmiş kərpicdən tikilmiş abidənin ümumi sahəsi 540 kvadratmetrdir. Memarlıq quruluşuna görə Qeysəriyyə binası 10x10 metr olan mərkəzi səkkizbucaqlı zaldan və onun üstünü – tavanını qapayan dairəvi günbəzdən, günbəzi güncələrdə saxlayan mürəkkəb quruluşlu dörd ədəd dayaqdan, dayaqlarla kənar divar taxçaları arasında yerləşən keçidlərdən (eni 3,4 metr) ibarətdir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 267-268). Keçidlərin tavanı 16 ədəd kiçik günbəzlərlə qapanıb. Bişmiş kərpicdən hörülən divarların qalınlığı 80 sm-dir. Mərkəzi günbüz də daxil olmaqla abidənin hündürlüyü 8,5 metrdir.

Şərq memarlığında nadir abidələrdən olan Ordubad Qeysəriyyəsi uzun müddət tarixi və memarlıq ədəbiyyatında “Zorxana” binası kimi qələmə verilmiş, hətta Sovet hakimiyyəti illərində cənubdan giriş qapısının yanında onun “Zorxana” binası olduğunu və tarix-mədəniyyət abidəsi kimi qorunduğunu

bildirən lövhə vurulmuşdu. Bu abidəni “Zorxana” kimi təqdim edən akademik Ə.Salamzadə yazır ki, xalq arasında Qeysəriyyə adı ilə tanınması belə bir mülahizəni irəli sürməyə imkan verir ki, ola bilsin, bu binadan yalnız sonralar zorxana kimi istifadə olunmuşdur (Salamzadə Ə., 1976, s. 62).

Yerli əhalinin söylədiyinə görə bu məqsədlə binanın döşəməsinə səliqə ilə gəvən kolları düzüb üstünə narın torpaq tökərmişlər. Bundan sonra İrandan, Türkiyədən və başqa yerlərdən gələn pəhləvanlar burada gülüşərmişlər. Qalib gələn pəhləvan hücrədə əyləşən xandan mükafat olaraq bir kisə qızıl alarmış (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 268). XIX yüzillikdə, Rusiya hakimiyyəti illərində binada ipəksarıyan sex fəaliyyət göstərmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində isə bina daxildən hissələrə bölünərək ondan anbar, aşxana, mağaza kimi istifadə olunmuşdur. Came məscidində yerləşən Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi 1981-ci ildə Qeysəriyyə binasına köçürülmüşdür.

Qeysəriyyə binası zaman keçdikcə müəyyən aşınmalara məruz qaldığından 1978-ci ildə orada bərpa-təmir işləri aparılmışdır. Keçən müddət ərzində Qeysəriyyə binasının bərpasına ehtiyac yaranmışdır. Ona görə də 2010-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun tapşırığı ilə Qeysəriyyə binasında əsaslı bərpa və təmir işləri aparılmışdır.

Səqqaxana

Tarix-mədəniyyət abidələri ilə çox zəngin olan Ordubad şəhərində Naxçıvan ərazisinin digər yerlərində rast gəlinməyən nadir memarlıq abidələrinə də rast gəlinir. Belə abidələrdən biri şəhərin Mingis məhəlləsində yerləşən səqqaxanadır (şəkil 92). Abidənin belə adlanması ərəbcə səqqa (su satan, su paylayan, su verən, su çəkən) və farsca xane (ev) sözlərinin

birləşməsindən yaranmışdır. Səqqaxanalarda insanların istifadəsi üçün su saxlanılırdı və həmin su insanlara paylanırdı. Səqqaxanalar dini xarakterli tikililər qrupuna daxildir və vəqflər hesabına maliyyələşdirilirdi. Bu məkanlar əksərən yaşıl rəngə boyanır və ya üzəri yeddi rəngdə kaşı ilə örtülürdü. Kaşı işləmələrində Kərbəla müsibəti, Həzrət Abbas at belində, yaxud piyada, əynində zireh, sağ əlində nizə, sol çiyindən asılmış su tuluğu və s. təsvir olunurdu. Bundan başqa, səqqaxananın daxili divarlarında imamların və dini ziyarətgahların çərçivəyə salınmış şəkli vurulur, ələm və qıfillar asılır, həmçinin buraya müxtəlif rəngli parçalar niyyət edilib düyünlənirdi. Bu şəkillər onlara tamaşa edən hər kəsdə dini hissləri oyadırdı (Məmmədova İ., 2016, s. 240).

Ordubad şəhərində, Mingis məscidinin şimal tərəfində yerləşən bu səqqaxanaya yerli əhalinin dediyinə görə kəhrizdən su gəlir və tikilinin ortasında olan hovuzla dolurdu. Bu su insanların istifadəsi üçün saxlanılırdı. Səqqaxana bişmiş kərpiclə hörülmüşdür. Cənub tərəfdə çatma tağlı geniş giriş vardır. Ordubad şəhərinin böyük məscidlərindən olan Mingis məscidinə namaz qılmağa gələnlər burada dəstəmaz alarmışlar. Ehtimal ki, Səqqaxana, Mingis məscidi XVII əsrdə bərpa olunarkən inşa edilmişdir. Orta əsrlər zamanı Azərbaycan şəhərlərində səqqaxanalar geniş yayılmışdı. Məsələn vaxtilə Təbriz şəhərində 1400 səqqaxana olmuşdur (Məmmədova İ., 2016, s. 240). Ancaq Naxçıvan bölgəsində bu qəbil abidə demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Ordubad səqqaxanası bu cəhətdən Naxçıvan bölgəsində yeganədir. Sonrakı dövrlərdə abidədə əhali tərəfindən bəzi bərpa və abadlıq işləri aparılmışdır.

Xan Sarayı

Naxçıvan şəhərində zamanəmizədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrindən biri də son orta əsrlərdə inşa edilmiş Xan Sarayıdır (şəkil 93). Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş Xan Sarayı XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olmuşdur. Sarayı XVIII əsrin sonlarında Naxçıvan xanlığının ən güdrətli xanlarından olan görkəmli diplomat və dövlət xadimi, axırıncı Naxçıvan xanı Ehsan xanın atası Kəlbəli xan Kəngərli tikdirmişdir. Xan Sarayı 3600 m² sahəsi olan saray kompleksinin qərbində yerləşən, Naxçıvan şəhər əhalisinin təbiri ilə desək “Xan diki”nin relyefinə uyğun olaraq üzü güncixana tərəf inşa edilmişdir. Xan Sarayı kompleksində 42x8 metr ölçüdə yardımcı bina, yeni inşa olunmuş hovuz, su quyusu, yaşıllıq zolaqları, bəzək və meyvə ağacları vardır. 1834-cü ildə Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Dyuba de Monpere memarlıq ədəbiyyatında bəzən “Ehsan xan sarayı”da adlandırılan Xan Sarayını “bir neçə həyət və çoxlu zəngin bəzədilmiş otaqdan ibarət saray” kimi dəyərləndirmişdir (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 217).

Xan Sarayı iki mərtəbəlidir. Vaxtilə saray iki ayrı-ayrı bölmədən ibarət olmuşdur. Cənub bölmə inzibati işlər və yüksək mənsəbli qonaqların qəbulu, şimal bölmə isə xan ailəsinin yaşayışı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bölmələrə giriş ikimərtəbəli, balkon tipli çatma tağlı dəhlizlərdən olub. Xan Sarayının ümumi sahəsi 382 m², divarlarının qalınlığı 60 sm-dən 1,1 metr arasında dəyişir. Bina 20x20x5 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə tikilmişdir. Pəncərələrdə şəbəkə üslubundan və bütün otaqlarda Naxçıvan yaşayış evlərinə xas olan müxtəlif ölçülü taxçalardan istifadə olunmuşdur. 1 mərtəbədə 3 otaq, 2 mərtəbədə 8 otaq (2 zal) və otaq kimi istifadə olunan vestibüllərin

üzərində 2 mansar yerləşir. Hər iki mansardan dəhlizlərin üstündəki açıq balkonlara çıxış vardır. Mansarlara vestibüllərdən açılmış kərpic pilləkənlərlə qalxılır. Xan Sarayının cənub zalı daha dəbdəbəlidir. Qonaq qəbulu üçün nəzərdə tutulmuş zalın qərbində döşəmədən 40 sm hündürlükdə səhnə tipli taxt yaradılmışdır. Taxtlı güşənin açılan pəncərələri yerdən tavana qədər şəbəkələrlə, tavanı isə kiçik güzgü parçaları ilə nəfis bəzədilmişdir. Zalın digər divarları taxçalar, nəbati və süjetli rəsmlərlə işlənmişdir. Sonralar aparılan çoxsaylı təmir və bərpa işləri zamanı rəsmlər pozulmuş və ya üstləri suvaqla örtülmüşdür. Zalın əzəmətini cənub divardakı, ətrafı həndəsi formalar və güzgü parçaları ilə bəzədilmiş buxarı daha da artırır. Bina divarlara yerləşdirilmiş iki buxarı vasitəsilə isidilmiş (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 176).

Xan Sarayının yardımçı binası

Naxçıvan şəhərində zamanəmizədək gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrindən biri də Xan Sarayının yardımçı binasıdır. Bina qədim Qala məhəlləsində, Möminə xatın türbəsinin 50-60 metrliyində Xan sarayı ilə üz bəüz yerləşir (şəkil 94). XVIII əsr yaşayış evlərinə məxsus xüsusiyyətləri özündə birləşdirən bu bina tənənəli girişli portaldan və ona bitişik inşa olunmuş köməkçi otaqlardan ibarətdir.

Xan Sarayının həyətinə giriş bu binada inşa olunan sferik günbəzlə örtülmüş vestibüldən keçir. Günbəzin əsas vestibülünə keçid dörd tərəfdən tromb sırası ilə həll olunmuş portaldandır. Vestibülün hər dörd taxçasında qapı yerləri var. Bu qapılardan biri Sarayın həyətinə, digər ikisi isə vestibülün sağ və solunda yerləşdirilmiş köməkçi otaqlara açılır. Otaqların tavanı çatma tağ formasındadır. İnşa olunduğu vaxtdan etibarən bu otaqlardan Saray xidmətçilərinin yaşayış yeri, ərzaq ambarı və mətbəx

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

kimi istifadə olunmuş. Binanın ümumi sahəsi 336 m²-dir. Zaman keçdikcə şərq divarların ətrafı torpaqla dolduğu üçün köməkçi otaqların hündürlüyü küçədən 2,5 metr, daxildən 3 metr, giriş portalının hündürlüyü 4,5 metr təşkil edir. Bina bişmiş kərpic və əhəng materialı ilə inşa olunmuşdur. Hazırda burada Açıq Səma Altında Muzeyin inzibati binası və hədiyyələr mağazası yerləşir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 97).

Xan sarayı ilə eyni dövrdə inşa olunması ehtimal olunur.

Meyidxana

Keçmişdə Naxçıvan ərazisində inşa edilən nadir tikintilərdən biri də Ordubad şəhərindəki Meyidxanadır. Bu abidə Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim qəbristanlığı”nın şimal tərəfində inşa edilmişdir. Abidə qəbristanlığı şimal tərəfdən əhatə edən dağın cənub ətəyində, dağın yamacı qazılmaqla, bəzi yerlərdə qayanın çapılması yolu ilə inşa edilmişdir. Ona görə də tikilinin giriş hissəsi istisna olmaqla qalan hissəsi torpağın altındadır (şəkil 95).

Tikilinin cənubdan giriş qapısının baş tərəfində bir kitabə qoyulmuşdur. Sarımtıl rəngli mərmer lövhə (38x30 sm) üzərində dörd sətirdə ərəb-fars dillərində süls elementli nəsx xətt ilə həkk edilmiş kitabənin (şəkil 95 a) mətninin tərcüməsi belədir: “Allahın rəğbətini qazanmaq məqsədilə bu mübarək şəریفli məkan mərhum, cənnətməkan Hacı Ağacan Ordubadinin oğlu yaranmışların ən kiçiyi Hacı Zeynəlabdinin səyi və təşəbbüsü ilə cəmədiəl-axir ayının 2-si tarixində, 1264-cü ildə (06.05.1848-ci il) tamam oldu” (Сафаров Ф., 1987, с. 24-25; Сəfərli H., 2009, s. 108-109, 136).

Ordubad şəhər əhalisinin söylədiyinə görə bu bina xidməti xarakter daşmış, orada meyidlər yuyulmuş və hər hansı bir

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

səbəbdən meydin müvəqqəti saxlanmaq zərurəti yarandıqda, orada saxlanmışdır (Сафаров Ф., 1987, с. 25). Məhz buna görə də daxilində daim, xüsusilə isti yay aylarında sərin hava olmasını təmin etmək məqsədilə tikilinin çox hissəsinin (arxasının, yanlarının və üstünün) torpağın altında qalması üçün abidə dağın yamacında inşa edilmişdir.

Qanlıgöl bəndi

Keçmişdə Naxçıvan bölgəsində süni göllər və ya su anbarları yaratmaq üçün bəndlər də inşa olunmuşdur. Belə bəndlərdən biri Şahbuz rayonunun Kükü kəndindən 6-7 km şimalda, Keçəldağın ətəyində yerləşən Qanlıgölün yaradılması üçün qurulan bənddir (şəkil 96). Küküçayın hövzəsində, Dərələyəz silsiləsinin ətəyində, 2420 m yüksəklikdə yerləşən və el arasında “Qanlıgöl” adlanan su anbarının qarşısında inşa edilən bu bənd bəzi kiçik əlavələrlə indiyədək qalmışdır.

XVI əsrdən başlayaraq burada bir neçə dəfə bənd tikilmiş, ancaq möhkəm olmadığı üçün yazda qar-yağış sularından yaranan sellərə davam gətirməyərək dağılmışdır. XIX yüzilliyin ortalarında Naxçıvanda qəza rəisi işləyən A.P.Şahingirey burada bənd tikdirmişdir. Bu haqda gölün cənub tərəfində olan qaramtlı rəngli iri qaya parçası üzərində ərəb-fars və rus dilində həkk edilən kitabədə məlumat verilmişdir. Ərəb əlifbası ilə yazılan kitabə çox narın hərflərlə yazıldığı üçün zaman keçdikcə aşınmış, daşın üzərində əmələ gələn xətt və nöqtələr onun oxunuşunu daha da çətinləşdirmişdir. Ondan yalnız bir neçə sözü oxumaq mümkün olmuşdur (şəkil 97): “Kəlbəli xan Kəngərli ... naçalnik Şən Girey ...” (Сафаров Ф., 1987, с. 26-27).

Rus dilində olan kitabə iri və dərin hərflərlə həkk edildiyi üçün yaxşı qalmışdır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Иждивением Келбали хана соорудил уездной начальник

Шан Гирей. 1865". Kitabədən görünür ki, Qanlıgölün qarşısındakı bənd 1865-ci ildə Naxçıvan xanları nəslindən olan II Kəlbəli xanın himayəsi ilə qəza rəisi Şahin Girey tərəfindən inşa etdirilmişdir (Сафаров Ф., 1987, с. 27).

İri həcmli dağ daşlarından inşa edilmiş bəndin uzunluğu 45 metrdir. Bənddən suyun çıxan hissəsi yonulmuş daşlarla işlənmişdir, çıxış kanalının döşəməsinə daş döşənmişdir. Bəndin divarları iki yarım dairəvi kontrforsla möhkəmləndirilmişdir. Bənd vasitəsi ilə yaradılan gölün sahəsi 10,2 hektar, uzunluğu 460 metr, maksimal eni 222 metr, sahil xəttinin uzunluğu 1430 metr, həcmi 1,2 milyon kub metrdir. Hazırda gölün suyundan Şahbuz və Babək rayonlarının kəndlərinin əkin sahələrini və yaylaqlarda otarılan mal-qaranın suvarılması üçün istifadə edilir (Səfərov F., 1992, s. 116-117).

X. BUZXANALAR

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaradılan tarix mədəniyyət abidələri içərisində buzxanalar xüsusi yer tutur. Keçmişdə yay aylarında əhali sərin sudan yararlanmaq, yeyinti məhsullarını, şəxsi azuqələrini xarab olmaqdan, istilərdən qorumaq məqsədilə xüsusi binalar inşa etdirmişdir. Buzxana adlandırılan bu binalarda buz hazırlanırmış. Buzu almaq üçün qış aylarında buzxananın zirzəmisinə kəhriz suyu ilə doldurulur və burada buz halına salınırmış. İstilər başlayarkən buzun əriməməsi üçün xüsusi üsullardan istifadə edir, buz sallarının arasına saman tökülmüşlər. Yay aylarında buzdan istifadə etmək üçün bu işlə məşğul olan adamlar ayaqlarına keçə bağlayaraq buzxanaya girir və buzunu buradan çıxararaq insanlara verirmişlər. Beləliklə, əhəlinin buza olan tələbatını ödəyərmişlər.

Naxçıvan şəhər buzxanası

Şübhəsiz ki, Naxçıvan bölgəsində orta əsrlər zamanı digər tarix-memarlıq abidələri ilə yanaşı çoxlu buzxanalar da yaradılmışdır. Ancaq zamanəmizədək ərazidə üç buzxana gəlib çatmışdır. Bunlardan xronoloji cəhətdən ən qədimi Naxçıvan şəhərindəki buzxanadır (şəkil 98). Buzxana Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində, İmamzadə kompleksinin yaxınlığında yerləşir. Azərbaycan ərazisində ən böyük buzxanalardan biri olan abidə planda düzbucaqlı formada inşa olunmuşdur. Onun uzunluğu 20 metr, eni 9 metr, hazırkı vəziyyətdə hündürlüyü 9,6 metrdir. Lakin memarların fikrincə, buzxananın başlıca məziyyəti onun böyük ölçülərində deyildir. O ilk növbədə kərpicdən tikilmiş daş örtüyünün müstəsna dərəcədə dəqiq konstruktiv həlli və tikintinin səliqəsi ilə diqqəti cəlb edir (Salamzadə Ə; Məm-

məzadə K., 1985, s. 225). Yüksək texniki səviyyədə kərpicdən qurulmuş örtük konstruksiyasının mükəmməl həlli, naturada tikilməsi, bina örtüyünün uzununa, yüngül və dinamik konstruksiya sxemi tərzində yaradılması Naxçıvan buzxanasının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Təxminən hər 3 metrden bir qurulan çatmavari tağlararası boşluq çatma tağbəndlə örtülmüşdür. Bişmiş kərpic hörgü cərgələri yükdaşıyan tağlara nisbətən şaquli vəziyyətdə yerləşdirilmişdir. Binanın örtük hissəsinin kərpic hörgülərindən görüldüyü kimi, tağların yuxarı hissəsində tağbəndlərin konstruksiyası dəyişir və balaca tağbəndlərlə tamamlanır. Bu balaca tağbəndlər binanın əsas oxu boyu yerləşdirilmişdir. Azərbaycan ərazisində buna oxşar buzxana XIV yüzillikdə Ordubad şəhərində inşa edilmişdir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 336).

Buzxananın üzərində kitabə qalmadığı üçün onun inşa tarixi haqqında konkret fikir söyləmək mümkün deyildir. Akademik Ə.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmməzadə Naxçıvan buzxanasının inşa tarixindən bəhs edərkən yazırlar ki, onun memarlıq və konstruktiv həllinin üzvi vəhdəti, bizim nəzərimizcə, göstərir ki, bu abidə nəinki Naxçıvan memarlıq məktəbi ənənələrinin hələ yaşadığı dövrdə, biz deyərdik ki, bəlkə də hələ onun çiçəklənməsi dövründə inşa edilmişdir. Bu dövr isə XII əsrdən etibarən başlanmaqla təxminən XV əsrin əvvəllərində davam etmişdir (Salamzadə Ə., Məmməzadə K., 1985, s. 228). Naxçıvan buzxanasının yüksək səviyyəli, mükəmməl həlli bu abidənin Naxçıvan memarlıq məktəbinin inkişafı dövründə, XII-XIV əsrlər tikildiyini göstərir. Müasir soyuducuları əvəz edən buzxanalar, o cümlədən Naxçıvan şəhərindəki buzxana ötən əsrdə soyuduculardan istifadənin genişlənməsi ilə fəaliyyətini dayandırmış, sıradan çıxmışdır (Məmmədov İ., 2016, s. 238). Məhz bu səbəbdən də zaman keçdikcə güclü aşınmaya məruz qalmış buzxana son illərdə

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə bərpa olunmuşdur.

Ordubad şəhər buzxanası

Naxçıvan ərazisində zamanəmizədək gəlib çatan xronoloji cəhətdən ikinci qədim buzxana Ordubad şəhərinin mərkəzində, şəhərin qədim məhəllələrindən olan Kürdətal məhəlləsində yerləşən buzxanadır (şəkil 99). Buzxanada XVIII yüzillikdə bərpa işləri aparılmışdır. Hazırkı vəziyyətdə buzxananın ümumi sahəsi 166 m², zirzəmisinin daxili sahəsi 89,4 m²-dir. Buzxananın tikintisi bişmiş kərpic (20x20x50 sm) və əhəng məhlulu ilə aparılmışdır. Bina daxili girişdə böyük otaqdan, 2 marşlı 36 pillədən (20x30sm), buz hazırlanan və saxlanılan zirzəmidən ibarətdir. Onun ümumi hündürlüyü 11,32 metrdir. Binanın divarlarının qalınlığı 0,8 metrdir. Otağın tavanı düz səthli olub, zirzəminin tavanı çatma tağların hər biri 2,9 metr məsafədə yerləşdirməklə iki qonşu tağın arasında çatma tağ tavan şəklində həll edilmişdir. Bu halda hörgü cərgələri, daşıyıcı tava perpendikulyar vəziyyətdə düzülüşdür. Tağtavanların üst hissəsi, kərpic hörgüyə əsasən tağın zirvəsinə yaxın tağtavanın konstruksiyasının dəyişildiyi aydın görünür. Bütün binanın mərkəzi oxu istiqamətdə, tağların baş xətti boyunca xırda tağtavanlarla tamamlanır. Belə konstruksiyalara Azərbaycan Respublikasının ərazisində çox nadir hallarda təsadüf edilir. Bu cür konstruktiv sxem xüsusilə Təbriz və Ərdəbildəki bazar komplekslərinin örtülü kecidləri üçün daha səciyyəvi olmuşdur. Ordubad şəhərindəki bu buzxana son illərdə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Buzxananın üzərində onun haqqında ən dəqiq məlumat verə biləcək kitabə qalmamışdır. Ona görə də onun nə vaxt inşa edilməsi məsələsində müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Müasir

Türkiyə alimi Turqay Yazar Ordubad şəhərinin XVII əsrdən etibarən önəm qazanmağa başlamasını, şəhərdəki məhəllə məscidləri və mədrəsə kimi binaların da XVII yüzillikdə inşa edildiyinə əsaslanaraq buzxananın ən tez XVIII yüzillikdə inşa olunması fikrindədir (Yazar T., 2007, s. 127). Ancaq bir qrup tədqiqatçılar isə Ordubad şəhərindəki buzxananın XIV yüzillikdə inşa olunması, XVIII əsrdə bərpa edilməsi fikrindədir (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 50).

Cəlilkənd buzxanası

Bölgədə indiyədək gəlib çatan nümunələr təsdiq edir ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvanda şəhərlərlə yanaşı kəndlərdə də buzxanalar yaradılmışdır. Belə buzxanalardan biri də Şərur rayonunun iri yaşayış məskənlərindən olan Cəlilkənd kəndindəki buzxanadır (şəkil 100). Kəndin girəcəyində inşa olunan buzxana dördkünc formalı binadan ibarətdir. Bina yuxarıda tağabənzər formada tamamlanmışdır. Buzxananın girişi cənub tərəfdəndir. Binanın divarları yüngülcə yonulmuş boz rəngli qaya parçalarından inşa edilmişdir. İçərisində divarlar boyunca dördkünc formalı səkilər inşa edilmişdir. Yer in altında yerləşən buzxanaya yənmək üçün daşdan xüsusi pilləkən düzəldilmişdir. Son zamanlar aparılan təmir işləri zamanı binanın arxitektura üslubu təhrif olunmuşdur (Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008, s. 49).

Buzxana binası XIX əsrə aiddir.

XI. MEMARLAR

Qaynaqlar, xüsusilə epigrafiq abidələr zamanəmizədək orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaşayıb yaratmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin adını gətirib çıxarmışdır. Bu şəxsiyyətlər içərisində memarların özünəməxsus yeri vardır. Bu memarların adları əsasən özlərinin yaratdığı möhtəşəm abidələr üzərindəki kitabələrdə qalmışdır. Orta əsr Azərbaycan sənətkarları ucaldıqları abidələrin əksəriyyətinin üzərində öz imzalarını qoyurdular. Orta əsrlərin müxtəlif vaxtlarında yaradılmış və bizədək müəyyən bir hissəsi salamat və ya yarımçıq vəziyyətdə gəlib çatmış memarlıq abidələrinin bir qisminin üzərində onları yaradan memarların adları qalmışdır. Bəzi abidələrin isə üzərindəki kitabələr məhv olduğundan onların müəlliflərinin də adı itib batmış, naməlum qalmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan memarlıq abidələrinin müəllifləri intibah dövründən başlayaraq abidələr üzərində imzalarını adın əvvəlində yazılan “bənna”, “usta”, “ustad”, “memar” titulları ilə birlikdə qeyd etmişlər. AMEA-nın müxbir üzvü C. Qiyasinin fikrincə, Azərbaycan memarlıq abidələrində rast gəlinən “bənna” titulu ilə təqdim olunan sənətkarlar binanın ucaldılmasına və bəzədilməsinə birbaşa rəhbərlik edən yaradıcı şəxsiyyət – müəllif olmuş, “ustad” titulu bir qədər yayqın olaraq, şəxsin konkret sənətini deyil, sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyini, ... böyük təcrübəsi ilə üstün ad qazandığını göstərirdi. “Memar” titulu daşıyan adamlar isə layihəni işləyən və tikinti gedişatında bütün inşaatçılara və inşaat işlərinə başçılıq edən sənətkar, sözün gerçək anlamında baş inşaatçı olmuşdur (Qiyasi C., 1992, s. 220-221). Naxçıvan memarlıq abidələrində də eynilə bu hala rast gəlirik. Bu abidələrdə rast gəlinən “bənna” və “memar” titulları konkret olaraq hər hansı bir memarlıq abidəsini tikən, ucaldan sənətkarı bildirirsə,

“usta” və ya “ustad” titulu sənətkarlara verilən ümumi ad kimi işlədilir, konkret bir sənət sahəsini bildirmir.

Monoqrafiyada haqqında bəhs olunan 8 nəfər memardan Əmirəddin Məsud Naxçıvani istisna olmaqla qalan 7 nəfərin adı ucaldıqları abidələr üzərindəki kitabələrin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu sənətkarlardan üçü kitabələrdə “bənna”, qalanları isə “memar” kimi təqdim olunmuşdur.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani

Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanidir (şəkil 101). Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış orta əsr qaynaqlarında demək olar ki, bu görkəmli memar haqqında heç bir məlumat gəlib çatmamışdır. Ona görə də onun haqqında məlumatı biz yaratdığı möhtəşəm abidələr və onların üzərindəki kitabələrdən alırıq.

Məlumdur ki, bir sıra yerlərdə çoxlu memarlıq abidələri inşa etsə də Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı abidələrdən indiyədək ancaq Naxçıvan şəhərində iki abidə – Yusif Küseyr oğlu türbəsi (şəkil 38) və Möminə xatın türbəsi (şəkil 40) gəlib çatmışdır. Ancaq tarixi və memarlıq ədəbiyyatı materiallarından aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində XIX yüzilliyə qədər qalıqları qalan başqa abidələr də, o cümlədən Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan, ancaq indiyədək gəlib çatmayan Qoşa minarəli baştağ və Came məscidi də bu görkəmli memarın yaradıcılığının məhsuludur. XII əsrdə Naxçıvan şəhərində yaratdığı Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Eldənizlər sarayı (Darül-Mülk), Dövlətxana (Hökumət evi), xanəgah, mədrəsə və s. kimi inzibati və mülki binalar da Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. Hətta elmdə 1979-cu ildə Ordubad rayonundakı orta

əsr Xaraba Gilan yaşayış yerində təsadüfən aşkar olunan türbənin də Əcəmi Naxçıvani tərəfindən XII yüzilliyin 80-ci illərində inşa edilməsi fikri vardır (Ибрагимов Б., 1984, с. 90-91).

Əcəmi Naxçıvaninin Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi abidələrdən bir neçəsinin, o cümlədən Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbələrinin, Came məscidi və qoşa minarəli baştağın kitabələri XIX yüzilliyin ortalarından etibarən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq həmin abidələrin təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi və memarı haqqında məlumatlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Beləliklə, bu kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında görkəmli Azərbaycan memarı, hətta Azərbaycan memarlığında xüsusi məktəb yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin adı elmi ictimaiyyətə məlum olmuşdur. Əcəmi Naxçıvani yaratdığı dünya şöhrətli abidələr üzərində imzasını belə qoymuşdur: “Bənna Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməlidir”.

Hər hansı bir tarix-mədəniyyət abidəsi, o cümlədən türbə, məscid, xanəgah, körpü, karvansara, hamam, qala, istehkam, qəbirüstü xatirə abidəsi və s. hər bir xalqın torpağa vurduğu möhürdür. Dünyaya gələn hər bir insan ömrünü başa vurduqdan sonra dünyasını dəyişir. Ancaq onun yaratdığı hər hansı bir əsər, memarlıq abidəsi uzun müddət yaşayır, gələcək nəsillərə öz mənsubiyyəti, onu yaradan sənətkar, tikildiyi tarix və s. haqqında dəyərli məlumatlar çatdırır, beləliklə, öz yaradıcısının tarixdə yaşamasına səbəb olur. Görkəmli memar Əcəmi Naxçıvani də sanki bütün bunları nəzərə alaraq özünün şah əsəri olan Möminə xatın türbəsinin üzərində belə bir beyt yazmışdır:

“Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar,

Biz ölürük, əsər qalır yadigar” (Алескерзаде А., 1947, с. 373).

Həqiqətən dünya memarlıq xəzinəsinə Möminə xatın

türbəsi kimi möhtəşəm bir nümunə bəxş edən Əcəmi Naxçıvani öz ömrünü çoxdan başa vursa da, hətta qəbrinin yeri belə unudulsa da yaratdığı bu nadir memarlıq abidəsi 1186-cı ildən bəri, 831 ildir ki, Naxçıvan şəhərinin mərkəzində əzəmətlə ucalır, seyr edənləri öz gözəlliyi ilə heyran edir, müəllifinə rəhmət oxutdurur. Azərbaycan qadınının xatirəsinə ucaldılan və Haçadağla birlikdə Naxçıvanın simvoluna çevrilən bu abidə 1648-ci ildə Hindistanda Mümtaz Mahalın şərəfinə inşa edilmiş Taç Mahal məqbərəsi ilə birlikdə dünyada qadına, anaya qoyulan ən möhtəşəm abidə kimi diqqəti cəlb edir və əzəməti ilə heyrət doğurur. Çox maraqlıdır ki, Əcəmi Naxçıvani yaratdığı abidənin gözəlliyini qiymətləndirmiş, hətta onun üzərində fars dilində kufi xətti ilə “İlahi, bəd nəzərdən uzaq elə!” sözlərini də yazmışdır.

Daşdığı “Naxçıvani” nisbəsindən də göründüyü kimi görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani əslən Naxçıvan şəhərindəndir. O Naxçıvan şəhərində doğulmuş, orada yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, orada da dünyasını dəyişmişdir. Ancaq bu görkəmli memarın anadan olduğu tarix dəqiq məlum deyildir. Orta əsr qaynaqlarında da bu haqda heç bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də memarın doğum tarixini onun yaratdığı əsərlərə əsasən təxmini də olsa müəyyən etmək olar. Məlumdur ki, onun yaratdığı abidələrdən zəmanəmizədək gəlib çatan Yusif Küseyr oğlu türbəsinin inşası 1162-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin inşası isə 1186-cı ildə başa çatmışdır. Əzəməti, möhtəşəmliyi, naxışlarının və kitabələrinin mükəmməlliyi ilə Möminə xatın türbəsi Yusif Küseyr oğlu türbəsinə geridə qoyur. Bu da təbii bir haldır. Çünki inşa tarixlərindən də göründüyü kimi Yusif Küseyr oğlu türbəsinə memar nisbətən gənc və ya cavan yaşlarında inşa etmişdir. Möminə xatın türbəsinə isə ondan 24 il sonra, yaşının və sənətinin kamillik çağında ucaltmışdır. Fikrimizcə, Yusif Küseyr oğlu türbəsinə inşa edərkən memar 30-35

yaşlarında, Möminə xatın türbəsinə inşa edərkən isə 50-60 yaşlarında olmuşdur. Bu iki türbənin inşa tarixlərini əsas götürərək Əcəmi Naxçıvanının doğum tarixini təxminən XII yüzilliyin 20-ci illərinə aid etmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1976-cı ildə böyük memarın anadan olmasının 850 illiyi təntənəli surətdə qeyd olunarkən bu cəhət nəzərə alınmışdır. Bu səbəbdən də 2 cildlik “Naxçıvan ensiklopediyası”nda onun doğum tarixi XII əsrin 20-ci illəri kimi qeyd olunmuşdur (Naxçıvan ensiklopediyası, 2005, s. 150).

Əcəmi Naxçıvani dövrünün çox böyük memarı, kamil sənətkarı olmuş, sənətinin incəliklərinə yiyələnmiş, zirvəsinə yüksəlmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığını təhlil edərkən belə bir qəti qənaətə gəlmək olur ki, o dövrünün görkəmli memarı olmaqla bərabər, həm də zəmanəsinin bir sıra elmi biliklərinə, xüsusilə həndəsə və riyaziyyat elmlərinə dərinlən yiyələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət, böyük bir filosof olmuşdur. Təsədüfə deyildir ki, başqa həmkarlarından daha çox üstünlüklərə və elmi biliklərə malik olduğu üçün Əcəmi Naxçıvani müasirləri tərəfindən “Şeyxül-Mühəndisin” (“Mühəndislərin başçısı”, “Mühəndislərin şeyxi”) kimi dəyərləndirilmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlığı tədqiq etmiş tədqiqatçıların da fikrincə, Əcəmi sənətində Şərqi bəlkə də heç bir filosofuna nəsib olmayan bir fikir nizamı var. Bu nizam, başqa bir ifadə ilə desək bu sistem incəliklərinə varılsa ahəngdar bir ideologiya, bir dünyagörüş sistemindən ibarətdir. Elə bir sistem ki, səkkiz yüz il əvvəl düşünülmüş olmasına baxmayaraq yaşadığımız bu günlərdə belə aktual deyiləcək qədər təzə və yenidir (Əliyev Q., 2007, s. 70).

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının təvəllüd tarixi kimi vəfat tarixi də dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bununla belə əgər Möminə xatın türbəsinin inşasının başa çatdığı 1186-cı ildə Əcəmi Naxçıvanının 55-60 yaşlarında olduğunu, insanın,

xüsusi ilə kişilərin orta ömrünün 70-75 il olduğunu nəzərə alaraq böyük memarın XII yüzilliyin sonlarında vəfat etdiyini ehtimal etmək olar.

Dünyasını dəyişdikdən sonrakı dövrlərdə Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığının və onun yaratdığı məktəbin təsiri ilə çox geniş bir ərazidə möhtəşəm memarlıq abidələri yaradılmışdır. Bu memarlıq məktəbinin təsiri elə Culfa bölgəsində indiyədək qalan, bəlkə də Əcəmi Naxçıvanının özü tərəfindən inşa edilmiş Güllüstan türbəsində (XII əsr), Qarabağlar memarlıq kompleksində (XII-XIV yüzillik), Bərdə türbəsində (1322-ci il), Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərindəki Göy günbəzdə (1196-cı il) və Səlməs (XIV əsr) türbəsində, xüsusilə XVI yüzillikdə yaşamış məşhur türk memarı Sinanın İstanbulda inşa etdiyi abidələrdə aydın şəkildə görünür. Görkəmli sənətsünas E.Ditsin yazdığına görə memar Sinan Sultan Süleyman Qanununun 1535-ci ildə Azərbaycana yürüşü zamanı ordu mühəndisi kimi qoşunla birlikdə Naxçıvana gəlmiş, Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvani yadigarlarını görmüş, bu abidələr onun yaddaşında böyük təsir buraxmış və bütün yaradıcılığı boyu onu izləmişdir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılmış Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən olan Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbələri əsrləri aşaraq yüksək estetik zövq verməklə memarın yaradıcı dühasının cazibə qüvvəsini və solmaz tərəvətini bu gün də bizə nümayiş etdirir. Bu əsərlər Əcəmi irsinin, haqlı olaraq memarlıq sənətinin ölməz əsərləri sırasına daxil olduğuna şəhadət verir. Zəmanəmizdə yenidən dirçəldilmiş bu memarlıq irsi Əcəmi Naxçıvanının öz dövrünün – XII əsrin misli-bərabəri olmayan memarı olduğunu inamla söyləməyə əsas verir. Qərbdə memarlıq yaradıcılığı imzasız olduğu bir vaxtda Əcəmi memarlığın bir sıra şah əsərlərinin müəllifi kimi bizim gözlərimiz önündə parlaq fərdi, təkraredilməz yaradıcılıq siması olan bir sənətkar, bədi və mühəndis düşün-

cəsinin nəhəng siması kimi dayanır. XII əsrin memarlıq tarixi onunla yanaşı dayana biləcək digər bir layiqli memarı tanımır (Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985, s. 60-61). Bu baxımdan görkəmli Amerika alimi Raytın aşağıdakı sözləri çox maraqlı doğurur. Rayt yazır ki, məndən soruşsalar ki, dünyanın ən güclü memarı kimdir? Düşünmədən deyərəm ki, böyük türk memarı Xoca Sinan. Ondan sonra özümü hesab edirəm. Amma bir məsələ də var ki, elə Xoca Sinanın özü Əcəmi memarlığından bəhrələnməmişdir (Qarabağlı R., 2016, s. 20).

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etdiyi abidələr üzərində yazdığı kitabələrdə özünü “bənna” kimi təqdim etmişdir. Nizami dövründə Azərbaycan memarlıq abidələrinin kitabələrində göstərilən əsas sənət titulları “bənna”, “ustad” və “memar” olub, müəllifin adının önündə yazılmışdır. “Bənna” titulu Naxçıvan-Marağa çevrəsi abidələrində daha geniş yayılmışdır. “Bənna” sözünün o çağdakı anlamı indikindən fərqli və çox tutumlu idi. Nizami Simnarı “bənna”, “o bənna kişi” kimi tanıdır və bildirir ki, “bu söz (bənna) məşhurdur və (bənna) min nəqqaşa dərs deyə bilər”. Bu deyimdən göründüyü kimi Nizami çağında bənna binanın ucaldılmasına və bəzədilməsinə bir başa başçılıq edən yaradıcı şəxsiyyət – müəllif olmuşdur (Qiyasi C., 1991, s. 220). Göründüyü kimi XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında, xüsusilə Naxçıvan memarlıq məktəbində “bənna” titulu daha üstün və məna tutumuna görə daha geniş miqyaslı olduğu üçün Əcəmi Naxçıvani “bənna” titulu daşımış, bu səbəbdən də yaratdığı abidələr üzərində imzasını “bənna” kimi qoymuşdur.

Burada bir cəhəti də vurğulamaq yerinə düşər ki, orta əsrlər zamanı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani də daxil olmaqla bütün sənətkarlar xalq kütlələri içərisindən çıxmış adamlar idi. Ona görə də onlar hakim sinfin tələblərinə uyğun olaraq çox vaxt yaratdıqları abidələrin üzərində öz imzalarını qoya bil-

mirdilər. Yaratdığı möhtəşəm memarlıq nümunələrinin, hətta Naxçıvan şəhərinin rəisi Yusif Küseyr oğlunun türbəsi, yaxud da Atabəylər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatının qəbirüstü xatitə abidəsi üzərində öz imzasını qeyd etməsi onun yaşadığı dövrdə çox yüksək elm, hörmət və nüfuz sahibi, kamil sənətkar olmasından irəli gəlmişdir.

Əmirəddin Məsud Naxçıvani

Azərbaycan memarlığı Naxçıvan məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Əmirəddin Məsud Naxçıvanidir. Doğum və ölüm tarixləri barədə dəqiq fikir olmasa da onun XII yüzillikdə yaşaması məlumdur. Mənbələrdə bu görkəmli memar haqqında çox da geniş məlumat gəlib çatmamışdır. Məhəmmədəli Tərbiyətin yazdığına görə onun haqqında “Əcaib əl-buldan” əsərində müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Naxçıvan şəhərində, Eldənizlər sarayında yaşayıb yaratmış Əmirəddin Məsud Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani memarlıq üslubunun davamçısı olmuş, dini və xatirə memarlığı ilə yanaşı, ictimai binaların inşasında və bəzədilməsində iştirak etmişdir. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan dövründə (1175-1186-cı il) sarayda yaşaması və memar kimi fəaliyyət göstərməsi onun həmin vaxt artıq öz işinin incəliklərinə yiyələnmiş bir usta, görkəmli memar olmasından xəbər verir. Çünki bütün dövrlərdə olduğu kimi həmin vaxt da sarayda ancaq öz peşəsi sahəsində tanınmış sənətkarlar cəmləşdirilirdi.

Mənbələrin bizə çatdırdığı məlumatlara görə bu görkəmli memar bir sıra elmlərdən xəbərdar olmuşdur. O da müasiri, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi kimi ulduzların yerdə baş verən hadisələrə müdaxiləsi

barədə sarayda fəaliyyət göstərən münəccimlərin fikirlərini qəbul etməmiş, onlar atabəyi guya 40 gəz (42 metr) torpağı sovurub aparacaq qasırga qopacağına inandıрмаğa cəhd göstərərəkən bu fikrə etirazını bildirmişdir (Naxçıvan ensiklopediyası, s. 191). Məhəmmədəli Tərbiyətin həmin hadisələri belə təsvir edir: Münəccimlər deyirlər ki, qasırga küləyi əsəcək və qırx gəz (fut) qalınlığında torpağı sovurub aparacaqdır. Şahlar və hökmdarlar üçün mağaralarda möhkəm evlər tikirlər və lazımı tədarüklər görürlər. Əmirəddin Məsud Naxçıvani isə onlarla razılaşmır və deyir ki, deyilən gündə heç yerdə belə külək əsməyəcəkdir. Əmirəddinin dediyi kimi də olur (Tərbiyətin M., 1987, s. 129-130). Əmirəddin Məsud Naxçıvani həmin hadisəni bu şəkildə nəzmə çəkmişdir.

Həmişə münəccimlərdən mən oldum uzaq
Yaramaz sözlərdən heç olmadım iraq
Saqqalına onların ..., bu mərəkədə
Tək tütəyimdə əsdi yel, heç bir ölkədə (Tərbiyətin M., 1987, s. 130).

“Əcaib əl-buldan” əsərində verilmiş bu şeir parçası sübut edir ki, görkəmli memar Əmirəddin Məsud Naxçıvani həm də şair olmuşdur.

Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani

Naxçıvan memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani olmuşdur. Bu görkəmli memarın adı hicri 722-ci ildə (miladi 1322-ci il) inşasını başa çatdırdığı Bərdə türbəsinin kitabəsi vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (şəkil 102). Memar portalın kitabəsində özünü “Bənnə Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvanininin əməlidir” fikri ilə tanıtmışdır (Алескерзаде А., 1947, c. 387). Üzərində qalan bəzi kitabə qalıqlarına və bir sıra oxşar

cəhətlərinə görə müəyyən olunmuşdur ki, Kəngərli bölgəsinin Qarabağlar kəndində XIV yüzilliyin 30-cu illərində inşa edilmiş türbə də Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvaninin yaradıcılığının məhsuludur (Kərimzadə S., 1969, s. 69-78). İnşa etdiyi abidələrin – Bərdə və Qarabağlar türbələrinin tarixinə əsasən Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvaninin XIII yüzilliyin son rübü – XIV yüzilliyin I yarısında yaşaması aydın olur.

Xacə Cəmaləddin

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilk yertirmələrindən biri də görkəmli memar Xacə Cəmaləddin olmuşdur. Onun adı Əlincəçay sahilində, el arasında “Şeyx Xorasan” adı ilə tanınan xanəqah kompleksinə daxil olan və özünün inşa etdiyi əsas türbənin kitabəsi (şəkil 53) əsasında aşkar olunmuş və elmi ictimaiyyətə və mədəniyyət tariximizə təqdim olunmuşdur. (Алескерзаде А., 1947, с. 381; Səfərli H., 2002, s. 28). Kitabədə memarın adının “hörmətli və alicənab” epitetləri ilə müşayiət olunması onun məşhur və böyük nüfuza malik sənətkar olmasından xəbər verir. Bu fikri onun daşdığı, orta əsrlər zamanı görkəmli şəxsiyyətlərin adına əlavə olunan “Xacə” titulu da təsdiq edir. Çünki həmin dövrdə “xacə” titulu hər bir adama deyil, görkəmli sənətkarlara, alimlərə, şairlərə, öz işinin incəliklərinə yaxından bələd olan sənətkarlara, hətta dövlət başçılarına verilirdi. Kitabənin son hissəsi ovulub töküldüyü, tarixlər isə adətən bu hissədə yazıldığı üçün tarix məhv olmuşdur. Ona görə də tarixi qalmasa da tədqiqatçılar türbəni memarlıq-konstruktiv quruluşuna və kitabəsinin xətt xüsusiyyətlərinə əsasən XII-XIII yüzilliklərə aid edirlər.

Şeyx Cühənnah oğlu

Orta əsr intibah dövründə Naxçıvan memarlıq məktəbinin yetirdiyi ən görkəmli memarlardan biri də Şeyx ibn Cühənnah olmuşdur. Şeyx ibn Cühənnahın adı Ordubad bölgəsinin Azadkənd kəndindəki minarə üzərindəki kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Hazırda həmin minarə yarımucuq vəziyyətdə mövcud olsa da üzərindəki kitabə qalmamışdır (şəkil 55). Kufi xətlə yazılmış həmin kitabəni XIX yüzilliyin ortalarında tədqiq edən rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikovun yazdığına görə kitabədə “Bənnə Şeyx Cühənnah oğlu Naxçıvaninin əməlidir” sözləri yazılıbmış (Khanykoff M., 1862, s. 70). Kitabədə tarix qalmasa da N.V.Xanikov onu yazıldığı xəttin paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə əsasən hicri təqvim ilə VI yüzilliyə, abidəni sonralar tədqiq edən V.Sısoyev isə VIII yüzilliyə aid etmişdir (Сысоев В., 1928, с. 197). Fikrimizcə, bu məsələdə V.Sısoyevin fikri həqiqətə daha yaxındır. Deməli, Şeyx ibn Cühənnah miladi təqvim ilə XIV yüzillikdə yaşamış, Azadkənd minarəsini də həmin vaxt inşa etmişdir (Səfərli H., 2016-I, s. 63).

Məhəmməd bəy Hacı oğlu

Orta əsrlər zamanı Naxçıvanda yaşayıb yaratmış memarlardan biri də Məhəmməd bəy Hacı oğludur. Yaşadığı dövrdə “memar” kimi tanınan Məhəmməd bəyin adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbristanlığında indiyədək qalan bir məzar kitabəsi təqdim etdiyi məlumatlar vasitəsi (şəkil 103) ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Məşhur sufi şeyxi, Ön Asiyada sufizmin banilərindən sayılan Şeyx Əbu Səid Əbul-Xeyr Xorasaninin yeddi arxa övladlarından olan sufizm ideyalarını mənimsəyən, kamilləşən eyni adlı

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Şeyx – Şeyx Əbu Səid Xorasanda təhsilini başa vurduqdan sonra Ordubad şəhərinə gəlmiş, orada öz xanəqahını qurmuş və ətrafına toplaşan müridləri vasitəsi ilə ideyalarını yaymışdır. Şeyx Əbu Səid 1357-ci ildə vəfat etmiş və Ordubad şəhərinin .ərq tərəfində yerləşən indiki “Malik İbrahim” qəbristanlığının mərkəzində yerləşən xanəqahının ətrafında dəfn olunmuşdur. Şeyxin məzarı üzərində qoyulmuş başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfindəki kitabədə Hacı oğlu Məhəmməd bəyin adı həkk edilmişdir. Kitabədə o “memar” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Kitabənin təqdim etdiyi məlumatlardan aydın olur ki, vaxtilə bu qəbir üzərində türbə inşa edilmiş, memar Məhəmməd bəy həmin türbənin banisi – memarı olmuşdur (Səfərli H., 2001, s. 14; Неймат М., 2001, с. 64).

Hacı Məhəmmədnəqi

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaşayan memarlardan biri də Hacı Məhəmmədnəqidir. Şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında başqa mənbələrdə məlumat gəlib çatmayan Hacı Məhəmmədnəqinin adı Ordubad bölgəsinin Dəstə kəndindəki məscidin kitabəsinin (şəkil 15) məlumatı ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Məscidin üzərində qalan birinci kitabəyə əsasən məlum olur ki, məscidin inşasını hicri 1019-cu ildə (miladi 1610-1611-ci il) Əbdülxan Cavad oğlu əmr etmiş, ikinci kitabənin məlumatından isə aydın olur ki, məscid elə həmin vaxt fəxrül-Hac (Hacıların fəxri) Hacı Məhəmmədnəqi tərəfindən inşa edilmişdir.

Həmçinin ikinci kitabədə qeyd olunmuşdur ki, Dəstə kəndinin şərq tərəfində yerləşən Tub Basar (Topasar) kövşənindən axan Vənəndçayın üzərində hazırda qalıqları qalan və el arasında “Hacı Nağı körpüsü” adlanan körpünü də Hacı Məhəmmədnəqi inşa etmişdir (Səfərli F., 2003, s. 299-302;

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Сафаров Ф., 1987, с. 13-15). XVI yüzilliyin II yarısı – XVII yüzilliyin I yarısında yaşayan Hacı Məhəmmədnəqinin məscid və körpü inşa etməsi onun bir memar kimi çoxcəhətli yaradıcılığından xəbər verir və göstərir ki, o zamanəsinin məşhur sənətkarı olmuşdur.

İmamqulu Nəzərəli oğlu

Orta əsrlərdə Naxçıvanda görkəmli sənətkar kimi yetişən və əhali arasında memar kimi tanınan ustalardan biri də İmamqulu Nəzərəli oğlu olmuşdur. Bu görkəmli memarın adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlincəçay sahilindəki Şeyx Xorasan xanəqahında bərpa işləri aparılarkən aşkar edilmiş inşaat kitabəsi (şəkil 104) vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur. Hicri 1141-ci ilə (miladi 1728-29-cu il) aid olan bu kitabədən məlum olur ki, İmamqulu Nəzərəli oğlu xanəqah kompleksinə daxil olan tikililərdən birinin memarı olmuşdur (Səfərli H., 2002, s. 39-40). Kitabədə “memar” titulu ilə təqdim olunması onun öz peşəsinin mahir ustası olduğunu göstərir.

Kitabənin tarixinə əsasən demək olar ki, memar İmamqulu Nəzərəli oğlu XVII yüzilliyin sonları–XVIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır.

ƏDƏBİYYAT

ASE III cild

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cild. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1979, 599 s.

ASE IV cild, 1980

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1980, 592 s.

ASE VI cild, 1982

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cild. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1982, 608 s.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı..., 1981

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Tərtib edənlər: A.M.Babayev, S.V.İsmayilzadə. Bakı: Maarif, 1981, 280 s.

Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007

Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, II cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2007, 384 s.

Azərbaycan tarixi, 1999

Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.

Aslanlı H., 2008

Aslanlı H. Biləv. Bakı: "E.L." Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008, 460 s.

Bakivi Ə., 1992

Bakivi Ə. «Abidələrin» xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri Ziya Bünyadovundur. Bakı: Şur nəşriyyatı, 1992, 176 s.

Baxşəliyev V., 2005

Baxşəliyev V. Naxçıvanda Nuhla bağlı əfsanələr / "Şərq qapısı" qəzeti, 08 dekabr 2005-ci il.

Baxşiyev Ə., 1990

Baxşiyev Ə. Ordubad Səfəvilər dövründə // «Elm və həyat» jurnalı, 1990, № 11-12, s.46

Bünyadov Z., 1985

Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1985, 268 s.

Bünyadov Z., 1989

Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərneşr, 1989, 336 s.

Ciddi H., Seyfəddini M., 1984

Ciddi H., Seyfəddini M. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 17.08.1984-cü il

Evliya Ç., 1997

Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərneşr, 1997, 92 s.

Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, 1984

Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Uveys. Bakı, 1984, 152 s.

Əhmədov H., 2001

Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 s.

Əliyev Q., 2007

Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.

Əlincəqala, 2016

Əlincəqala. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2016, 304 s.

Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1985

Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1040 s.

Füzuli M., 1993

Füzuli M. Hədiqətüs-süəda. Bakı: Gənclik, 1993, 368 s.

Hüseynzadə Ə., 1960

Hüseynzadə Ə. Naxçıvan mədrəsələrinə dair bir Elxani fərmanı // Azərbaycan EA Məruzələri, 1960, XVI cild, № 12, s. 1269-1273

İsayev E., 2012

İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

İrəvan əyalətinin..., 1996

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

Kərimzadə S., 1967

Kərimzadə S. Möminə xatın türbəsinin öyrənilməmiş kitabələri. Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XXIII, № 8, 1967, s. 83-88

Kərimzadə S., 1969

Kərimzadə S. Qarabağlar türbəsinin kitabələri haqqında bəzi mülahizələr. Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq. 1969, №2, s. 69-78

Qənbərova G., 2007

Qənbərova G. Şərur rayon Yengicə kəndində hamam (XVIII-XIX əsr). AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, №1, s. 224-229

Qiyasi C., 1991

Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.

Qurani-Kərim məali, 2007

Qurani-Kərim məali. Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.Məmmədaliyev. Bakı: İpək yolu nəşriyyatı, 2007, 604 s.

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, 2015

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVII nəşr. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev. Bakı: Nurlar, 2015, 632 s.

Məmmədzadə K., 1978

Məmmədzadə K. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı: Elm, 1978, 211 s.

Məmmədov R., 1962

Məmmədov R. Yaxın Şərqi və Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1962, №4, s. 11-22

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Məmmədov R., 1977

Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.

Məmmədova İ., 2016

Məmmədova İ. Təbriz şəhərinin maddi-mədəniyyəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2016, 500 s.

Mirheydərzadə M., 1930

Mirheydərzadə M. Əbrəqunus dairəsi məşhur Əlincəçay sahilində vaqe bir neçə kəndlərin və Əlincə qalasının tədqiqi / «Azərbaycanı öyrənmə yolu», Bakı, 1930, № 4-5, s. 78-80

Musəvi T., 1969

Musəvi T. Ustadın vətəni və məzarı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 13.12.1969-cu il

Naxçıvan sancağı..., 2001

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhələrin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.

Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, 2008

Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, Bakanlar Medya, 2008, 521 s.

Naxçıvan ensiklopediyası, 2005

Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 1. Naxçıvan, 2005, 361 s.

Naxçıvan Muxtar Respublikası..., 2009

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri. Naxçıvan, 2009, 80 s.

Nemət M., 1992

Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərənşr, 1992, 104 s.

Nemətova M., 1963

Nemətova M. Azərbaycanın epiqrafik abidələri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, 157 s.

Nemətova M., 1967

Nemətova M. Epiqrafik abidələr və onların Azərbaycanın ictimai-iqtisadi tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti (XIV-XIX əsrlər). Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1967. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, inv. № 6639

Nizamülmülk, 1989

Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı. Elm, 1989, 212 s.

Ocaqnejad Ə., 2001

Ocaqnejad Ə. İnsana inanın. Bakı: Nafta-Press, 2001, 112 s.

Onullahi S., 1982

Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. 1982, s. 56

Onullahi S., 1999

Onullahi S. Jan Batist Tavernye Naxçıvan haqqında. Naxçıvan Muxtar Respublikası // «Bakı Universiteti» Xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: BDU, 1999, s. 87-93

Övliya Çələbi., 1989

Övliya Çələbi. Səyahətnamə / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 230-238

Pakrəvan Ə., 2007

Pakrəvan Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Farscadan çevirən Guntay Cavanşir. Bakı: Qanun, 2007, 208 s.

Paşazadə A., 1991

Paşazadə A. Qafqazda islam, Bakı: Azərənəşr, 1991, 224 s.

Piriyev V., 2004

Piriyev V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.

Rəhimov Ə., 1975

Rəhimov Ə. Nəiminin öldürülməsi barədə Nəsiminin maddeyi-tarixi // Azərb. EA Məruzələri, XXXI cild, 1975, c. 1, s. 89-92

Rəsizadə M., 1930

Rəsizadə M. Şərur dairəsində səyahət haqqında qeydlər / «Azər-

baycanı öyrənmə yolu». № 4-5, Bakı, 1930, s. 81-82

Rüstəmov F., 2002

Rüstəmov F. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2002, 222 s.

Salamzadə Ə., 1958

Salamzadə Ə. Azərbaycanın memarlıq abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 92 s.

Salamzadə Ə., 1976

Salamzadə Ə. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1976, 84 s.

Salamzadə Ə., Məmmədzadə K., 1985

Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.

Seyidov F., 2003

Seyidov F. Dədə Qorquddan Şəhriyara qədər: Güney Azərbaycanda pedaqoji fikir. Bakı: Oka Ofset, 2003, 232 s.

Səbri S., 1926

Səbri S. Asar ətiqə. «Şərq qapısı» qəzeti, 15 sentyabr 1926-cı il

Səfərli H., 2001

Səfərli H. Ordubad şəhərinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2001, 80 s.

Səfərli H., 2001-I

Səfərli H. Epiqrafik abidələrdə Tusi nəslinə dair məlumatlar / «Nəsirəddin Tusi və müasirlik» kitabında. Naxçıvan: Qeyrət nəşriyyatı, 2001, s.89-92

Səfərli H., 2002

Səfərli H. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.

Səfərli F., 2003

Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Nurlan, 2003, 392 s.

Səfərli F., 2003-I

Səfərli F. Əmirxan türbəsinin kitabəsi. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əsərləri. Bakı: Elm, 2003-I, s.23-27.

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Səfərli F., 2004

Səfərli F. Təkeşiyi (Yəhyabəy) məscidi. "Elm və həyat" jurnalı, 2004, №1-2, s. 35-36

Səfərli F., İsayev E., 2005

Səfərli F., İsayev E. Naxçıvan karvansaraları. Naqşicahan Eğitim-Bilim-Kültür və Araşdırma dergisi. Okyanus Basın Yayın, 2005, №6, s. 6-9

Səfərli H., 2006

Səfərli H. Ordubad çinarları. NDU, Xəbərlər, 2006, № 19, s. 88-89.

Səfərli H., 2007

Səfərli H. Yuxarı Əylis kəndi: tarixi, abidələri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, N3, s. 11-17.

Səfərli H., 2009

Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafikası abidələri. Bakı: "MBM", 2009, 192 s.

Səfərli H., 2009 -I

Səfərli H. Dəstə kəndi: tarixi, abidələri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2009, N3, s.49-55

Səfərli H., 2011

Səfərli H. Ordubad qeysəriyyəsi. "Elm və həyat" jurnalı, 2011, № 4, s. 51-53.

Səfərli F., 2016

Səfərli F. Əlincəqala. Azərbaycan xalçaları. Cild 6, №20, 2016, s. 24-35

Səfərli H., 2016-I

Səfərli H. Naxçıvanın epigrafik abidələrində görkəmli şəxsiyyətlər. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2016, 144 s.

Səfərov F., 1992

Səfərov F.Y. "Qanlıgöl" su anbarı bəndinin tikdirilməsi haqqında kitabə. Respublika arxeoloq və etnoqraflarının I elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 1992, s.116-121.

Səfərov F., 1993

..... Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Səfərov F. Qarabağlar memarlıq kompleksinin kitabələri. Ana Yurddan Ata Yurda. Türk dünyası, il I, c.I, sayı 3, haziran 1993, s.61-63

Şardən J., 1994

Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov. Bakı, 1994, 96 s.

Şərəfəddin Əli Yəzdi, 1996

Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar V.Piriyevindir. Bakı, 1996, 80 s.

Şərq qapısı, 2016

Şərq qapısı qəzeti, 18 iyun 2016-cı il

Tərbiyyət M., 1987

Tərbiyyət M. Danişməndani – Azərbaycan. Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Bakı: Azərənəşr, 1987, 464 s.

Vəliyev F., 2010

Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Şərq – Qərb, 2010, 424 s.

Zeynalıoğlu C., 1992

Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

Aslanapa Oktay, 1989

Aslanapa Oktay. Türk sanatı. 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, 454 s.

Karagöz H., 2001

Karagöz H. 1590 tahririne göre Nahçıvan kazası. İsparta, 2001, 78 s.

Kırzioğlu F., 1993

Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 550 s.

Qarabağlı R., 2016

Qarabağlı R. Naxçıvan – Marağa memarlıq məktəbi. Naxçıvan və Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü,

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

bu günü ve yarını). 11-12 mayıs 2015 – Nahçıvan. Ağrı İbrahim Çeçen Universitesi. Baskı tarihi: Mayıs 2016, s. 16-20

Miller K., 2002

Miller K. Yakındoğu kervansarayları. Tercüme eden: A.Öztürk, Ş.Uzluk // İpek yolu dergisi, 2002, s. 122-166

Osman Turan, 1958

Osman Turan. Türkiye selcukları hakkında resmi vesikalar. Metin, tercüme və araştırmalar. Ankara, 1958, s. 57-60

Yazar T., 2007

Yazar T. Nahçıvanda Türk Mimarisi (Başlangıcından 19. Yüzyılın Sonuna Kadar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, 577 s.

Азимбеков И., 1929

Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР. Известия «Азкомстарис», вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 295-311

Акулиссский З., 1939

Акулиссский З. Дневник. Еревань, Айастан, 1939, 160 с.

Алекперов А., 1960

Алекперов А. Поездка в Зангезур и Нах. край. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1960, с. 243-249.

Алескерзаде А., 1947

Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.

Бретаницкий Л., 1966

Бретаницкий Л. Зодчество Азербайджана XII-XX вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. Москва: Наука, 1966, 558 с.

Выдержки из..., 1862

Выдержки из “Записок о мусульманских надписях на Кавказе”. М.Н.Ханыкова, опубликованных в “Азиатском журнале”,

..... *Naхçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri*

август 1862 г. Пер.с франц. яз. Э.К.Спитницкой. НАИИ АН Азерб.ССР, №1076.

Григорьев В., 1833

Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.

Ибн Хаукал, 1908

Ибн Хаукал. Масалик ва - мамалик. Перевод Н.А. Караулова. СМОМПК. Вып.38. Тифлис, 1908, с. 95

Ибрагимов Б., 1984

Ибрагимов Б. Нововыявленный мавзолей XII в. в Хараба – Гилане. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том XL, №7,1984, с.87-91.

Ибрагимов Б., 2000

Ибрагимов Б. Средневековый город Киран. Баку-Москва: Московская типография №12, 2000, 176 с.

Йакут ал-Хамави, 1983

Йакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан (сведения об Азербайджане). Перевод с арабского З.М.Бунятова и П.К.Жузе. Баку: Элм, 1983, 34 с.

Каджар Ч., 2016

Каджар Ч. Нахчыван: один из древнейших городов мира (мифы, легенды, факты). Нахчыван: Издательское Полиграфическое Объединение «Аджеми», 2016, 284 с.

Керимзаде С., 1970

Керимзаде С. Надписи памятников архитектуры Азербайджана XI-XIV вв. Автореферат дис. канд. ист. наук. Баку, 1970, 37 с.

Лавров Л.И., 1966.

Лавров Л.И. Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках. Часть I. Москва: Наука, 1966, 300 с.

Неймат М., 2001

Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Баку: XXI-Йени нящрляр еви, 2001, 216 с.

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

Нейматова М., 1967

Нейматова М. Два указа Шаха Аббаса I. Эпиграфика Востока, XVIII. Ленинград, 1967, с. 105-110.

Обозрение Российских..., 1836.

Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Санкт-Петербург: 1836, часть IV. 401 с.

Пашаев А.М., 1998

Пашаев А.М. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. Баку: Элм, 1998, 200 с.

Петрушевский И., 1949

Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1949, 384 с.

Рахмани А., 1981

Рахмани А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 240 с.

Рашидаддин Ф., 1957

Рашидаддин Ф. Джамии ат-таварих (сборник летописей). Баку: 1957, том 3, 1088 с.

Салаева Р., 2002

Салаева Р. Нахчыван – наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, 240 с.

Сафаров Ф., 1987

Сафаров Ф. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв.№ 8383.

Сеидзаде А., 1947

Сеидзаде А. Фазлуллах Неими (Астрабади). Доклады АН Азербайджана. 1947, том III, № 6, с. 278-282.

Смирнов К.Н., 1999.

..... Naхçivanın türk-islam mədəniyyəti abidələri

Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 159 с.

Сысоев В., 1928

Сысоев В. Древности Нахичеванской ССР / Отдельный оттиск. Из 4-го выпуска Известий “Азкомстарис”а, Баку, 1928, с. 123-215.

Сысоев В.М., 1929.

Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР (отчет опоездке Летом 1926 г.). Известия «Азкомстарис»а, вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 87-121.

Усейнов М, Бретаницкий Л., Саламзаде А., 1963

Усейнов М, Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М.: Госстройиздат, 1963, 396 с.

Челеби О., 1983

Челеби О. Книга путешествия. Выпуск 3. Москва: Наука, 1983, 375 с.

Шеблыкин И., 1943

Шеблыкин И. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами. Баку, 1943.

Шопен И., 1852

Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург // Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

Khanykoff M.N., 1862

Khanykoff M.N. Memoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase.–Journal Asiatique. Paris, 1862, t. XX, Aout, V serie

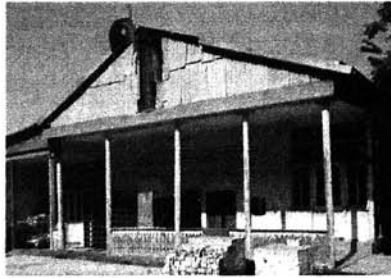
Əcaib əd-Dünya.

Əcaib əd-Dünya. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv. Fotosurət, inv. № 3831

FOTOŞƏKİLLƏR VƏ QRAFİK TƏSVİRLƏRDƏN
İBARƏT ALBOM

Şəkil 1. Naxçıvan şəhər Came məscidi

Şəkil 2. Nüsüs pir-məscidi

Şəkil 3. Pir-məscidin kitabəsi

Şəkil 4. Ordubad şəhər
Came məscidi.
Şimal-şərqdən görünüşü

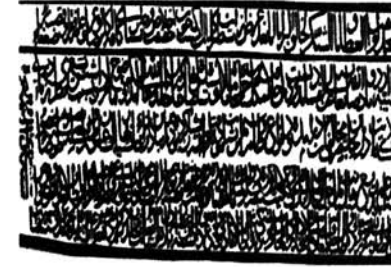
Şəkil 5. Came məscidində
kitabə

Şəkil 6. Came məscidində
kitabə

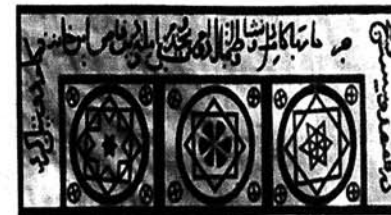
Şəkil 7. Came məscidində
kitabə

Şəkil 8. Came məscidində
kitabə

Şəkil 9. Vənənd kənd
Came məscidi

Şəkil 10. Vənənd kənd
Came məscidində kitabə

Şəkil 11. Hacı Hüseyinqulu
məscidi

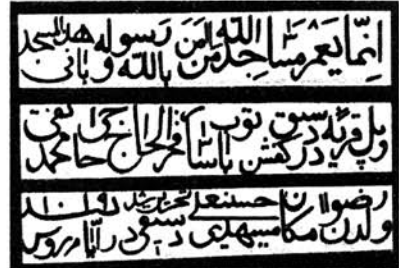
Şəkil 12. Şah Abbas
(Yuxarı Əylis) məscidi

Şəkil 13. Meydan
(Dəstə kənd Cəmə) məscidi

Şəkil 14. Meydan məscidinin
kitabəsi

Şəkil 15. Meydan məscidinin
kitabəsi

Şəkil 16. Mingis məscidinin
kitabəsi

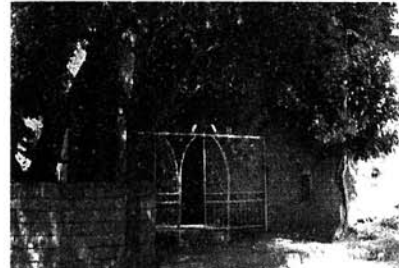
Şəkil 17. Mingis məscidi

Şəkil 18. Heydərخانlı məscidi

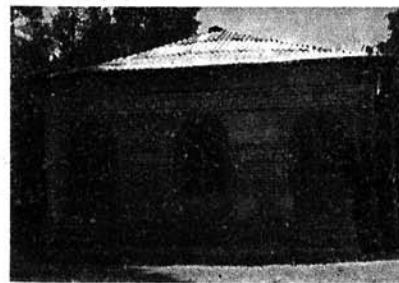
Şəkil 19. Hacı Şəfi məscidi

Şəkil 20. Burçunlu məscidi

Şəkil 21. Böyük məscid

Şəkil 22. Tivi məscidi

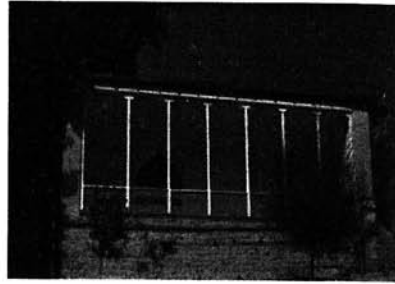

Şəkil 23. Xanağa məscidi

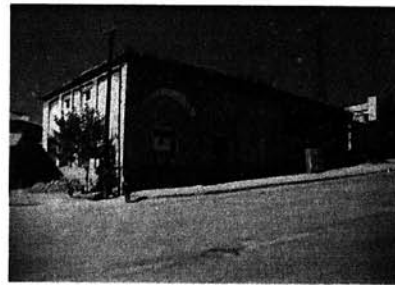
Şəkil 24. Sərsəhər məscidi

Şəkil 25. Yuxarı Anbara məscidi

Şəkil 26. Yuxarı Anbaras məscidində kitabə

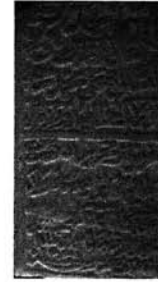
Şəkil 27. Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi

Şəkil 28. Təkeşiyi məscidinin kitabəsi

Şəkil 29. Köhnə Kotam məscidi

Şəkil 30. Məsciddə kitabə

Şəkil 31. Xok kənd Came məscidi

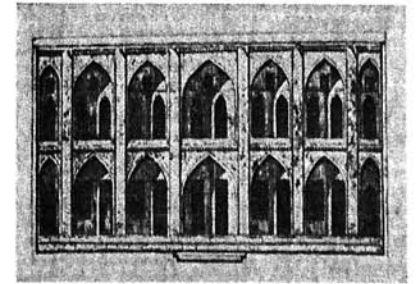
Şəkil 32. Cəfəriyyə məscidi

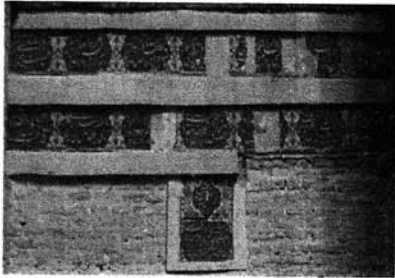
Şəkil 33. Cəfəriyyə məscidinin kitabəsi

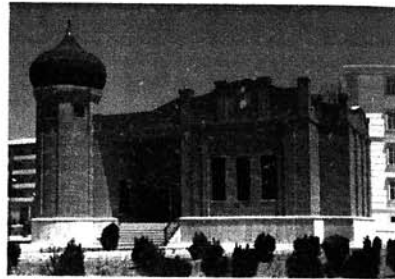
Şəkil 34. Yuxarı Əylis mədrəsəsi

Şəkil 35. Ordubad şəhər mədrəsəsi

Şəkil 36. Ordubad şəhər mədrəsəsinin kitabəsi

Şəkil 37. Zaviyə-mədrəsə kompleksi

Şəkil 38. Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Şəkil 39. Yusif Küseyr oğlu türbəsinin kitabəsi

Şəkil 42. Möminə xatın türbəsinin memarına aid kitabə

Şəkil 43. Qoşa minarəli baştağ

Şəkil 44. Nuh türbəsi

Şəkil 45. Güllüstan türbəsi

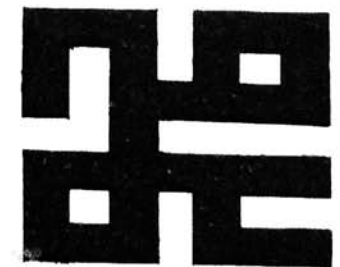
Şəkil 40. Möminə xatın türbəsi

Şəkil 41. Möminə xatın türbəsinin tarixinə aid kitabə

Şəkil 46. Xaraba Gilan türbəsi

Şəkil 47. Kitabə fraqmenti

Şəkil 48. Kitabə fraqmenti

Şəkil 49. Qarabağlar Türbə kompleksi

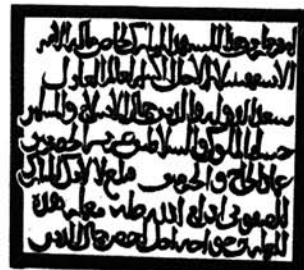
Şəkil 50. Qoşa minarəli baştağın kitabəsi

Şəkil 51. Qarabağlar türbəsinin gövdəsində təkrarlanan kitabə

Şəkil 52. Əlincəçay xanəqah kompleksi

Şəkil 53. Xanəqah kompleksində birinci türbənin kitabəsi

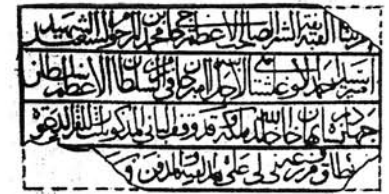
Şəkil 54. Türbə-məscidin kitabəsi

Şəkil 55. Azadkənd minarəsi

Şəkil 56. Əmirxan türbəsi

Şəkil 57. Əmirxan türbəsinin kitabəsi

Şəkil 58. Darkənd günbəzi

Şəkil 59. Pir-i Süleyman xanəqahı

Şəkil 60. Pir Eyyaz türbəsi

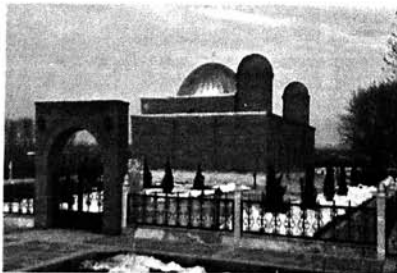
Şəkil 61. Naxçıvan şəhər
İmamzadə kompleksi

Şəkil 62. İmamzadə
kompleksinə daxil olan türbə

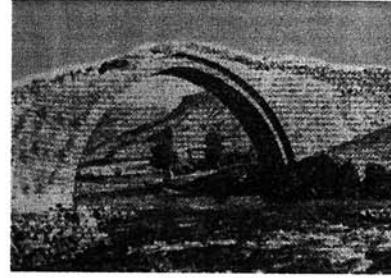
Şəkil 63. Nehrəm imamzadəsi

Şəkil 64. Xanlıqlar (Parçı)
imamzadəsi

Şəkil 65. Ziyaül-Mülk körpüsü

Şəkil 66. Dədəli körpüsü

Şəkil 67. Aza (Şah Abbas)
körpüsü

للافتن
۱۱۵۴
در ایام سلطان بنیامین
کمالجهاد

علانیه
ایمراد نصر جو ندو

Şəkil 68. Aza körpüsünün
kitabəsi

Şəkil 69. Şah Abbas
(Yuxarı Əylis) körpüsü

Şəkil 70. Gilançay körpüsünün
dayağı

Şəkil 71. Biləv körpüsünün
qalığı

Şəkil 72. I Qazançı körpüsü –
Qozbel körpü

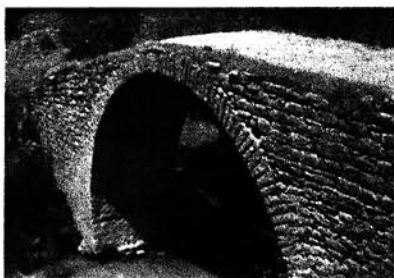
Şəkil 73. Lakatağ körpüsü

Şəkil 74. I Bist körpüsü

Şəkil 75. II Bist körpüsü

Şəkil 76. Ələhi körpüsü

Şəkil 77. Culfa karvansarası

Şəkil 78. Səlim karvansarası

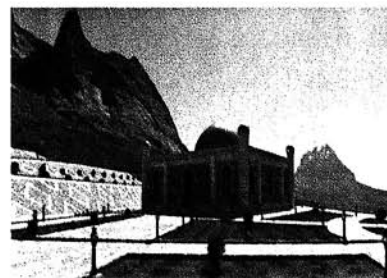
Şəkil 79. Yuxarı Əylis
karvansarası

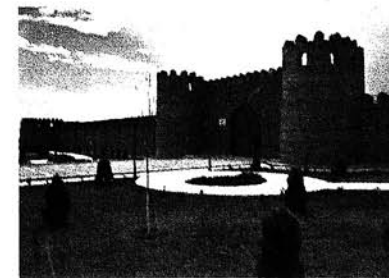
Şəkil 80. Gal karvansarası

Şəkil 81. Əlincəqala

Şəkil 82. "Əlincəqala"
Tarix-Mədəniyyət Muzeyi

Şəkil 83. Naxçıvanqala

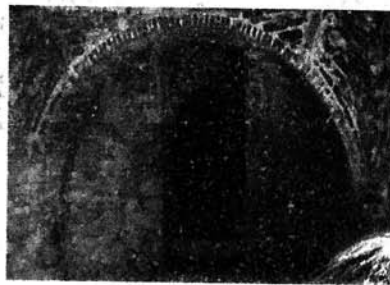
Şəkil 84. "Naxçıvanqala"
Tarix-Memarlıq Muzey
Kompleksi

Şəkil 85. Əfqan qalası

Şəkil 86. Abbasabad qalasının
planı

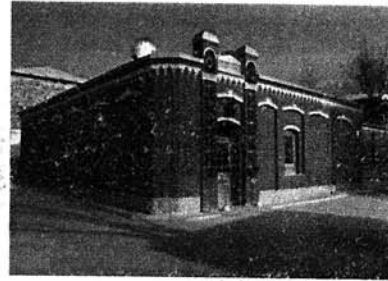
Şəkil 87. Üstüpi hamamı

Şəkil 88. Gənzə hamamı

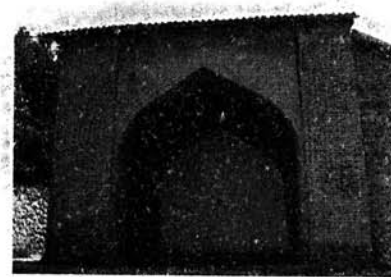
Şəkil 89. İsmayıl xan hamamı

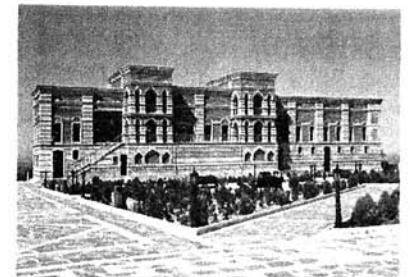
Şəkil 90. Ordubad şəhər
hamamı

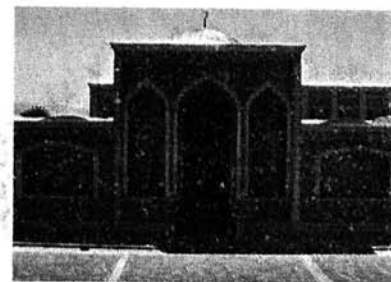
Şəkil 91. Qeysəriyyə
hamamı

Şəkil 92. Səqqaxana

Şəkil 93. Xan Sarayı

Şəkil 94. Xan Sarayının
yardımçı binası

Şəkil 95. Meyidxana

Şəkil 95a. Meyidxananın kitabəsi

Şəkil 96. Qanlıgöl bəndi

Şəkil 98. Naxçıvan şəhər buzxanası

Şəkil 100. Cəlilkənd buzxanası

Şəkil 101. Əcəmi Naxçıvaninin torsu

Şəkil 102. Bərdə türbəsi

Şəkil 103. Şeyx Əbu Səidin məzar kitabəsi

Şəkil 104. Memar İmamqulu Nəzərəli oğlunun adı əks olunan kitabə

Şəkil 99. Ordubad şəhər buzxanası

Hacıfəxrəddin Səfərli.....

MÜNDƏRİCIAT

Müəllifdən 4

2018-ci il üçün islam mədəniyyətinin paytaxtı –
Naxçıvan şəhəri 9

I. Məscidlər 19

Naxçıvan şəhər Cəme məscidi, Nüsnüs pir-məscidi, Ordubad şəhər Cəme məscidi, Vənənd kənd Cəme məscidi, Hacı Hüseyin-qulu məscidi, Xanəgah məscidi, Şah Abbas (Yuxarı Əylis) məscidi, Meydan (Dəstə) məscidi, Mingis məscidi, Heydərşanlı məscidi, Hacı Şəfi məscidi, Burçunlu məscidi, Böyük məscid, Tivi məscidi, Xanağa məscidi, Sərsəhər məscidi, Yuxarı Anbaras məscidi, Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi, Meydan (Nüsnüs) məscidi, Köhnə Kotam məscidi, Xok kənd Cəme məscidi, Cəfəriyyə məscidi

II. Mədrəsələr 59

Naxçıvan şəhər mədrəsələri, Yuxarı Əylis mədrəsəsi, Ordubad şəhər mədrəsəsi, Zaviyə-mədrəsə kompleksi

III. Türbələr 68

Yusif Küseyr oğlu türbəsi, Möminə xatın türbəsi, Qoşa minarəli baştağ, Nuh türbəsi, Gülüstan türbəsi, Xaraba Gilan türbəsi, Qarabağlar Türbə Kompleksi, Əlincəçay xanəgahı, Azadkənd minarəsi, Əmirxan türbəsi, Darkənd günbəzi, Pir-i Süleyman xanəgahı, Pir Eyvaz türbəsi

IV. İmamzadələr 99

Naxçıvan şəhər İmamzadə kompleksi, Nehrəm imamzadəsi, Xanlıqlar (Parçı) imamzadəsi

V. Körpülər 107

Ziyaül - Mülk körpüsü, Dədəli körpüsü, Xanəgah körpüsü, Aza (Şah Abbas) körpüsü, Şah Abbas (Gülüstan) körpüsü, I və II Sumbatan körpüləri, Şah Abbas (I Yuxarı Əylis) körpüsü, Hacı

..... *Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri*

Nağı körpüsü, Gilançay körpüsü, Biləv körpüsü, I Qazançı körpüsü – Qozbel körpü, II Qazançı körpüsü, Ləkətağ körpüsü, Xoşkeşin körpüsü, I Bist körpüsü, II Bist körpüsü, Ələhi körpüsü

VI. Karvansaralar 129

Kiran karvansarası, Culfa karvansarası, Camaldın karvansarası, Səlim karvansarası, Xaraba karvansara, Yuxarı Əylis karvansarası, Gal karvansarası

VII. Qalalar 140

Əlincəqala, Naxçıvanqala, Əfqan qalası, Abbasabad qalası

VIII. Hamamlar 147

Üstüpu hamamı, Gənzə hamamı, Darkənd hamamı, Şahtaxtı hamamı, Vənənd hamamı, İsmayıl xan hamamı, Ordubad hamamı, Yengicə hamamı

IX. Mülki tikintilər 157

Eldənizlər sarayı, Qeysəriyyə, Səqqaxana, Xan sarayı, Xan sarayının yardımcı binası, Meyidxana, Qanlıgöl bəndi

X. Buzxanalar 167

Naxçıvan şəhər buzxanası, Ordubad şəhər buzxanası, Cəlilkənd buzxanası

XI. Memarlar 171

Əcəmi Naxçıvani, Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx Cühənnah oğlu, Məhəmməd bəy Hacı oğlu, Hacı Məhəmmədnaqi, İmamqulu Nəzərəli oğlu

Ədəbiyyat 184

Foto şəkillər və qrafik təsvirlərdən ibarət albom 196

Hacıfəxrəddin Səfərli

*Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti
abidələri*

*Nəşriyyat redaktoru
M.Qasımzadə*

*Kompüter tərtibatı
Z.Məmmədov*

Yığılmağa verilmiş 01.02.2017.
Çapa imzalanmış 16.03.2017.
Formatı 60X90 1/16 "Tayms" qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 13.5 ç.v.
Sifariş № 217. Tiraj 200 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

109801

Bm

Ar 2017
686

